

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

İstanbul Ermeni Patrikliği

Canan Seyfeli

İSTANBUL ERMENİ PATRIKLİĞİ

(Kuruluşu ve Tarihten Günümüze İdari Yapısı)

Canan SEYFELİ

Aziz Andaç Yayınları • 5
ISBN 975-98554-2-9
(Din ve Toplum Serisi ₺ 5)

Kapak Tasarım

Mehmet Fidancı

Baskı ve Cilt

Erek Ofset

Tel: 0312 342 31 01

Fax: 0312 341 53 67

Birinci Baskı

Ocak 2005

İkinci Baskı

Mart 2005

Aziz Andaç Yayınları

Yeni Ziraat Mahallesi 13. Sokak No: 14/18

D kap - Ankara

Tel. (0.312) 384 18 28 - 29 ₺ Faks : (0.312) 381 38 67

Genel Dağıtım

Alperen Basım Yayın ve Tanıtım Tic. Ltd. Şti.

www.alperenyayinlari.com

www.alperenkitabevi.com

© Bu kitabın tüm hakları Aziz Andaç Yayınlarına aittir.

Bu kitabı,
çalışmalarım sırasında kaybettiğim
Babam Dursun Seyfeli
ve
Ağabeyim Kenan Seyfeli'nin
aziz ruhlarına ithaf ediyorum.

Canan Seyfeli

1971'de Kırşehir-Kaman'da doğdu. Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ni bitirdi (1996). Trabzon-Sürmene'de öğretmenlik yaptıktan sonra 1998'de D.Ü. İlahiyat Fakültesi'nde Araştırma Görevliliğine başladı. S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dinler Tarihi Bilim Dalında "İstanbul Ortodoks Ermeni Patrikliği" isimli tez çalışması ile yüksek lisans programını tamamladı. Halen A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü kadrosunda araştırma görevlisi olarak çalışmakta olup aynı enstitü Felsefe ve Din Bilimleri-Dinler Tarihi bilim dalında Doktora programına "Eçmiadzin Katoğikosluğu" ile ilgili tez çalışması ile devam etmektedir. Ermeniler ve Süryaniler hakkında makaleleri bulunan Seyfeli genelde Ermeni din ve kültür tarihi özelde ise Ermeni kilise tarihi alanında çalışmalarını sürdürmektedir. Evli ve iki oğul babasıdır.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	XI
KISALTMALAR	XIII
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

TARİHTE ERMENİLER VE HİRİSTİYANLIK

A. Hıristiyanlığın Ortaya Çıkışı ve Kiliselerin Oluşumu	5
1. <i>Hıristiyanlığın Ortaya Çıkışı ve Yayılışı</i>	5
2. <i>Hıristiyanlıkta Bağımsız Kiliselerin Oluşumu</i>	12
3. <i>Bağımsız Kiliseler</i>	14
3.1. Batı Kiliseleri	14
3.1.1. Roma Katolik Kilisesi	15
3.1.2. Protestan Kilisesi	16
3.2. Doğu Kiliseleri	17
3.2.1. Doğu Ortodoks Kiliseleri	18
3.2.2. Ayrılmış Doğu Kiliseleri	19
3.2.2.1. Nasturiler (Doğu Süryani Kilisesi)	19
3.2.2.2. Monofizit Kiliseler	20
3.2.2.2.1. Antakya Süryani Ortodoks Kilisesi	21
3.2.2.2.2. Kıpti Kilisesi	22
3.2.2.2.3. Habeş Kilisesi	23
B. Ermeniler ve Hıristiyanlık	23
1. <i>Ermenilerin Hıristiyanlık Öncesi Dinleri</i>	23
2. <i>Ermeni Kilisesi</i>	27
2.1. <i>Ermenilerin Hıristiyanlığı Kabulü</i>	27

2.2. Ermeni Kilisesi'nin Oluşumu	28
2.2.1. Kilisenin İsmi	28
2.2.2. Kilisenin Oluşumu	30
2.2.3. Ermeni Kilisesi'nin Ana Kiliseden Ayrılması	32
2.3. İnanç Esasları	34
2.4. İbadetleri	35
2.5. Ermeni Kilisesi'nde Hiyerarşi	37
2.6. Ermeni Kilisesi'nin Gatoğigosluk ve Patriklik Merkezleri	41
2.6.1. Eçmiadzin Gatoğigosluğu	41
2.6.2. Ahtamar Gatoğigosluğu	43
2.6.3. Sis (Kilikya) Gatoğigosluğu	45
2.6.4. Kudüs Ermeni Patrikliği	47
3. Ortodoks Ermeni Kilisesi'nden Ayrılmış Kiliseler	48
3.1. Kilikya Katolik Ermeni Kilisesi	48
3.2. Ermeni Protestan Kiliseleri	50

II. BÖLÜM

DOĞUŞUNDAN TANZİMAT'A KADAR İSTANBUL ERMENİ PATRİKLİĞİ

A. Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Kuruluşu ve İzlenen Politika (28 Mayıs 1453-29 Mayıs 1453)	55
1. Fetihden Önce İstanbul'da Ermeniler	56
2. İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Kuruluşu	64
B. Tanzimat'a Kadar İstanbul Ermeni Patrikliği'nin İdari Yapısı	80
1. Patrikhane	81
2. Doğuşundan Tanzimat'a Kadar İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Kilise Hiyerarşisindeki Değişiklikler	83
2.1. Patriğin Kilise Hiyerarşisindeki Yeri	84
2.1.1. Patriğin Hakları, Görev ve Yetkileri	86
2.2. Murahhasanın Kilise Hiyerarşisindeki Yeri	89
2.2.1. Murahhasanın Hakları, Görev ve Yetkileri	91
3. İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Yargı Alanı ve Patrikliğe Dahil Olan Diğer Unsurlar	92

3.1. Diğer Ortodoks Ermeni Kilise Merkezleri (Ahtamar, Sis ve Eçmiadzin Gatoğigoslukları ve Kudüs Patrikliği) ve Patrikliğin Yargı Alanı	92
3.2. İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Yargı Alanına Dahil Olan Katolik Ermeniler	98
3.3. İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Yargı Alanına Dahil Olan Diğer Gayrimüslimler	99
4. <i>Tanzimat Dönemine Kadarki İstanbul Ermeni Patrikleri ve Görev Tarihleri</i>	109

III. BÖLÜM

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E KADAR İSTANBUL ERMENİ PATRİKLİĞİ'NİN İDARİ YAPISINDAKİ DEĞİŞİKLİKLER

A. 1863 Ermeni Millet Nizamnamesi'ne Kadar İstanbul Ermeni Patrikliği'nin İdari Yapısında Meydana Gelen Değişiklikler . . .	113
1. <i>Tanzimat Fermanı'na Kadar Osmanlı ve İstanbul Ermeni Patrikliği'ndeki Genel Değişimler</i>	114
2. <i>Tanzimat Fermanı ve Reaya</i>	118
2.1. <i>Tanzimat Fermanı ve Ermeniler</i>	119
3. <i>1856 Islahat Fermanı'nın İlanı ve Ermeniler</i>	124
B. 1863 Ermeni Millet Nizamnamesi ve İstanbul Ermeni Patrikliği'nin İdari Yapısındaki Değişiklikler . .	124
1. <i>1863 Ermeni Millet Nizamnamesi'nin Hazırlanışı</i>	125
2. <i>1863 Ermeni Millet Nizamnamesi</i>	126
2.1. <i>Patrik Adayında Bulunması Gereken Şartlar, Patrik Seçimi ve Azli</i>	126
2.2. <i>İstanbul Patriği'nin Görevleri</i>	128
2.3. <i>Patrikhane Kalemî</i>	129
2.4. <i>Kudüs Patriği</i>	130
2.5. <i>Ruhani Meclis</i>	132

2.6. Cismani Meclis	133
2.6.1. Cismani Meclis Tarafından Oluşturulan	
Komisyonlar ve Müdürlükler	134
2.6.1.1. Maarif Komisyonu	135
2.6.1.2. Tesisat Komisyonu	135
2.6.1.3. Muhakeme Komisyonu	136
2.6.1.4. Manastırlar Komisyonu	136
2.6.1.5. Muhasebe İdaresi Komisyonu	137
2.6.1.6. Vasiyet İdaresi Komisyonu	138
2.6.1.7. Hastane İdaresi Komisyonu	138
2.7. Kilise Cemiyetleri	139
2.8. Genel Meclis	140
2.8.1. Genel Meclisin Kuruluş Şekli ve Görevleri ...	140
2.8.2. Genel Meclisin Ruhani Üyelerinin Seçim Şartları	141
2.8.3. Genel Meclisin Halktan Olan Üyelerinin	
Seçim Şartları	141
2.8. 4. Gerek İstanbul İçinden Gerekse Dışarıdan	
Genel Meclis İçin Seçimle Tayin Olunacak	
Üyelerin Seçim Şekli	142
2.9. Oy Kullanma	144
2.10.Meclis ve Komisyonlar Hakkında Bazı Genel Maddeler	146
2.11.Milli Yardımlar	147
2.12.Murahhasalıklar	147
2.13.Sonuç	148
3. 1863 Ermeni Millet Nizamnamesi'nin Uygulanışı	149
3.1. 1916 Ermeni Gatoğigosluk ve Patrikliği Nizamnamesi	151
4. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar	
İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Yargı Alanı	153
4.1. İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Yargı Alanında	
Diğer Gayrimüslimlerle İlgili Değişiklikler	155
5. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadarki	
İstanbul Ermeni Patrikleri ve Görev Tarihleri	158

IV. BÖLÜM

CUMHURİYET DÖNEMİNDE İSTANBUL ERMENİ PATRİKLİĞİ'NİN İDARİ YAPISINDAKİ DEĞİŞİKLİKLER

A. Cumhuriyet Döneminde İstanbul Ermeni Patrikliği'nin	
İdari Yapısı	161
1. <i>Lozan Barış Antlaşması ve Ekalliyetler</i>	162
2. <i>Cumhuriyet Döneminde İstanbul Ermeni Patrikliği'nin</i>	
<i>İdari Yapısının Yeniden Şekillenmesi</i>	165
2.1. Vakıflar Kanunu ve Patrikliğin İdari Yapısı	168
B. Günümüzde İstanbul Ermeni Patrikliği	172
1. <i>Ruhani Meclis</i>	172
2. <i>Patrik Seçimi</i>	173
3. <i>Patrikliğin Ruhani Yargı Alanı ve Patrikliğe Bağlı Kiliseler</i> ..	175
4. <i>Cumhuriyet Dönemi İstanbul Ermeni Patrikleri ve</i>	
<i>Görev Tarihleri</i>	179
SONUÇ	181
BİBLİYOGRAFYA	185
EKLER	205
DİZİN	

ÖNSÖZ

İstanbul Ermeni Patrikliği, Doğu Kiliseleri'nden Monofizit Ermeni Kilisesi bünyesinde İstanbul'un Osmanlı hakimiyetine girmesiyle şekköl etmiş bir kilise merkezidir. Bu hususları göz önünde bulundurarak Türkiye'de Ermenilerle ilgili çalışmaların bibliyografyasını çıkardık. İstanbul Ermeni Patrikliği ile ilgili hemen hemen hiç çalışma yapılmamış olduğunu, yapılan çalışmaların ise Ermeni Meselesi hakkında olup çoğunun Osmanlı Devleti'nin son yüzyılını kapsadığını gördük. Hatta Ermenilerin dini ile ilgili çalışmaların bir elin parmak sayısına dahi ulaşamayacağını söylesek yeridir.

Tez konusu belirlemek için yaptığımız tetkikler ve hazırlıklar neticesinde İstanbul Ermeni Patrikliği'ni çalışmaya karar verdik.

Aynı zamanda Ermenice derslerine de başladık. Ermenice derslerini takip ettiğimiz dönemde Ankara'da ve İstanbul'da Osmanlı Arşivi ve Cumhuriyet Arşivi dahil olmak üzere Milli Kütüphane, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi ve Konya yerel kütüphanelerinde tarama yaptık ve ilgili literatürü topladık. Bu arada Türkiye Makaleler Bibliyografyasını tarayarak tez konumuzla ilgili gördüğümüz makaleleri tespit ettik.

Aynı zamanda irtibata geçtiğimiz Patrikhane yetkilileri ve İstanbul Ermenilerinin yapmış oldukları yardımlardan faydalandık. Böylece tez konumuzun mekanını ve buraya bağlı Ermenileri yakından görme fırsatı da bulduk. Güler yüz ve ilgi gördüğümüz bütün Patrikhane yetkililerine, yardımlarını esirgemeyen Patrik Mesrob II Mutaftyan, Krikor Damadyan ve Vağarşak Seropyan'a teşekkürlerimizi sunarız.

O görüşmeler ve tarama çalışmalarından sonra İstanbul Ermeni Patrikliği isimli tezimizi yazmaya başladık. Sistemli ve planlı bir şekil-

de yapmaya gayret ettiğimiz bu çalışma bir dizi çalışmanın ilk aşaması niteliğindedir. Yapmış olduğumuz bu çalışmayı Ermeni Kilisesi'nin diğer merkezlerini tek tek inceleyeceğimiz araştırmalarımız ve son olarak Ortodoks Ermeni Kilisesi'ni bütün olarak ele alacağımız çalışmamız izleyecektir.

Yapmış olduğumuz bu planlı ve programlı çalışmada emeği geçen, yönlendiren ve destekleyen değerli ve kıymetli hocam Sayın Prof. Dr. Mehmet Aydın Bey'e teşekkürlerimizi bir borç biliriz. Ayrıca her konuda yardımlarını esirgemeyen Ahmet Taşğın'a; literatür temininde ve fikri planda yardımlarını esirgemeyen Ertuğrul Zekai Ökte Bey'e; kaynaklara ulaşmamızda yardımcı olan İshak Bıçakçı, Agop Minasyan ve Jerry Hrimyan'a; hem kaynak temininde hem de fikri planda bizim için gayret gösteren Agos Gazetesi Ermenice Editörü Sarkis Seropyan'a; Ermenice hocam Yard. Doç. Dr. Birsen Karaca'ya; bibliyografik malzemeyi teminde yardımcı olan Eyüp Tanrıverdi ve Nurdan Surbahan'a ve yardımlarını esirgemeyen fakülte mesai arkadaşlarımızın hepsine tek tek teşekkürlerimizi sunarız.

Canan SEYFELİ

Ankara-2004

KISALTMALAR

A.g.e., a.g.e.	: Adı geçen eser
A.g.m., a.g.m.	: Adı geçen makale
A.g.md., a.g.md.	: Adı geçen madde
A.Ü.Bas.	: Ankara Üniversitesi Basımevi
A.Ü.İ.F.D.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
B.Bas.	: Başbakanlık Basımevi
Bas.	: Basımevi, Basım
bas.	: basım, baskı
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bkz.,bkz.	: Bakınız
c.	: cilt
Çev.	: Çeviren
D.B.İ.A.	: Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
Ev.	: Evrak
Haz.	: Hazırlayan
HH.	: Hatt-ı Hümayun
Hz.	: Hazreti
İ.A.	: İslam Ansiklopedisi
İ.İ.E.D.	: İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi
İng. Çev.	: İngilizce'ye Çeviren
K.	: Kart

Ks.	: Kısım
M.	: Miladî
M.Ö., İ.Ö.	: Milattan Önce
M.E.B.Bas.	: Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi
S.	: Sayı
s.	: sayfa
ss.	: sayfa sayısı
S.Ü.Bas.	: Selçuk Üniversitesi Basımevi
Ter.	: Tercüme eden
T.T.K.Bas.	: Türk Tarih Kurumu Basımevi
Türk. Çev.	: Türkçe'ye Çeviren
T.V.Y.Yay.	: Tarih Vakfı Yurt Yayınları
Yay.	: Yayınevi, Yayınları
Z.	: Zarf

GİRİŞ

Günümüz Türkiye'sinde yoğun olarak İstanbul'da yaşayan Ermenilerin hemen tamamı Hristiyanlık dinine mensuptur. Tarih boyunca dini kimliklerini muhafaza ederek milli kimliklerini de korumaya çalışan Ermeniler, Hristiyan kiliseler arasında milli bir kilise oluşturmuşlardır. Kutsal Apostolik Ortodoks Kilise kimliği taşıdığına inanılarak bu şekilde isimlendirilen Ermeni Kilisesi'nde XVIII. Yüzyıl ve sonrasında bölünmeler olmuştur. Bu bölünmeler Katolik ve Protestan Ermeni kiliselerini meydana getirmiştir.

Bugün Türkiye Ermenilerinin çoğunluğu Apostolik Ortodoks olmakla beraber Katolik ve Protestan cemaatleri de bulunmaktadır. Bu cemaatlerden Apostolik Ortodoks olanlar İstanbul Ermeni Patrikliği, Katolik olanlar İstanbul Ermeni Katolik Başpiskoposluğu ve Protestan olanlar müstakil Protestan kiliseler bünyesinde dini bağımlılıklarını sürdürmektedirler. Biz Apostolik Ortodoks cemaatin bağlı bulunduğu İstanbul Ermeni Patrikliği'nin idari yapısını ve bu yapının tarihsel süreç içerisinde yeniden şekillenişini ele alacağız.

İstanbul Ermeni Patrikliği'nin bir Ermeni ruhani merkezi olmasından hareketle onların milli özelliklerini yansıtacağına kanaat getirdiğimiz Hristiyanlık öncesi dinlerine de yer verdik. Yine Patrikliğin, Hristiyanlık bünyesinde doğu, monofizit kiliseler arasında yer alan Ermeni Kilisesi'nin hiyerarşik bir merkezi olması nedeniyle Patrikliğin oluşumuna zemin hazırladığı kanaatiyle önce Hristiyanlık, sonra kiliselerin oluşumu ve bu zeminde yükselen Ermeni Kilisesi'ni genel olarak ele aldık. Ermeni Kilisesi'ni ele alırken İstanbul Ermeni Patrikliği'nin oluşmasına ışık tutacağına kanaat ettiğimiz Ermeni Kilisesi hiyerarşisi-

nî ve bu hiyerarşinin dini merkezlerin oluşumundaki etkilerini göz önünde bulundurduk.

Daha sonra İstanbul Ermeni Patrikliği'nin kuruluşundan günümüze geçirmiş olduğu evreleri göz önünde bulundurarak oluşum zemini Ermeniler ve Hristiyanlığı birinci bölümde ele aldık. İkinci bölümde İstanbul Ermeni Patrikliği'nin kuruluşunu ve idari yapısını Tanzimat dönemine kadar incelemeye tabi tuttuk. Tanzimat döneminde ve Osmanlı Devleti'nin dağılarak Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu dönemde Patrikliğin idari yapısında köklü değişiklikler oluşturacak gelişmelerin bulunduğundan hareketle üçüncü bölümde Tanzimat'tan Cumhuriyete kadar, dördüncü bölümde ise Cumhuriyet döneminde Patrikliğin idari yapısındaki değişiklikler ve yeniden yapılanması üzerinde durduk.

Bir müessese olarak ele aldığımız İstanbul Ermeni Patrikliği'nin *kuruluşunu, idari yapısını ve bu yapıda meydana gelen değişiklikleri*, sosyal, siyasi ve dini gelişmeler ışığı altında ortaya koyduk.

Uzun süredir Türkiye'nin ve Türkiye ile ilgili olarak dünyanın gündeminde kalan Ermenilerin dinleri hakkında Türkiye'de bir elin parmak sayısına dahi ulaşamayacak sayıda çalışmanın bulunması ve İstanbul Ermeni Patrikliği'nin çalışılmamış olması bizim bu konuyu çalışmaya karar vermemizde etken olan sebeplerden birisi idi. Aynı zamanda bir çok spekülasyonun olduğu Ermeniler hakkında Türkiye Ermenileri'nin dinleri ve idare biçimlerinin çalışılması gerektiği düşüncesinden hareketle İstanbul Ermeni Patrikliği'ni çalışma konusu olarak belirledik.

Çalışmamızla ilgili İstanbul Ermeni Patrikhanesi yetkililerinden Patrik Mesrob II Mutaftyan, Kd. Papaz Krikor Damatyan ve Vağarşak Gisasargavak Seropyan ile görüştük. Tez çalışmamızla ilgili kaynak yardımı aldık ve fikir alışverişinde bulunduk. Görüşmelerimiz neticesinde yapılan yardımların yanında gösterilen ilgi ve dikkat bizi memnun etti ve gayretlerimizi perçinledi. Görüştüğümüz Ermenilerden ilki Jerry Hrimyan'dı ve çalışmamızda Ermenilerden faydalanabileceğimiz yönünde cesaret kazanmamıza neden oldu.

Patrikhane yetkilileri ve Ermenilerle ilgili çalışma yapan Prof. Dr. Abdurrahman Küçük ve Prof. Dr. Yavuz Ercan gibi akademisyenlerle görüşmelerimiz neticesinde İstanbul Ermeni Patrikliği'nin özellikle kuruluş aşamasında hemen hiç çalışma yapılmamış olduğunu ve bir muamma içerisinde bulunduğunu gördük. Bu durum çalışmamızla ilgili gayretlerimizin yoğunlaşmasına neden oldu.

Bütün bu gayretlerimiz, hocam Sayın Prof. Dr. Mehmet Aydın Bey'le görüşmelerimiz neticesinde İstanbul Ermeni Patrikliği ile ilgili bilgilerimizin yerli yerine oturmasına olanak sağlamıştır.

Bu konuyla ilgili çalışmaya başladığımızda, önce konu ile ilgili araştırmaları tespit etmek için kütüphaneleri taradık. Tarama sonucunda konu ile ilgili bilgiler sunacağına kanaat ettiğimiz İstanbul ve genel olarak Ermeniler özelde ise dinleri ile ilgili makaleler ve müstakil kitapları temin ettik. Öncelikle İstanbul Ermeni Patrikliği ile ilgili literatürü İstanbul ve Ermeniler hakkında yapılmış çalışmalar arsında taradık. Ankara ve İstanbul'da bir çok kütüphanede tarama yaptık ve ilgili olacağına kanaat ettiğimiz çalışmaların ya aslını ya da fotokopisini temin ettik. Bu arada Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Cumhuriyet Arşivi kütüphanelerinden ve vesikalarından da faydalandık.

Diğer tarafta Ermenice derslerine başladık. Bu nedenle Ermenice kaynaklara da yer verme imkanı bulduk.

Araştırmamızda Ermeniler ve Ermeni Kilisesi ile ilgili terimleri günümüz Türkiye Ermenilerinin lehçesi olan Batı Ermenice'de telaffuz edildiği şekilde aslına uygun olarak kullandık. Patrik, patrikhane ve piskopos gibi Türkiye'deki kullanımı kökleşmiş terimleri ise Türkçe literatürde kullanıldığı şekilde bıraktık.

I. BÖLÜM

TARİHTE ERMENİLER VE HİRİSTİYANLIK

A. Hristiyanlığın Ortaya Çıkışı ve Kiliselerin Oluşumu

1. Hristiyanlığın Ortaya Çıkışı ve Yayılışı

Hristiyan kelimesi Yeni Ahit'te, Eski Yunanca *Christos* *yanlısı* anlamında *Christianos* şeklinde geçmektedir⁽¹⁾. Christos, İbranice'de "kutsal yağ sürülmüş, yağlanmış" anlamına gelen *Meşiah* kelimesinin Yunanca çevirisi olup Latince'ye *Christus*, günümüz batı dillerine de *Christ* olarak intikal etmiştir. Bu kelime Yeni Ahit'te İsa'ya tahsis edilmiştir⁽²⁾.

İsa'nın yaşadığı dönemde Filistin toprakları, Roma İmparatorluğu hakimiyeti altında valilikle yönetiliyordu. Bölgede yaşayan Yahudiler, kemikleşmiş bir dini birikimle birlikte, Roma'nın zulmü altında kurtarıcı olarak gördükleri, içlerinden çıkacak bir mesih beklentisi içerisindeydiler⁽³⁾.

(1) Resullerin İşleri, XI/26, XXVI/28; Petrus'un I. Mektubu, IV/16.

(2) Kürşat Demirci, "Hristiyanlık-Giriş, Tarih", *T. D. V. İ. A.*, c. 17, İstanbul: T. D. V. Yay. , 1998, ss. 328-329 ; Mircea Eliade ve Ioan P. Couliano, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, Çev. : Ali Erbaş, İstanbul: İnsan Yay. , 1997, s. 119 ; Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara: Vadi Yay. , 1998, s. 169.

(3) Annamari Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, İstanbul: Kırkambar Yay. , 1999, s. 159.

İsa, böyle bir ortamda ilk mesajını iletmıştır. İsa'nın mesajında iki konu ağırlıklı olarak dile getirilmiştir⁽⁴⁾. Bunlardan birincisi: “İlahi Mesih Devleti”, yani dünyanın sonunda kurulacak olan “Tanrı Krallığı” ki, İsa bunun için insanları tövbe etmeye ve ansızın gelecek bu krallığa hazırlıklı olmaya davet etmiştir⁽⁵⁾. İkincisi ise, “Musa Şeriatı”dır ki İsa, sinagoglara gitmiş, şeriatı yıkmaya değil tamamlamaya geldiğini söylemiş ve hahamların elinde oyuncak haline gelmiş şeriatı düzeltmek için mücadele etmiştir⁽⁶⁾. O'nun Yahudiler arasında yaydığı mesajına kulak veren, içlerinde kendi eliyle seçtiği kabul edilen havarilerin⁽⁷⁾ de bulunduğu küçük bir topluluk oluşmuştur⁽⁸⁾.

İsa ve havarileri etrafında şekillenen ilk topluluk, İsa'dan sonra Yakub'un başkanlığında mesajı yine Yahudiler arasında yaymaya devam etti. Bunun neticesinde “Yahudi-Hristiyan” cemaati oluştu. Bu cemaat, Kudüs'ü merkez edindi. Her geçen gün sayıları artan Yahudi-Hristiyan cemaatini diğer Yahudilerden ayıran temel özellik ise “İsa-Mesih inancı” idi. Oysa Yahudiler, İsa'yı Mesih olarak görmüyorlardı⁽⁹⁾.

Bu arada azılı bir Hristiyan düşmanı olan Yahudi Hahamı Tarsuslu Pavlus, Hristiyan inançlarını kabul eder ve ilk cemaatin arasına katılır. İlk cemaatin başkanı olan Yakub, Antakya'da putperestlerin de dine girdiklerini ve o bölgenin mesajın yayılmasına elverişli olduğunu görünce Barnabas'ı oraya gönderir. Barnabas da Tarsus'da bulunan Pav-

(4) Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıcından Günümüze Dinler Tarihi*, 3. bas. , Isparta, 2000, s. 267.

(5) Matta, IV/17, XIII/16-7 ; Markos, I/15; Albert Houtin, “Hristiyanların Kısa Tarihi”, Çev. : Abdurrahman Küçük, *A. Ü. İ. F. Der.* , c. XXV, Ankara: 1981, ss. 437-438 ; Schimmel, a. g. e. , s. 164.

(6) Matta, V/17-20 ; Yuhanna, IV/19 ; Sarıkçıoğlu, a. g. e. , ss. 265, 269 ; Mehmet Çelik, *Süryani Tarihi (I)*, Ankara: Ayraç Yay. , 1996, ss. 23-24.

(7) Havari, Yunanca *apostle*, gönderilen kişi anlamına gelir, çoğulu *apostolostur*. İsa'nın seçkin öğrencileri için kullanılır. Matta (X/2-4), Markos (III/16-19) ve Luka (VI/14-16) incillerinde bazı farklılar Havarilerin isimleri şöyledir. Petrus ve kardeşi Andreas, Zebede'nin oğulları Yakub ve Yuhanna, Filipus, Bartolomeus, Matta, Tomas, Alfeus'un oğlu Yakub, Taddeus, Gayur Simun, Yahuda İskariyot. Sonuncusu İsa'yı ihbar ederek çarmıha gerilmesine neden olduğundan kendisinin öğrencilerinden Mattias (Matiya) seçilmiştir. Bkz. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 161 ; Çelik, a. g. e. , s. 25.

(8) Çelik, a. g. e. , s. 25.

(9) Çelik, a. g. e. , ss. 25-26 ; Demirci, a. g. md, s. 331.

lus'u Antakya'ya getirir. Aralıksız bir yıl çalışırlar ve Kudüs cemaatine maddi yardımda bulunacak duruma gelirler. Putperestlikten dönenlerin *Musa Şeriatına* uymamaları üzerine cemaat arasında ilk ayrılıklar ortaya çıkar ve Kudüs'de ilk toplantı yapılır (M. 52). Yakub başkanlığında oluşturulan toplantıda mesele yatıştırılır. Daha sonra Antakya'dan ayrılıp misyon çalışmaları için başka yerlere gidecekken, başından beri kendisini destekleyen Barnabas'la Pavlus arasında sebebi tam olarak belirlenemeyen bir ayrılık yaşanır ve farklı farklı bölgelere giderler⁽¹⁰⁾. Bu gelişmeler, Yahudi-Hıristiyan cemaatten ayrı, putperest kökenli bir cemaatin ilk sinyalleridir. Bundan sonra Hıristiyanlık iki yönde gelişir.

Yahudi-Hıristiyanlar, Yakub başkanlığında onun ölümüne dek mesajı yayarlar. Bu dönemde Yahudi-Hıristiyanlık birçok bölgeye ulaşır. Öyle ki İtalya'dan bile bir piskopos tarafından Yakub'a rapor gönderilmektedir. Bu ilk cemaat Kudüs'ün M. 70 yılında tahrip edilmesinden kısa bir süre önce şehri terk ederler ve Pella'ya (Mısır'da) yerleşirler. Bunlara Ebiyonitler denir ve VI. Yüzyıla kadar yaşadıkları ileri sürülür⁽¹¹⁾.

Pavlus ise Antakya'dan ayrıldıktan sonra bugünkü Hıristiyanlığın oluşumunun temelini attığı seyahatlerini gerçekleştirir. Bu seyahatlerinde Pavlus, mesajlarını daha çok Gentileler (Yahudiler dışındaki yabancılar) arasında yayar. Bu sebeple O, "Yabancıların Havarisi" olarak isimlendirilir. Yaydığı bu mesajların temelini Yahudi geleneğinin ilgası ve İsa'nın kurtarıcı olduğu inancı oluşturur⁽¹²⁾. Putperestlerin ilgisini çeken nokta ise Pavlus'un İsa'yı ırkının çizgilerinden soyutlayarak evrensel bir kurtarıcı haline getirmesi olmuştur⁽¹³⁾. Pavlus Kudüs'e döndüğü sırada, onun misyon faaliyetlerinin yargılanması niteliğinde Yahudi-Hıristiyan cemaat tarafından bir toplantı yapılır. Onun misyon faaliyetlerini sürdürdüğü yerlerden gelen Yahudilerin Pavlus'un yaptıklarını anlatmaları üzerine halk tarafından linç edilmek istenir. Fakat, Roma askerleri tarafın-

(10) Çelik, a. g. e. , ss. 30-32. Pavlus ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Şinasi Gündüz, *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*, Ankara: Ankara Okulu Yay. , 2001, ss. 31 vd.

(11) Sarıkçıoğlu, a. g. e. , ss. 284-285.

(12) Eliade ve Couliano, a. g. e. , s. 120 ; Ayrıca bkz. Demirci, a. g. md. , s. 332 ; Çelik, a. g. e. , s. 29-30.

(13) Schimmel, a. g. e. , s. 173 ; Mehmet Çelik, *Bizans İmparatorluğu'nda Din-Devlet İlişkileri (-I)*, 3. bas. , İzmir: Akademi Kitabevi, 1999, s. 8.

dan kurtarılır (M. 57)⁽¹⁴⁾. Pavlus'un mahkemesinin Roma'ya intikal ettiği ve bu esnada Roma'da öldüğü ileri sürülmektedir⁽¹⁵⁾.

Pavlus ile birlikte Hristiyanlığın asıl gelişimi Avrupa'da olmuştur. Bunda Pavlus'un Gentileler arasında faaliyetlerini sürdürmesi temel etkindir. Bununla birlikte Hristiyanlıktaki kurtuluş doktrininin Pagan-Putperest anlayıştaki Avrupa'nın ezilen köylü ve köleleri arasında hemen benimsenmesi de diğer bir etkindir. Hristiyanlığı kabul eden üst sınıf insanlar ise Roma vatandaşı olma özelliklerini kullanarak bu dinin yayılmasında öncü rolünü üstlenmişlerdir⁽¹⁶⁾.

Hristiyanlığın ortaya çıkışından bağımsız kiliselerin belirmeye başladığı V. Yüzyıla kadarki dönemi yayılma ve kurumsallaşma süreci olarak değerlendirebiliriz. Dört asırlık bu dönemde Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlığa bakış açısı üç devre geçirmiştir. V. Yüzyılda ise anakiliseden kopmalarla bağımsız kiliselerin oluşum dönemi başlamıştır.

İlk dönemin birinci devresinde, yani I. Yüzyılda Roma İmparatorluğu Hristiyanlığı bir Yahudi mezhebi olarak görmüş, milli bir din olduğundan zarar getirmeyeceğini düşünerek müsamaha göstermiştir. Bu nedenle ilk yüzyılda Havariler ve şakirtleri, Roma İmparatorluğu topraklarında, özellikle doğuda, Filistin, Suriye, Mezopotamya, Ermenistan, Anadolu; batıda, Makedonya, Yunanistan, Güney İtalya, Fransa ve İspanya sahilleri; güneyde, Mısır ve Kuzey-Batı Afrika eyaletlerinde Hristiyanlığı yayılmasını sağlamışlardır⁽¹⁷⁾.

Kudüs'ün 70 yılında tahrip edilmesinden sonra Yahudi-Hristiyanlığın gelişiminin durduğunu ve Pavlus'un öğretisinin yayıldığını görüyoruz. Hristiyanlık, M. 381 senesinde yapılan İstanbul Konsili'nde İstanbul'un cemaat merkezi (Patriklik)' ilan edilmesine kadar geçen sürede üç merkezde gelişim gösterir. Daha çok Suriye, Anadolu ve doğuda *Antakya Piskoposluğu*; Mısır ve Libya'da *İskenderiye Piskoposluğu*; İtalya ve çevresinde ise *Roma Piskoposluğu* merkezlerinden Hristiyanlık

(14) Çelik, *Süryani Tarihi (I)*, ss. 33-34.

(15) Resullerin İşleri, XXVIII/30 ; Demirci, a. g. md. , s. 332.

(16) Demirci, a. g. md. , s. 332.

(17) Çelik, *Bizans İmparatorluğu'nda Din-Devlet İlişkileri -I-*, ss. 7-8.

yayılmıştır. Bu merkezler, başka piskoposluklar oluşması üzerine 325 İznik Konsili'nde patrikliğe yükseltilmişlerdir⁽¹⁸⁾.

İkinci devre ise; Hristiyanlık için ölüm kalım savaşının olduğu bir dönemdir. Trajan (M. 98-117)'dan Diocletien (M. 284-305)'e kadar gelen Roma imparatorlarının çoğu Hristiyanlara işkence yapmışlar, ordudaki Hristiyanları Ermenistan bölgesine sürmüşler; bazıları da Hristiyanlığa girilmesini yasaklayan fermanlar yayınlamışlardır. Bu devre Hristiyanların yoğun olarak takip edilmelerinden dolayı gizli ibadet ettikleri bir dönem olmuştur⁽¹⁹⁾. Buna rağmen zaman zaman serbest oldukları İmparator dönemleri'de olmuş ve bunun da etkisiyle II. ve III. Yüzyılda Anadolu ve çevresinde Hristiyanlığın yayılması tamamlanmıştır.

Üçüncü devre ise, M. 306 tarihinde Roma İmparatorluğu'nun başına geçen Konstantin'in iç barışı temin gayesine matuf, bütün dinlere müsamaha gösteren ve tarihe *Milano Fermanı* diye geçen bir ferman yayınlamasıyla başlar (M. 313). Böylece Hristiyanlık serbestlik kazanır ve Hristiyanların önceki imparatorlar tarafından alınan malları ve bütün hakları iade edilir⁽²⁰⁾. Bununla Hristiyanlık devlet egemenliği altına girmiştir.

Pavlus'la birlikte gelişen Hristiyanlık, IV. Yüzyılın sonuna kadar genel hatlarıyla bugünkü şekline ulaştı. Dört Yüzyıllık bu serüvende Hristiyanlık, ortaya çıkan heretik görüşlerin de etkisiyle oluşan problemlerini, ya üç merkezde kendi piskoposlarından oluşan *bölgesel konsiller* ya da bugün ikisinin ekümenik kabul edildiği genel piskoposlardan oluşan konsiller aracılığıyla çözmekteydi. Bu konsillerde Kilise, heretik görüşler karşısında yeni bir karara vararak inanç sistemini, Kutsal Kitap Koleksiyonunu, Kilise Litürjisini ve Kilise Hiyerarşisini oluşturmuştur⁽²¹⁾.

(18) Çelik, *Süryani Tarihi* (I), ss. 122-123, 230.

(19) Mehmet Aydın, *Din Fenomeni*, Konya: Tekin Kitabevi, 1993, s. 137 ; Çelik, *Bizans İmparatorluğu'nda Din-Devlet İlişkileri -I-*, ss. 9-11.

(20) A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, c. I, Çev. : Arif Müfid Mansel, Ankara: Maarif Matbaası, 1943, ss. 52-53 ve 62-63.

(21) Houtin, a. g. m. , ss. 444-451 ; Felicien Challaye, *Dinler Tarihi*, Çev. : Samih Tiryakioğlu, 4. bas., İstanbul: Varlık Yay. , 1998, s. 198 ; Bu hususta geniş bilgi için bkz. Mehmet Aydın, *Din Fenomeni*, ss. 137-140, 203-204 ; Francis Dvornik, *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a*, Fransızcaya Çev. : Soeur Jean-Marie O. P. , Türkçeye Çev. : Mehmet Aydın , Ankara: T. T. K. Bas. , 1990, ss. 3 vd.

Hristiyan *kutsal kitap koleksiyonunun* oluşumu uzun bir dönemi kapsamaktadır. İsa'dan sonra havarileri, (M. 70'e kadar) Yahudilerden miras aldıkları Kutsal metinleri kullanmışlardır. İlk cemaat, yazılı metinlerden çok şifahi geleneğe değer vermiş ve İsa'nın sözlerini yazıya aktarmamıştır. Eski Ahit ve Yeni Ahit'i içeren Hristiyan Kutsal Kitap Koleksiyonu ise II. -IV. Yüzyıllar arasında oluşturulmuştur. Eski Ahit (Tanah), Yahudi Kutsal Kitap koleksiyonunun bir kısmını oluşturmaktadır. Yeni Ahit ise Kanonik (Kilise Yasası ile belirlenmiş) İnciller, Havarilerin Mektupları ve Vahiy'den oluşmaktadır. Yeni Ahit külliyatı içinde ilk yazılanlar Pavlus'un mektupları, son yazılanlar ise Yuhanna'ya ait olan mektuplardır. Bu dönemde oluşturulan konsillerde, yazılmış olan İnciller, Resullerin işleri, mektuplar ve vahiy türü eserler arasından seçilenler Yeni Ahit'te toplanmış ve kanonik kabul edilmiştir. Bunların dışındakiler ise apokrif (sapkın, sahte) ilan edilmiştir⁽²²⁾.

Hristiyan *inanç ve doktrinleri*, Kitab-ı Mukaddes öncesi havari inançlarına, bu inançların belirlendiği kutsal yazılara ve konsil kararlarına dayanmaktadır. "Havarilerin inanç esasları" denilen metin, İznik ve İstanbul konsillerinde sistemleştirilmiş ve tarihe *İznik-İstanbul Kredo-su* olarak geçmiştir. Geleneksel izaha göre Hristiyanlıkta Tanrı anlayışı, teslis doktrinine dayanmaktadır. Baba-Oğul-Ruhulkudüs unsurlarından müteşekkil teslisin birinci unsuru olan Baba'nın görevi, sevgisi dolayısıyla insanlığı yaratmak; Oğul'un görevi, insanlığı kurtarmak; Ruhulkudüs'ün görevi ise insanlara inayet bahşetmektir. Birbiriyle bağlantılı çalışan bu üç unsur tek bir Tanrı'yı oluşturmaktadır⁽²³⁾.

Hristiyanlıkta, genellikle kiliselerde⁽²⁴⁾ icra edilen *ibadet*, batı dillerinde *Liturgy* (Türkçe'de *Litürji*) kelimesiyle ifade edilir. Bu kelime

(22) Eliade ve Couliano, a. g. e. , ss. 117-118 ; Mehmet Aydın, "Hristiyanlık-Kutsal Metinler ve Dini Literatür", *T. D. V. İ. A.*, c. 17, İstanbul: T. D. V. Yay. , 1998, ss. 340-341 ; Schimmel, a. g. e. , ss. 160-164 ; Challaye, a. g. e. , ss. 175-181.

(23) Mehmet Aydın, "Hristiyanlık- Hristiyan İnançları", *T. D. V. İ. A.* , c. 17, İstanbul: T. D. V. , 1998, ss. 345-347 ; Mehmet Aydın, "Hristiyanlıkta Teslis Doktrini ve Hristiyan İtazelleri", *İ. İ. E. Der.* , c. 5, Ankara: A. Ü. Bas. , 1982, ss. 148-155.

(24) Hristiyanların ibadet mekanı kilisedir. Yeni Ahit'in Eski Yunanca formunda *ekklesia* olarak geçen bu kelime iki anlam taşımaktadır. İlki, ibadet edilen yer ve cemaat, buna göre kilise Hristiyan imanını benimseyenlerin meydana getirdiği topluluğu, dini cemaati belirtmektedir. İkinci

Eski Yunanca *umuma ait faaliyet* anlamına gelen *Litourgi*dan türetilmiştir. İnanc boyutu da bulunan Sakramentler (Kilise Sırları) genel olarak ibadet bağlamında ele alınmıştır. Hristiyan kiliselerinde uygulama noktasında, içerdikleri anlamda, sayılarında ve ifadelendirilen kelimelerde farklı olmakla beraber Vaftiz, Evharistiya, Konfirmasyon, Evlilik Töreni, Ruhbanlık Sırrı, Günah İtirafı ve Son Yağlama genel olarak kabul edilen Sakramentlerdir. Ayrıca kiliseler arasında farklılık arz etmekle beraber günlük, haftalık ve yıllık ibadetler de bulunmaktadır. Yıllık ibadetlerde bayramlar, oruçlar ve azizlere adanmış günler ve dini ziyaretler önemli bir yer tutmaktadır⁽²⁵⁾.

Hristiyanlıktaki *kilise hiyerarşisinin* temeli, havarilerle birlikte atılmıştır. İlk cemaatin başkanı olan Yakub ilerde piskopos olarak isimlendirilecek bir konuma sahipti ve onun cemaat oluşan her bölgeye gönderdiği adamları ise piskopos'un altındaki derecelerin temelini oluşturmuşlardı⁽²⁶⁾. Genel olarak bütün kiliselerde sakramentlerden Ruhbanlık Gizemi ile ilişkilendirilen üç hiyerarşik kademe oluşmuştur. Bunlar Piskopos, Rahip ve Diyakos'dur. Daha sonraki gelişmelerle kiliseden kiliseye isimlerde ve görevlerde farklılık arz etmekle beraber bu kademelerin altında ve üstünde dereceler oluşmuştur⁽²⁷⁾. İlk kilise hiyerarşisinin oluşumunda, Roma İmparatorluğu'nun eyaletleri idare sisteminin, yani Roma senatosunun büyük etkisi vardır⁽²⁸⁾.

anlam ise daha çok Hristiyan geleneğinin bütününi ifade eder. Bu durumda kilise ve Hristiyanlık birbirinin yerine kullanılabilen kavramlardır. İlk Hristiyanlar mabet yerine sinagoga gidiyorlardı. Yaklaşık 80 yılında Yahudilerin Hristiyanları Sinagoga sokmama kararı almalarından sonra Hristiyanlar kendilerine ait mekanlarda ibadet etmeye başladılar. Aynı bir mimari mekan olan ilk kilise Suriye'deki Dura Evropos'ta bulunmuştur. (III. yy'ın ilk yarısı). Bkz. Mehmet Aydın, "Hristiyanlık-Mabet ve İbadet", *T. D. V. İ.A.*, c. 17, İstanbul: T. D. V. Yay. , 1998, s. 348.

(25) Mehmet Aydın, "Hristiyanlık-Mabet ve İbadet", ss. 349-351 ; Sarıkcıoğlu, a. g. e. , ss. 282, 286, 304-311.

(26) Çelik, *Süryani Tarihi (I)*, s. 26 ; Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara: Ocak Yay. , 1997, ss. 276-277.

(27) Mehmet Aydın, "Hristiyanlık-Mabet ve İbadet", ss. 351-352 ; Surma Hanım, *Ninova'nın Yakarışı Doğu Asur Kilise Gelenekleri ve Patrik Mar Şamun'un Katli*, Çev. : Meral Barış, 1. bas. , İstanbul: Avesta, 1996, ss. 47-51 ; Aziz Günel, *Türk Süryaniler Tarihi*, Diyarbakır, 1970, s. 309.

(28) Dvornik, a. g. e. , ss. 3-4, 7-8 , Ayrıca karşılaştırınız. Çelik, *Süryani Tarihi (I)*, ss. 105, 123, 137, 228-235.

Temelinin ilk dört yüz yılda atıldığı Hristiyanlığın özellikle IV. Yüzyılda tartışılan konuları daha sonraki döneme Ana Kilise'nin parçalanması şeklinde yansıdı. V. Yüzyıldan XI. Yüzyıla kadar Ana Kilise'de meydana gelen ayrılmalar günümüz Müstakil Kiliselerin oluşumuna neden oldu.

2. Hristiyanlıkta Bağımsız Kiliselerin Oluşumu

Yukarıda IV. Yüzyılın sonuna kadar üç kilise merkezinin, yani metropolitliğin olduğunu söylemiştik. İstanbul Konsili'nde (381), Roma imparatorlarının da kiliseye tesir edecek konumda bulunmasının etkisiyle⁽²⁹⁾, Roma Piskoposluğu'nun ardından İstanbul, İskenderiye ve Antakya'nın önünde gelen patriklik ilan edilmesi⁽³⁰⁾, yüzyılın başından beri gün yüzüne çıkan ve tartışılan teolojik kavgaların⁽³¹⁾ Ana Kilise'nin dağılması yönünde gelişmesine neden oldu. Aslında tartışmalar daha çok siyasi idi. Fakat, bu tartışmaların en önemli malzemesi İznik Konsili'nde belirlenen teslis'in ikinci unsuru İsa-Mesih'in mahiyeti hususundaki *Kristoloji*⁽³²⁾ tartışmalar olmuştur⁽³³⁾.

İskenderiye, Antakya ve İstanbul piskoposlarının kilise merkezlerinin önceliği hususunda siyasi ve İsa'nın tabiatı ile ilgili felsefi-teolojik tartışmalar, üçüncü genel konsil olan I. Efes Konsili'ni (431) doğurmuştur. Bu konsilde İstanbul Piskoposu Nestorius aforoz edilmiş ve Antakya'ya sürülmüştür. Orada 450 yılında vefat eden Nestorius'un fikirleri, günümüz Nasturi Kilisesi'nin temelini oluşturur⁽³⁴⁾.

(29) Vasiliev, a. g. e. , ss. 52-53 ve 62-63 ; Ayrıca bkz. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. : Fikret İşıltan, 4. bas. , Ankara: T. T. K. Bas. , 1995, s. 43 ; Çelik, *Bizans İmparatorluğu'nda Din-Devlet İlişkileri -I-*, ss. 9-11.

(30) Dvornik, a. g. e. , s. 11 ; Ayrıca bkz. Çelik, *Süryani Tarihi (I)*, s. 137.

(31) Muhammed Ebu Zehre, *Hristiyanlık Üzerine Konferanslar*, Çev. : Akif Nuri, 1. bas. , İstanbul: Fikir Yay. , 1978, s. 227.

(32) Kristoloji (Christology): Hristiyan İlahiyat'ında İsa-Mesih'in kişiliğini araştırma, özellikle ondaki ilahi ve beşeri tabiatlarını inceleme bilimi. Bkz. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 224.

(33) Mehmet Aydın, "Hristiyanlıkta Teslis Doktrini ve Hristiyan İtiazelleri", *İ. İ. E. D.*, c. V, Ankara: A. Ü. Bas., 1982, ss. 142 vd.

(34) Dvornik, a. g. e. , ss. 12-14 ; Ayrıca bkz. Ebu Zehre, a. g. e. , s. 242.

Ayrıca konsil’de şu karar alınmıştır: “Bakire Meryem Tanrı’nın anasıdır. İsa-Mesih, gerçek bir Tanrı ve iki tabiata sahip bir insandır.” Bununla, Katolik İman, İsa’nın tek kişilikli, iki tabiatlı olduğu şeklinde belirlenmiş oluyordu⁽³⁵⁾.

İskenderiye ekolünün zaferiyle sonuçlanan bu konsilden sonra tartışmalar daha da genişlemiş, İsa’da ilahi ve insani tabiatın birleşmesi tartışma konusu olmuştur. İlahi tabiat içerisinde insani tabiatın eridiğini, dolayısıyla tek tabiata sahip olduğunu savunan *monofizitler* (tek tabiatçılar)⁽³⁶⁾ II. Theodosius’a etki ederek 449’da Efes’te ikinci bir toplantı yaptılar. Monofizitlik bu konsilde zafer kazanmıştı. Papa II. Leon ise monofizitliğe saldırmış ve İsa’da iki tabiatın varlığını kabul eden görüşü benimsemiştir. İmparator merkezli kilise tarafından bu konsil *Haydutlar Sinodu* olarak isimlendirilmiştir⁽³⁷⁾.

449 Efes Sinod’una karşılık Katolik ve Ortodoks Kiliselerinin “dördüncü ekümenik konsil” olarak kabul ettikleri *Kadıköy (Kalkedon) Konsili* (451) İmparatorun da katılımıyla toplanmıştır. Neticede belirlenen iman formülünün metni şöyle idi: “Hepimiz ittifakla bir tek ve biricik Oğul İsa’yı kabul ediyoruz. Ve yine onun bir tek şahısta birleşmiş iki tabiatını kabul ediyoruz. Bu tabiatlar, kendi arasında birleşmemiş, bölünmemiş, ayrılmamış ve değişikliğe uğramamıştır.” Bununla İskenderiye ekolünün görüşü olan monofizitlik aforoz edilmiştir⁽³⁸⁾.

Bu konsil sonrasında monofizit görüşü kabul eden Mısır Kiptileri, Kadıköy Konsili taraftarlarını *Melkitler* yani *imparator taraftarları* olarak adlandırmışlardır⁽³⁹⁾. Kadıköy konsilinde aforoz edilen monofizit görüş taraftarları, konsil sonrası çeşitli tarihlerde konsili ve kararlarını kabul etmediklerini yerel konsillerinde ilan etmişlerdir⁽⁴⁰⁾.

(35) Ebu Zehre, a. g. e. , s. 243 ; Ayrıca bkz. Mehmet Aydın, *Hristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili*, 1. bas. , Konya: S. Ü. Bas. , 1991, s. 17.

(36) Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 266.

(37) Dvornik, a. g. e. , ss. 15-16.

(38) Dvornik, a. g. e. , s. 16 ; Ayrıca bkz. Mehmet Aydın, *Hristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili* , s. 19 ; Ebu Zehre, a. g. e. , s. 244 .

(39) Dvornik, a. g. e. , s. 18.

(40) Çelik, *Süryani Tarihi (I)* , ss. 248 vd. , Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: Belge Yay. , 1976, s. 125 ; Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 163.

Böylece bağımsız Süryani, Ermeni, Kıpti ve Habeş Kiliselerinin temeli atılmıştır⁽⁴¹⁾.

Daha sonraki gelişmelerde birlikte hareket eden Roma ve İstanbul kiliselerindeki siyasi ayrılıklar Katolik ve Ortodoks Kiliselerin oluşumunu sağlamıştır. İstanbul'un Roma'dan sonra ikinci merkez durumuna gelmesi, Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılması (M. 395) ve Doğu Roma'nın yıkılması⁽⁴²⁾ ile ekümeniklik tartışmalarının zemini hazırlanmış oldu⁽⁴³⁾. Bu siyasi nedeni, *filioque* (Kutsal Ruh'un Oğlu'ndan da çıktığını kabul etme), tasvirlerle saygı gibi teolojik tartışmalar da desteklemiştir⁽⁴³⁾. İki kilise arasındaki kesin ayrılık 1054 yılında birbirlerini aforoz etmekle gerçekleşmiştir⁽⁴⁴⁾.

Batı Kilisesi'nden son büyük ayrılma ise XVI. Yüzyılda gerçekleşmiştir. Kilise içinde reformu amaçlayan, protesto mahiyeti taşıyan bu akım, Almanya'da Martin Luther'in (Ö. 1546) Kutsal Kitabı ve kişisel imanı ön planda tutan bildirilerini ilan etmesiyle başlamıştır. Neticede Protestan Kiliseler ortaya çıkmıştır⁽⁴⁵⁾.

3. Bağımsız Kiliseler

Kaynağı itibari ile Batıdan ziyade Doğu menşeli olan Hristiyanlık dil, kültür ve menşe noktasında üçe ayrıldı. Batı'da Roma merkezli gelişen Latin Kilisesi, Doğu'da IV-V. Yüzyıllardan itibaren İstanbul merkezli gelişen Bizans Kilisesi ve V-VI. Yüzyıllarda Ana Kiliseden ayrılan Antakya ve İskenderun merkezli Ayrılmış Doğu Kiliseleri.

3.1. Batı Kiliseleri

XI. Yüzyıldan itibaren Roma merkezli Kilise ile Bizans Kilisesi ayrıldı. Bundan sonra Batı'da Hristiyanlık gelişti ve Doğu'da da yayıldı

(41) Mehmet Aydın, *Din Fenomeni*, s. 203 ; Challaye, a. g. e. , s. 201.

(42) Ostrogorsky, a. g. e. , ss. 49, 137 vd. ; Çelik, *Süryani Tarihi (I)*, ss. 228-229, 234-235.

(43) Mehmet Aydın, *Din Fenomeni*, s. 205 ; Ayrıca bkz. Dvornik, a. g. e. , ss. 23-26 ; Ali İsmail Gün-gör, *Vatikan Misyon ve Diyalog*, Ankara: Töre Bas. , 1997, s. 21.

(44) Ostrogorsky, a. g. e. , s. 312 ; Dvornik, a. g. e. , s. 34 ; Mehmet Aydın, *Dinler Tarihine Giriş*, Konya: Damla Ofset, 1996, ss. 119-120.

(45) Mehmet Aydın, *Din Fenomeni*, ss. 245 vd. ; Sarıkçıoğlu, a. g. e. , ss. 319-322.

imkanı bularak Doğu Kiliselerinden ayrılan Melkit, Ermeni, Süryani ve Keldani gibi Katolik Kiliseler oluştu. Bu mülhak kiliseler Papa'nın üstünlüğünü Kabul etmekle beraber kendi ayin ve usullerinde devam etmektedirler.

Batı Kilisesi'nde XVI. Yüzyılda meydana gelen ayrılma ile Protestan Kiliseler oluştu. Bu Batı Kilisesi de Doğu'da yayılarak Doğu Protestan Kiliselerini oluşturmuştur.

3.1.1. Roma Katolik Kilisesi

Kiliseler arasında gerek sayı gerek yayılma yönünden en büyük olan bu kilise, ismini *evrensel* ya da *genel* anlamına gelen Katolik kelimesinden almaktadır. Katolik kiliseye Roma Kilisesi ve Latin Kilisesi de denmektedir.

Katolik kelimesi, *birlik içinde evrensellik*, yani her yerde, her zamanda aynı hakikatlara inananların cemiyeti anlamında kullanılmaktadır. Bu kelimeyi ilk defa II. Yüzyılın başında Antakyalı İgnatios bir mektubunda kullanmıştır. Buradaki anlamı, milli bir din olan Yahudiliğin içinden çıkmış Hıristiyanlığın evrensellik ve her şeyi içine alma fikrini ön planda tutmasından kaynaklanmaktadır. Bu yüzden Katolik Kilisesi evrensel kurtuluşun sadece kendi mezheplerinin prensiplerine bağlanmakla elde edileceğini kabul etmektedir⁽⁴⁶⁾.

Hıristiyanlığın gelişim tarihi sürecinde merkezi bir konumda bulunan Roma Piskoposluğu Katolik Kilisesi'nin menşeyidir. Devlet egemenliğindeki kilisenin etkin rol oynaması ve Doğu'daki cereyanları dikkate almaması gibi nedenlerle itizallerin ana kiliseden kopuşu ya da diğer kiliselerin oluşumu Katolik Kiliseden ayrılmış görünümü arz etmektedir.

Bugün Kilise merkezi hala Roma'da, bir site devleti olan Vatikan Ruhani Devleti'dir. Roma piskoposu Papa tarafından idare edilmektedir. Papa, Petrus'un halefi, İsa'nın vekilidir. Hiyerarşideki diğer ruha-

(46) Mehmet Aydın, *Din Fenomeni*, ss. 136, 140 ; Ayrıca Bkz. ; Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 215 ; Schimmel, a. g. e. , s. 181.

nilerin ataması Papa tarafından yapılmakta ve onaylanmaktadır. Papa'yı ise Kardinaller seçmektedir. Katolik hiyerarşi; Papa, Kardinaller, Başpiskoposlar, Piskoposlar, rahipler şeklinde en küçük mahalle rahiplerine kadar uzanmaktadır⁽⁴⁷⁾.

Katolik Kilise yirmi bir genel konsil kabul etmektedir. İlk yedi konsil ve kararlarını Ortodoks Kilise de kabul etmektedir. Sekizinci ve dokuzuncu genel konsillerde de beraber hareket etmelerine rağmen Ortodoks Kilise bunları kabul etmemiştir ve diğer konsilleri Katolik Kilise kendi bünyesinde oluşturmıştır⁽⁴⁸⁾.

Papa'nın yanılmazlığı ilkesini, Kutsal Ruh'un hem baba hem de oğuldan (filioque) çıktığını, İsa'da ilahi ve insani iki tabiat olduğunu ve yedi sakrament kabul etmektedirler. Ayin dili Latince'dir fakat, II. Vatikan Konsili'nde (1962-5) değişik dillerde yapılmasına karar verilmiştir⁽⁴⁹⁾.

3.1.2. Protestan Kiliseler

XVI. Yüzyılda Batı Hristiyanlığı bünyesinde gelişip, onu bir reforma tabi tutma yönünde ortaya çıkmış, protesto hareketlerinden oluşmuş belli ana noktalarda birleşen kurumsallaşmış bağımsız cemaatlerdir⁽⁵⁰⁾.

Roma Kilisesi bünyesinde yayılmış ahlaki zaafiyet, teolojinin Kutsal Kitap ve gelenekten uzaklaşması, reformistlerin fikirleri gibi sebeplerle bir reform hareketi gelişmiştir. Bu hareketin ilk öncüsü Martin Luther'dir (1483-1546). Kilisenin vaizler tarafından endülüjans ticareti ve maddi yardım sağlama merkezi haline getirilmesi onu harekete geçirmiştir⁽⁵¹⁾.

(47) Mehmet Aydın, "Vatikan Ruhani Devletinin İdari Yapısı", *Diyanet İlmî Dergi*, c. 33, S. 4, Ekim-Kasım-Aralık 1997'den ayrı basım, Ank. : D. İ. B. Yay. , 1997, ss. 3-4.

(48) Dvornik, a. g. e. , ss. 3 vd. ; Günay Tümer, Abdurrahman Küçük. , *Dinler Tarihi*, 3. Bas. , Ankara: Ocak Yay. , 1997, s. 300-301.

(49) Tümer-Küçük. , a. g. e. , ss. 299-300; Mehmet Aydın, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 120.

(50) Mehmet Aydın, *Din Fenomeni*, ss. 245 vd. ; Ayrıca Bkz. Challaye, a. g. e. , s. 201.

(51) Hakan Olgun, *Luther ve Reformu Katolisizmi Protesto*, 1. bas. , Ank. : Fecr Yay. , 2001, ss. 12-13 ; Güngör, a. g. e. , s. 28 ; Dvornik, a. g. e. , s. 47.

O Almanya'da hareketi başlatmış ve 95 maddelik bir bildiriye Wittenberg Kilisesi'nin kapısına asmıştır. Bildirisinde kurtuluşa ancak imanla erişilebileceği, Hristiyan inancında tek otoritenin Kutsal Kitap olduğu, evharistiya sakramentinin (ekmek ve şarap sırlarının) kurbanlık özelliği olmadığı, laiklere ibadette ve yönetimde daha geniş imkanlar tanınması gerektiği yönünde maddeler bulunmaktaydı. Sonuçta Katolik Kilise tarafından aforoz edilmiştir⁽⁵²⁾.

Bu hareket başka yerlere de sıçramış ve İsviçre'de Zwingli (1484-1531), Fransa'da Calven (1509-1544) ve İngiltere'de VIII. Henri gözetiminde bölgelere göre şekil almıştır. Buralardan da bütün Avrupa'ya yayılmıştır. Bu reform hareketleri sonucunda Almanya ve İskandinav ülkelerinde Lutherci kiliseler; Fransa, İsviçre, Hollanda'da Kalvinist kiliseler; İngiltere'de Anglikan kilise; İskoçya'da Presbiteryen kilise bağımsız olarak oluşmuşlardır⁽⁵³⁾.

Protestan Kiliselerin genel özelliklerinden bazıları şunlardır: Cemaatin olduğu yerde mutlaka kilisenin de olması gerektiğini kabul ederler. Ruhban sınıfına imtiyaz vermezler. Her Protestanın bir rahip olabileceğini belirtirler. Kilise sakramenti olarak vaftiz ve evharistiyayı kabul ederler. Vatikan'ın yani Papa'nın otoritesini kabul etmezler. İncilleri anlamak için rahiplere ihtiyaç olmadığını söylerler. Böylece Kutsal Kitap dini olmak istemektedirler. Kadınların da ruhani lider olabileceğini kabul etmektedirler⁽⁵⁴⁾.

3.2. Doğu Kiliseleri

İstanbul Merkezli Doğu Ortodoks Kilisesi XI. Yüzyıla kadar Batı Kilisesi'ne karşı ekümeniklik tartışmalarında ve yayılışında önemli rol kat etti. 1054'te Batı Kilisesi ile yolunu ayırarak Doğu Kiliseleri arasında yerini aldı. Ayrılmış Doğu Kiliseleri ise Antakya ve İskenderiye merkezli olarak gelişti ve genelde milli, müstakil ve bağımsız kiliseleri oluşturdular. Bunları Ortodoks Kilise'den ayıran temel özellik hem menş hem de öncelik itibarıyla milli kiliselerini oluşturmuş olmalarıdır.

(52) Olgun, a. g. e. , ss. 39 vd.

(53) Challaye, a. g. e. , s. 202. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Aydın, *Din Fenomeni*, ss. 252-255.

(54) Tümer-Küçük, a. g. e. , ss. 301-302 ; ayrıca bkz. Mehmet Aydın, *Din Fenomeni*, ss. 272-279.

3.2.1. Doğu Ortodoks Kilisesi

Ortodoks Kilisesi'nin isimleri resmi ya da gayri resmi vesikalarda farklılık göstermektedir. “Doğu Ortodoks Katolik ve Apostolik Kilisesi”, “Ortodoks Doğu Kilisesi”, “Doğu Kilisesi” isimleri kullanılmaktadır. Son zamanlarda ise “Ortodoksluk” ya da “Ortodoks Kilisesi” denmektedir. Ortodoksluk terimi, doğru inanç, doğru doktrin anlamına gelmektedir. Kilisede ise terim anlamından çok, doğru ibadet, doğru iman ikrarı ve papalık kilisesinde vücut bulup zamanımıza kadar kesintisiz devam eden hiyerarşi ile mukaddes ayin iştirakinin tümünü ifade eder⁽⁵⁵⁾.

Ortodoks Kilise Roma İmparatorluğu'nun Batı-Doğu diye ikiye ayrılmasından sonra Doğu Roma'nın başkenti İstanbul'da gelişmiş, ilk yedi konsilde Batı Roma ile birlikte hareket etmiştir. Sonraki iki konsilde de yer almasına rağmen onları kabul etmemiş ve 1054 yılında Batı Kilisesi'nden kesin olarak ayrılarak Bizans Kilisesi'ni temsil etmiştir⁽⁵⁶⁾.

1453'ten sonra Bizans Ortodoks Kilisesi'ne bağlı Rus Ortodoks Kilisesi merkez patriklik olma yolunda faaliyetlere girişmiştir. Fakat bu çabasını 1917 Rus İhtilalinden sonra terketmiştir⁽⁵⁷⁾.

Ortodoks dünyasında dört büyük patriklik vardır: 1-İstanbul Fener Rum Patrikliği 2-İskenderiye Apostolik Patrikliği 3-Antakya Patrikliği 4-Kudüs Patrikliği. Bunlardan başka özerk ya da kısmen özerk ortodoks merkezler de mevcuttur⁽⁵⁸⁾.

İstanbul Patriği Roma Piskoposu Papa'ya göre ikinci derecede bir nüfuz ve tesire sahiptir. O hala ekümenik patrik unvanını taşır ve bütün doğu kiliselerine göre üstün tutulur. Ortodoks Kilisenin en yüksek organı Patrik değil, ekümenik konsillerdir. Patrik, Patrikliklerin ruhani lideridir ve metropolitler arasından seçilir⁽⁵⁹⁾.

(55) Joseph L. Hromadka, “Doğu Ortodoksluğu”, Çev. Günay Tümer, *A. Ü. İ. F. Der.*, S. XVII, s. 240.

(56) Hromadka, a. g. m., ss. 243 vd.; Ayrıca Bkz. Mehmet Aydın, “Batı ve Doğu Hristiyanlığına Tarihi Bir Bakış”, *A. Ü. İ. F. Der.*, S. XXVII, Ank. : A. Ü. Bas., 1985, ss. 135-138.

(57) Hromadka, a. g. m., s. 241.

(58) Mehmet Aydın, *Din Fenomeni*, ss. 199-200.

(59) Günay Tümer, “Günümüzde Doğu Hristiyanlığı”, *Asrımızda Hristiyan-Müslüman Münasebetleri*, İst. : İSAV Yay., 1993, s. 124.

Ortodokslar, Papanın yanılmazlığını kabul etmezler. Kutsal Ruh'un Babadan ve Oğul'dan çıktığını değil de Oğul yoluyla Baba'dan çıktığını kabul ederler. İlk yedi konsili ve kararlarını Katolik Kilise ile ortaklaşa kabul ederler. İkonlara geniş yer vererek saygı gösterirler⁽⁶⁰⁾.

3.2.2. Ayrılmış Doğu Kiliseleri

Ayrılmış Doğu Kiliseleri inanç bağlamında ikiye ayrılmıştır. İsa'nın tabiatı konusunda, beşeri ve insani olarak ayrılmış iki tabiat kabul eden Diyofizit Nasturiler ve tabiatların birleşik olduğunu kabul eden Mono-fizit Kiliseler.

3.2.2.1. Nasturiler (Doğu Süryani Kilisesi)

Nasturi Kilisesi, adını diyofizit görüşün sahibi Nestorius'tan almaktadır. Nasturiler için *Doğu Süryani Kilisesi*, *Doğu Asur Kilisesi*, *Asuri Kilise* denmektedir. Tarihte *Keldani* (*Gildani*) ismi verenler de olmuş fakat bu isim, XVI. Yüzyılda Nasturiler arasında meydana gelen ayrılma sonucunda oluşmuş Katolik cemaate verilmiştir⁽⁶¹⁾.

Nasturiler, Süryaniler ve Ermeniler gibi Hristiyanlığı Havarî Aziz Thomas ve şakirtleri Aday, Agay ve Mari'den öğrenmişlerdir. Bunlar, Urfa'dan sonra Nusaybin'i merkez edinmişler ve böylece bir Doğu Hristiyanlık akımı gelişmiştir. Nestorius ve görüşleri, 431 Efes Konsilinde aforoz edildikten sonra Mısır ve Anadolu'nun doğusuna doğru yayılarak bu akım içerisinde taraf bulmuştur. Fakat Nasturiler, 498 dolaylarında bu akımdan ayrılarak Pers topraklarında ilk patrikhanelerini oluşturmuşlardır. Bu oluşumu gerçekleştiren Nestorius'un fikirlerini Sasanilere benimseten Nusaybin Episkoposu Mar Barsauma'dır. Nestorius'un görüşleri Pers topraklarından sonra Hindistan ve Çin'e kadar yayılmıştır⁽⁶²⁾.

(60) Tümer-Küçük., a. g. e., ss. 300-301 ; Ayrıca geniş bilgi için bkz. . Mehmet Aydın, *Din Femeni*, ss. 200 vd.

(61) Tümer, a. g. m., s. 126 ; B. Nikitine, "Nestûrîler", *M. E. B. İ. A.*, c. 9, Eskişehir: M. E. B. Yay., 1997, s. 209.

(62) Kadir Albayrak, *Keldaniler ve Nasturiler*, 1. bas., Ank. : VadiYay., 1997, ss. 67 vd. ; Ayrıca Bkz. Mehmet Çelik, *Süryani Tarihi (I)*, ss. 57-63.

Nasturilerin Patriklik makamı tarihte bir çok yer değiştirmiştir. 782'de Bağdat, 831'de Musul, 1779'da da Hakkari'deki Kudşanis olmuştur. Patrik Mar Şamun'un 1918'de öldürülmesi üzerine tekrar Musul'a, oradan da Irak'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra Amerika'ya taşınmıştır. Doğu Asur Patrikhanesi bugün Chicago'dadır. Nasturilerin, günümüzde çoğunluğu Amerika'da olmakla beraber Irak, İran ve Hindistan'da üyeleri vardır⁽⁶³⁾.

Nasturi Kilisesi'nin başında Patrik makamında Katolikos bulunmaktadır. Kilise Hiyerarşisi Patrik, Metropolit (Başpiskopos), Piskopos (Abuna), Başdiyakon, Papaz, Diyakonlar, Diyakon Çömezi ve Papaz Çırağından oluşmaktadır⁽⁶⁴⁾.

Nasturiler yedi sakrament kabul ederler: Qurbana (Komünyon-Kurban, Assay Rabbani de derler), Vaftiz, Papaz Atama ve Kutsama Ayini, Günahların Affı Ayini, Haç, Kutsal Yağ İle Yağlama ve Malka (Kutsal ekmek Hamuru veya Hamur Mayası: Bu hamur İsa'dan beri her Perşembe mayalanan hamura katılarak günümüze kadar getirilmiş hamur mayasıdır)⁽⁶⁵⁾.

Nasturi Kilisesi'nde Katolikos, piskoposlar ve rahipler dışında papazlar evlenebilirler (Eşleri ölse yine evlenebilirler). İkon kullanmazlar. Kiliseleri sadedir⁽⁶⁶⁾.

3.2.2.2. Monofizit Kiliseler

Monofizitizm tek tabiatçı demektir. İsa'nın tabiatı hususunda insani tabiatının ilahi tabiatı içerisinde yok olduğu, dolayısıyla tek tabiatının bulunduğu görüşünü benimseyen kiliseler Monofizit Kiliselerdir. 451 Kadıköy Konsilinde aforoz edilen bu görüşün taraftarı Süryaniler, Ermeniler, Kıptiler ve Habeşler ana kiliseden ayrılıp müstakil kiliselerini oluşturmuşlardır⁽⁶⁷⁾.

(63) Albayrak, a. g. e. , ss. 67-78.

(64) Surma Hanım, a. g. e. , ss. 47-51 ; Albayrak, a. g. e. , s. 82.

(65) Surma Hanım, a. g. e. , ss. 51-53.

(66) Tümer, a. g. m. , s. 126

(67) Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 266 ; Tümer, a. g. m. , ss. 126-127.

3.2.2.2.1. Antakya Süryani Ortodoks Kilisesi

Nasturiler gibi kendilerini havarilere dayandıran bu Doğu Kilisesi'ne *Yakubi* ve *Batı Süryani Kilisesi* de denmektedir. Şimdi *Antakya Kadim Süryani Ortodoks Kilisesi* kullanılmaktadır.

İlk üç genel Konsili kabul eden Süryaniler 451 Kadıköy Konsilinde monofizit görüşü benimsediklerinden dolayı aforoz edilmişlerdir. Bunun üzerine ayrılarak müstakil bağımsız kiliselerini devam ettirmişlerdir. Görüşleri VI. Yüzyılda Yakup Baradai tarafından yaygınlaştırıldığından bu kiliseye Yakubiler adı da verilmiştir⁽⁶⁸⁾.

Kadim Süryanilerin Kilise merkezi Antakya'dan Malatya'ya, sonra Diyarbakır üzerinden Mardin-Deyrüzzaferan'a taşınmıştır⁽⁶⁹⁾. 1932'de Deyrüzzaferan'dan Suriye'nin Humus kentine, oradan da 1959'da Şam'a taşınmıştır. Halen Şam'dadır.

Süryani Kilisesi' patrik tarafından idare edilmektedir. Patriğin unvanı, *Antakya ve Bütün Doğu'nun Elçisel Kürsüsü Patriği ve Bütün Dünyadaki Süryani Ortodoks Kilisesi'nin Reisi*dir⁽⁷⁰⁾. Kilise hiyerarşisinde ruhaniler üç dereceye ayrılmıştır: Diyakosluk, Ruhbanlık ve Episkoposluk. Diyakosluk beş rütbeye ayrılmıştır: Okuyucu, Mürennim, Mürettip, Başdiyakos ve Arkediyakon (Başdiyakosların başkanı). Ruhbanlık iki rütbeye ayrılmıştır: Rahip (Papaz-Bekarsa Rahip denir.), Horepiskopos (Başpapaz). Episkoposluk ise dört rütbeye ayrılmıştır: Episkopos, Metropolit, Mafıryan (Patrik Mülhakı) ve Patrik⁽⁷¹⁾.

Süryaniler, sakramentleri arasında secdeli namaz olan tek kilisedir. Sakramentlerinde ihtilaf olmakla beraber altı tanedir: Namaz, Oruç, Vaftiz, Evlenme, Ölüm ve Tövbe-İtiraf⁽⁷²⁾.

(68) Yakup Bilge, *Süryaniler Anadolunun Solan Rengi*, 2. bas. , İstanbul: Yeryüzü Yay. , 1996, ss. 62-73.

(69) Günel, a. g. e. , s. 84.

(70) Gabriyel Akyüz, *Deyrüzzaferan Manastırı'nın Tarihi*, Mardin, 1997, ss. 38-40.

(71) Günel, a. g. e. , s. 309 ; Ayrıca bkz. Hanna Dolapönü, *Şemmasların Rütbeleri Kilisenin Kanununa Göre*, Çev. : Hanna Aksöz, Mardin: Özhikmet Matbaası, 1960, ss. 2-4.

(72) Günel, a. g. e. , ss. 309-319 ; Tümer, a. g. m. , ss. 127-128.

3.2.2.2.2. Kıpti Kilisesi

Bu kilise, ismini İskenderiye ve Nil çevresinde yaşayan Mısır halkı Kıptilerden almıştır. Şimdi Kıpti deyince Mısır Hristiyanları anlaşıl-maktadır⁽⁷³⁾.

Kıptiler ilk Hristiyan merkezlerinden İskenderiye Piskoposluğunu Aziz Markos'un kurduğunu kabul ederler⁽⁷⁴⁾. Bu kilise Kadıköy Konsi-li'nden sonra Doğu ve Batı kiliselerinden ayrılmış ve Monofizit görüşü benimsemiştir⁽⁷⁵⁾.

Kıpti Kilisesi'nin müstakil ve bağımsız bir patrikliği vardır. Patrik Kahire'de oturur. O İskenderiye Metropolitliğinin (Başpiskoposlu-ğu'nun) tarihi unvanını taşımaktadır. Kıptiler onu İskenderiye'nin ilk piskoposu ve misyoneri olan Aziz Markos'un halefi sayarlar. Patrik se-lefi tarafından tayin edilebilir. Bunun dışında piskoposlar, ruhban sınıfı ve bazı laikler tarafından da seçilebilmektedir. Kıpti Kilisesi'ne bağlı piskoposlar tamamıyla patriğe bağlıdır. Onun tarafından atanırlar ve onaylanırlar. Alt ruhban sınıfı başpapaz, papaz ve papaz yardımcılari-ndan oluşmaktadır⁽⁷⁶⁾.

Kıptiler arasında patriklik ve piskoposluk düzeyinde Katolik Kıptiler ve bir papaz tarafından idare edilen Protestan Kıptiler de var-dır⁽⁷⁷⁾.

Kıpti Kilisesi 7 sakramenti kabul etmektedir. Bunlar vaftiz, evha-ristiya, günah itirafı, rahip takdisi, nikah ve son yağlamadır. Kıptilerin ibadetlerinde zahitlik ön plandadır. Bundan kaynaklanan ibadetlerinde kendilerine has uygulamaları vardır⁽⁷⁸⁾. Arapça konuşurlar fakat, liturji dili Kıptice'dir⁽⁷⁹⁾.

(73) G. Wiet, M. Grum, "Kıptiler", *M. E. B. İ. A.*, c. 6, Eskişehir: M. E. B. Yay. , 1997, s. 716 ; Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Erdem, "Kıpti Kilisesi Üzerine Bir Araştırma", *A. Ü. İ. F. Der.*, c. XXXVI, Ank. : A. Ü. Bas. , 1997, ss. 144-145.

(74) Erdem, a. g. m. , s. 147.

(75) Mehmet Aydın, *Din Fenomeni*, s. 203 ; Challaye, a. g. e. , s. 201.

(76) Erdem, a. g. m. , s. 164.

(77) A. g. m. , ss. 165-166.

(78) A. g. m. , ss. 169-176.

(79) Tümer, a. g. m. , s. 129.

Kıptılar sünnet olurlar. Kadınları tesettür ederler, uzun süre Kıptiler için mecburi olan koyu renkli elbise ve sarık yalnız Kıpti papazlarında kalmıştır⁽⁸⁰⁾.

3.2.2.2.3. Habeş Kilisesi

Habeş Kilisesi Habeşistan'da (Etiyopya) yaylalarda yaşayan belli bir halkın ismi olan Habeş kelimesinden ismini almaktadır. Bu kiliseye *Habeşistan Kilisesi* ya da *Etiyopya Ortodoks Kilisesi* de denmektedir⁽⁸¹⁾.

Etiyopya'ya Hristiyanlık ilk olarak IV. Yüzyılda girmiştir. İskenderiye Patriği Athanasius tarafından görevlendirilen Aziz Frumentius 320'de tahta çıkan Putperest Kral Ezana'yı Hristiyanlaştırmış ve kendisi de Aksum'un ilk rahibi olmuştur. İlerleyen yıllardaki mezhep parçalanmaları sonrasında İskenderiye Kilisesi gibi ona bağlı bulunan Habeş Kilisesi de monofizit görüşü benimsemiştir⁽⁸²⁾.

Habeş Kilisesi *Abuna* denilen Patrikle idare edilmektedir. 1950'ye kadar kısmen Kıpti Kilisesine tabi olmuştur. 16 milyon üyesi vardır⁽⁸³⁾.

Habeş Kilisesi bünyesinde Avrupa misyonerleri kanalıyla ayrılıklar meydana gelmiş ve Katolik ve Protestan kiliseler de oluşmuştur⁽⁸⁴⁾.

Adet ve ibadetlerinde Yahudi etkisi vardır. Kilise sakramentleri arasında sünnet de bulunmaktadır ve aday vaftizden önce sünnet edilir. Yahudi perhiz kurallarına uyulur⁽⁸⁵⁾.

B. Ermeniler ve Hristiyanlık

1. Ermenilerin Hristiyanlık Öncesi Dinleri

Ermenilerin Hristiyanlığı kabul etmeden önceki din ve inançları arasında "tanrılar panteonu" çok renklilik arz etmektedir. Milli tanrıları

(80) J. H. Kramers, "Mısır", *M. E. B. İ. A.*, c. 6, Eskişehir: M. E. B. Yay., 1997, s. 265.

(81) A. J. Arberry (Ed.), *Religion in the Middle East Three Religions in Concord and Conflict*, Vol. 1, Cambridge at the University Press, 1969, s. 454.

(82) Davut Dursun, Levent Öztürk, "Etiyopya", *T. D. V. İ. A.*, c. 11, İstanbul, 1995, s. 492.

(83) Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 15 ; Tümer, a. g. m., s. 129.

(84) Arberry (Ed.), a. g. e., ss. 476.

(85) Tümer, a. g. m., s. 129 ; Arberry (Ed.), a. g. e., s. 456.

olmakla beraber, aynı topraklarda yaşayan diğer milletlerin tanrılarına bizzat ya da onların özelliklerini taşıyan “millileştirilmiş tanrılara” da sahip olmuşlardır.

Milli tanrıları arasında, yeni yıl tanrısı Amanor başta gelmekteydi. Aynı zamanda meyvelerin koruyucusu olan Amanor’un tapınağı Baka-van’da idi. Bu tanrıya adanan bayram, meyvelerin çıktığı gün kutlanmakta ve altı gün devam etmekteydi. Amanor’un Ermeniler arasında kabul edilen ismi Vanadur’dur⁽⁸⁶⁾. Ermeni takviminde bir yılın otuz günlük on iki aya ayrılmış ve her bir güne bir isim verilmiş olduğunu görüyoruz. Tanrı Vanadur’un adı ise ayın on dördüne verilmişti⁽⁸⁷⁾.

Ermeni tanrılarından olan Kack ve Hayk tanrıları, Haldi ve Uas (Huas) isimli Urartu tanrılarının millileştirilmiş şeklidir⁽⁸⁸⁾.

Tanrılar panteonunda İran tanrılarının geniş bir yeri vardı⁽⁸⁹⁾. Tanrı Aramazd (Ahuramazda), “Tanrıların Babası” unvanını almıştı. Aramazd etrafında şekillenen panteonda, büyük bir öneme sahip olan ve kültü bulunan diğer bir tanrı da Aramazd’ın kızı ve Büyük Tanrıça Anahit idi. O, aynı zamanda aşk tanrıçasıydı. Akilisen’deki mabedinde Ermeniler tarafından homa (kutsal içki), beyaz at, boğa ve teke gibi kurbanlar sunulmakta ve her altı ayda bir bayram yapılmaktaydı. Bu bayramda Tanrıça Anahit’in heykeli gezdirilerek danslar icra edilmekteydi. Bu bayram güller ayı Ağustos’a rastladığından Vartavar (Gül Bayramı) olarak adlandırılmıştır. Hristiyanlığı kabullerinden sonra bu bayram, “İsa’nın Suret Değiştirmesi” gününe dönüştürülmüştür⁽⁹⁰⁾.

(86) Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, ss. 13-14.

(87) Keğam Kerovpian, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, Çev. : Sarkis Seropyan, İstanbul: Aras Yay. , 2000 s. 61’de dipnot.

(88) A. H. Sayce, “Armenia (Vannic)”, *Encyclopedia Religion and Ethics (ERE)*, Vol. I-II, Newyork: 1951, ss. 793-794.

(89) Leon Arpee, *A History of Armenian Christianity*, New York, 1946, ss. 5-8 ; Ayrıca bkz. M. H. Ananikian, “Armenia (Zoroastrian)”, *Encyclopedia Religion and Ethics (ERE)*, Vol. I-II, Newyork: 1951, ss. 794 vd.

(90) Akatankeğos, “Badmutyun Hayots”, *Madenakirk, P. Hador, Ye. Tar*, Antilias-Lipanan: Gatosutyun Hayots Medzi Dann Giligioy, 2003, ss. 1328-35, 1674-84; Bölüm: 5/1-40, 108-112 ; Eserin İngilizce baskısı için bkz. Agathangelos, *History of the Armenians*, Çeviren, Notlandıran ve Ermenicesiyle Birlikte Yayınlayan: R. W. Thomson, Albany: State University of New York Pres, 1976, ss. xxxvii-xxxix, 61-77, 139, 325-329.

Tanrı Aramazd'ın oğullarından Mihr ateşi, diğer oğlu Tır (Tur) ise akıllı ve zekayı simgelemekteydi. Aynı panteonda Sümer-Akad kökenli Nane ise Bilgelik Tanrıçası idi. Bu tanrılar adına da mabetler vardı ve buralarda pagan-putperest ayinler icra edilmekteydi.

Hint kökenli olduğu ileri sürülen Vahakn gücün, kuvvetin ve kahramanlığın simgeleştirildiği bir tanrıydı. İsminin Hintçe vah (getiren) ve agni (ateş) kelimelerinden geldiği ileri sürülen⁽⁹¹⁾ bu tanrı, Ermeni kralarından Vahakn'ın tanrılaştırılmış halidir. Ermenilerdeki Arev (güneş), Arek diye bilinen Tanrının yerine geçmiştir. Bu Tanrı-Kralın doğumunun güneşin doğuşu ile sembolleştirilerek anlatıldığı bir destan, Ermeniler arasında büyük kabul görmekte ve pampir adı verilen telli bir çalgı eşliğinde söylenmekteydi⁽⁹²⁾. Tanrı Vahakn'ın ikinci unsuru olduğu Anahit-Vahakn-Astğig üçlüsüne adanan Vahevahyan tapınağı Muş (Daron)'ta idi. Bu tapınakta her yıl Navasart şenlikleri düzenlenirdi. Hristiyanlık dönemine geçişte Surp Krikor Lusavoriç tarafından yıkılarak kiliseye, Navasart şenlikleri ise Meryemana'nın göğes alınmasına adanan Astvadzadzin bayramına dönüştürülmüştür⁽⁹³⁾. Bu teslisin üçüncü unsuru Astğig, bazen güneşe bazen aya delalet etmektedir. O, kadınların ve genç kızların koruyucusu, aynı zamanda Vahakn'ın metresi ve güzellik tanrıçasıdır. Astğig Yunan tanrıçası Afrodit'in özelliklerini taşımaktadır⁽⁹⁴⁾.

Suriye orijinli bir tanrı olan Parşam (Barşamin) ise harp tanrısıdır. Bu tanrının Ani (Kemah)'deki tapınağına heykeller dikilerek tazimde bulunulmaktaydı⁽⁹⁵⁾.

(91) Uras, a. g. e. , s. 117.

(92) Kerovpyan , a. g. e. , ss. 58-60.

(93) Akatankeğos, "Badmutyun Hayots", ss. 1690-1; Bölüm: 114/1-3 ; Ayrıca bkz. Kerekin Khaçaduryan, *Surp Krikor Lusavoriç*, İstanbul, Varol Matbaası, Çev. : Yervant Gobelyan, Agos, 13 Temmuz 2001, s. 2. Agos Gazetesinin 2. sayfasında 19 Ocak 2001 sayısından itibaren yayınlanmıştır. Ayrıca bkz. <http://www.agos.com.tr/Lusavoric/Lusavoric3m.htm>

(94) Agathangelos, a. g. e. , ss. 349, Notes, s. 490 ; Ermenilerin Hristiyanlık öncesindeki tanrıları hakkında geniş bilgi için bkz. Sarkis Seropyan, *Ermeni Tanrıları Konuşuyor Cangülüm Anahit ve Kazben*, İstanbul: Belge Yay. , 2003, ss. 99-110 ; <http://www.agos.com.tr/tr/kadimtarikh.html>

(95) Agathangelos, a. g. e. , ss. 1x1, 323, Notes, s. 485.

Bunlar dışında Ermeniler arasında kabul gören başka tanrılar da bulunmaktaydı. Bu tanrılardan her biri Ermeni takvimindeki ayın günlerinden birine isim olmuştur⁽⁹⁶⁾.

Bu karışık tanrılar panteonu ile Ermenilerin eski dinleri politeist özellikler taşımaktadır. Bununla birlikte Panteonda bir tanrıya en üstte yer verilmesi, monoteist olduklarına dair görüşlerin ileri sürülmesine neden olmuştur⁽⁹⁷⁾.

Ermeniler, tanrılarına ait tapınakları özel ziyaret yeri olarak belirlemişlerdir. Bu ziyaretgahların ünlüleri sekiz tanedir. Bu tapınakların hemen hepsinin günümüz Erzincan ve Muş yöresinde toplandığını ilk Ermeni kaynaklarından Akatankeğos'dan öğrenmekteyiz. Bunlar, Akilisen (Yegeğeats) bölgesinde (Erzincan) Ani'de (Kemah) Aramazd, Yerez'de Anahit, Tercan yakınlarında Pakayariç'de (Pakariç, Pekerîç) Mihr, Til kasabasında Nane, Tortan köyünde Parşam; Daron (Muş)'da Vanadur ve yine Daron bölgesinde Haşdışad'ta Vahevahyan; Tvin'in Güneybatısında Ardaşad'ta Dir isimli tanrılara ait tapınaklardır⁽⁹⁸⁾.

Ermeniler iyi-kötü ruhlar ve perilere de inanırlar, bunların kötülüklerine uğramamak için büyüye ve sihirbazlığa başvururlardı⁽⁹⁹⁾.

Dini fikirlerinde eskatolojiye ait anlayışa yer verilmemektedir. Ölüm onlara göre ebediyen yok oluş kabul edilmekte, cenaze törenlerinde acılar içinde saçlar yolunmakta, yüz yırtılmakta ve vahşi danslar yapılmaktaydı.

Ermenilerin eski dinlerinde rahipler ve kahinler de bulunmaktaydı. Kahinler, sosi (gümüşlü kavak) diye adlandırılan ağacın dallarının hareketlerinden, yapraklarının hışırtısından anlamlar çıkartılmaktaydılar. Bununla ilgili olarak Armavir'de sos ağacıyla ilgili bir kült oluşmuştu⁽¹⁰⁰⁾.

(96) Kerovpyan , a. g. e. , ss. 60.

(97) Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 18.

(98) Akatankeğos, "Badmutyun Hayots", ss. 1674-80, 1690-1700; Bölüm: 108-110, 114-115 ; Ayrıca bkz. Agathangelos, a. g. e. , ss. 317-331, 347-351, Thomson, Notes to The Introduction: 65. Not, s. 440 ; Khaçaduryan, a. g. e. , <http://www.agos.com.tr/Lusavoric/Lusavoric3m.htm>

(99) Uras, a. g. e. , s. 116.

(100) <http://www.agos.com.tr/tr/kadimtarih/kadimtarih25.html>.

Ermenilerin tarih boyunca Anadolu'nun doğusunda farklı milletlerin arasında dağınık bir şekilde yaşamış olmaları, onların Hristiyanlık öncesi dinlerinde geniş ve karışık bir tanrılar panteonuna sahip olmasına sebep olmuştur.

2. Ermeni Kilisesi

2.1. Ermenilerin Hristiyanlığı Kabulü

Hristiyanlıktaki bütün kiliseler için geleneğe bağlılık noktasında İsa'nın ve havarilerinin önemli bir yeri vardır. Kiliselerin menşei meselesinde, havarilerin cemaat anlamında ilk kiliseyi oluşturmaları, müstakil kiliselerin çıkış noktalarını havarilere dayandırmalarına neden olmuştur.

Eğer bir kilisenin çıkışı havarilere dayanıyorsa *doğrudan apostolik* kilise, yok eğer daha önce kurulmuş apostolik bir kiliseye dayanıyorsa *dolaylı apostolik* kilise kimliği taşımaktadır. Bu bağlamda Ortodoks Ermeni Kilisesi, havarilerden Tateos ve Partoğimeos'a dayandığından *doğrudan apostolik* kilise grubu içinde değerlendirilir⁽¹⁰¹⁾. Çıkış noktası bu iki havariye dayandırılan başka doğu kiliseleri de vardır. Bunlar Nasturi ve Süryani kiliseleridir⁽¹⁰²⁾.

Bu havariler, Urfa Kralı Apkar'ın mektubu üzerine İsa tarafından görevlendirilmişlerdir. Kralın Hristiyanlığı kabul etmesi sonrasında havariler ile onların şakirtleri, Urfa yoluyla Mezopotamya ve çevresine mesajı iletmışler. Bunun neticesinde bu bölgede bir doğu kilisesinin oluşmasına zemin hazırlamışlardır. Bu arada Ermenistan bölgesine de Hristiyanlık ulaşmıştır⁽¹⁰³⁾.

(101) Mağakia Arkebisgobos Ormanyan, *Hayots Yegeğetsin yev ir Badmutyuni, Vartabedutyuni, Varçutyuni, Paregarkutyuni, Kraganutyuni, u Nergay Gatsutyuni*, Gosdantnubolis: H. Der-Nersesyan, 1911, ss. 23-25, Bu eserin İngilizce baskısı için bkz. Malachia Ormanian, *The Church of Armenia*, Translated from French by G. Mancar Gregory, Second English Edition, London: A. R. Mowbray & Co. Limited, 1955, s. 4.

(102) Albayrak, a. g. e. , ss. 67 vd. ; Çelik, *Süryani Tarihi (I)* , ss. 57-63.

(103) Mağakia Arkebisgobos Ormanyan, *Azkabadum Hay Uğğapar Yegeğetsioy Antskerı Sgizpen Minçev Mer Orerı HaragitsAzkayın Barakanerov Badmuadz, A. Hador Minçev 1221 Darin*, Antilias-Lipanan: Gatoğigosutyun Hayots Medzi Dann Giligioy, 2001, ss. 18-21 ; Kral Apkar ve İsa'nın ona mektubu hakkında Süryani kaynaklarına bkz. Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, c. I, İng. Çev. : Ernest A. Wallis Budge, Türk. Çev. : Ömer Ruza Doğrul, 2. bas. , Ankara: T. T. K. Bas. , 1987, s. 121; Günel, a. g. e. , s. 90 ; Çelik, *Süryani Tarihi (I)* , ss. 57-58.

Ermeniler arasında Hristiyanlığın toplu olarak kabullerinden önce de yayıldığına, piskoposların görev süreleri ve II-III. Yüzyıllarda Hristiyanların takip altında tutulmaları esnasında gerçekleştirilen katliamlarda öldürülen Ermeni şehitlerine kilise takviminde günler tahsis edilmesi delil olarak gösterilmiştir⁽¹⁰⁴⁾.

IV. Yüzyılın başlarında Ermenilerin toplu olarak Hristiyanlığı kabul etmelerinde Surp Krikor Lusavoriç etrafında şekillenen olaylar söz konusudur. Aziz Lusavoriç Ermenistan'da meydana gelen bazı siyasi olaylar ile ailesinin öldürülmesi üzerine Kayseri'de vaftiz edilerek Hristiyan olarak yetişmiştir⁽¹⁰⁵⁾. Sonra Kral Drtad'ın (Tihridates) başa geçmesiyle Ermenistan'a tekrar dönmüş ve krala Hristiyan olduğunu açıklaması üzerine derin kuyuya atılmıştır. Bu arada Roma İmparatorluğu'nun zulmünden bir rahibe manastırından kaçan bakire Hripsime ve 37 arkadaşının Drtad'a sığınmaları, Hripsime'nin krala evlenmeyi reddetmesi üzerine rahibelerin öldürülmeleri ve bu nedenle kralın hastalanması, Surp Krikor Lusavoriç'in kuyudan çıkarılmasını sağlamıştır. Aziz Krikor, kuyudan çıktıktan sonra Kral'ı dualarıyla iyileştirmiştir⁽¹⁰⁶⁾. Bunun üzerine Kral, krallık ailesi, satrapları (vali), ordu ve insanlarıyla topluca Hristiyanlığı kabul etmiştir. Bu nedenle Ermenistan'ın 301 yılında, Hristiyanlığı resmi devlet dini haline getiren ilk devlet olduğu ileri sürülmüştür⁽¹⁰⁷⁾.

2.2. Ermeni Kilisesi'nin Oluşumu

2.2.1. Kilisenin İsmi

Kiliseler, genel olarak bir etnografik isme, bir de doktrinel isme sahiptir. Bu isimlendirmede Rum Ortodoks Kilisesi, Latin Katolik Ki-

(104) Ormanyan, *Azkabadum, A. Hador*, ss. 17-70 ; Ayrıca bkz. Ormanyan, *Hayots Yegeğetsin*, ss. 25-28 ; Krikor Damadyan ve diğerleri, *Kilise Takvimi-2001*, İstanbul: Aralık 2000.

(105) Horenatsi, "Hayots Badmutyün", *Madenakirk, P. Hador, Ye. Tar*, Antilias-Lipanan: Gatoğigosutyun Hayots Medzi Dann Giligoy, 2003, ss. 1960-2, Girk Yergroirt/74 ; Bu eserin İngilizce baskısı için bkz. Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*, Çev. : Robert W. Thomson , Cambridge, Harvard University, 1980, ss. 220-1, Book II/74 ; Ayrıca bkz. "Krikor Lusavoriç", *Haygagan Sovedagan Hanrakidaran*, hador 3, Yerevan, 1977, s. 212.

(106) Hripsime olayı hakkında geniş bilgi için bkz. Akatankeğos, "Badmutyün Hayots", ss. 1373-1404; Bölüm: 13-19 ; Khaçaduryan, a. g. e. , Agos, 23 Şubat-20 Nisan 2001, s. 2.

(107) Ormanyan, *Hayots Yegeğetsin*, s. 29.

lisesi, Anglikan Episkopal Kilisesi, İskoç Presbiteryen Kilisesi'nde olduğu gibi ülke ya da ırktan oluşan etnografik ismi doktrinel isim takip etmektedir. Ermeniler, etnografik isim olarak *Ermeni Kilisesi* (*Hay Yegeğtzi*) ifadesini kullanmaktadırlar⁽¹⁰⁸⁾.

Ermeni Kilisesi, Aziz Krikor'a Ermenileri İncil'in ışığı ile aydınlatıldığından *aydınlatici* (*illuminator*) anlamında verilmiş Ermenice *Lusavoriç* lakabından dolayı *Lusavorçagan Ermeni Kilisesi* ismini almıştır. Batıda ise kurucusunun vaftiz isminin Doğu Ermenice'deki telaffuzu olan *Grigor*'dan (Gregory) dolayı *Gregoryen Ermeni Kilisesi* ismi verilmiştir. Surp Krikor'a bağlanan Ermeni Kilisesi'nin, *Bir, Apostolik* (*Arakelagan*), *Katolik* (*Evrensel*) ve *Kutsal* (*Surp*) olduğu kabul edilmekte ve bu nedenle Kilise, *Ortodoks* (*Uğğapar*)⁽¹⁰⁹⁾ sıfatı ile vasıflandırılmaktadır⁽¹¹⁰⁾.

“Kilise'nin Birliğiyle; menşede, gayede ve vasıtada, öğretide, ibadette ve idari teşkilatta bir olduğu kastedilmektedir. Bu; Ermeni Kilisesi'nin bulunduğu her yerde tek ve aynı inancın paylaşıldığını, tek ve aynı şekilde ibadet edildiğini, aynı ayinlerin icra edildiğini ve aynı dini kıstaslara uyulduğunu, tek ve en yüksek idari bir merkezle temsil edildiğini göstermektedir.”

“*Apostoliklik*; ilk kurucu vaizleri ve ilk üyeleri olan Havarilerin kurduğu Kilise ile günümüzdeki Kilise'nin aynı oluşunu ifade etmektedir. Ermeni Kilisesi, İsa'nın havarilerinin geleneğini, bozulmamış öğretiyi, havarilerin gelenek ve öğretisinin hususiyetlerini taşıdığı için *Apostolik* (*Arakelagan*) kabul edilmektedir.”

“*Katoliklik* (*Gatoğige*); evrensel anlamına sıfat olarak alınmaktadır. Kilise; öğrettiği şeylerde, sınıf, renk ve ırk ayrımı yapmamasından; herkes için kurtarıcı ve koruyucu emeller taşımasından dolayı *katolik* sayılmaktadır.”

(108) A. g. e. , ss. 187-188.

(109) Arakelagan, Surp ve Uğğapar kelimelerinin anlamları için bkz. Rupen Seropi Çazaryan, *Krapari Pararan*, Antilias-Lipayan: Gatoğigosutyun Hayots Medzi Dann Giligioy, 2004, ss. 176-8, 1141, 1028 ; Bedros Zeki Garabedian, *Ermenice'den Türkçe'ye Mükemmel Lügat*, Konstantinopolis, 1907, ss. 107, 672, 745.

(110) Ormanyan, *Hayots Yegeğetsin*, ss. 187-188.

Kutsallık; kurucusunun *kutsal* olmasını ve Tanrı tarafından temizlenmesini karşılamaktadır. Kilise'nin en önemli özelliği bu kutsallıkta görülmektedir. Bu özelliklere sahip olan Kilise'nin de *Ortodoks (Uğğapar)* yani doğru yolda, gerçek inanç üzerinde olduğu kabul edilmektedir⁽¹¹¹⁾.

Ermeni Kilisesi doktrinel isim olarak *Ortodoks (Uğğapar)* sıfatını kullanmaktadır. Bu bağlamda Kilise, *Ortodoks Ermeni Kilisesi* ismini almıştır⁽¹¹²⁾. Biz de bu çalışmamızda doktrinel isim olarak Ortodoks sıfatını kullandık.

2.2.2. Kilisenin Oluşumu

Ortodoks Ermeni Kilisesi'nin bağımsız bir kilise haline gelmesinde en büyük rolü Surp Krikor Lusavoriç oynamıştır. O, Hristiyanlık Ermenistan'da resmi devlet dini ilan edildikten sonra ruhani önder olarak seçilmiş ve Kral tarafından ruhani takdis için Kayseri'ye gönderilmiştir. Orada Piskopos Ğevontios (Leontios) tarafından, Ermenistan'ın Başpiskoposu olarak takdis edilen Krikor dönüşünde kralı ve beraberinde birçok insanı Fırat'ın kolu olan Murat Nehri'nde vaftiz etmiştir⁽¹¹³⁾.

Krikor Kayseri'den döndükten sonra bölgede Hristiyanlığı yaymaya devam etmiştir. Bu bağlamda bölgedeki pagan-putperest mabetleri yıkmış ve yerine kiliseler inşa etmiştir. Bu esnada eski pagan-putperest adetlerinden kaldırılabildiklerini kaldırmış kaldıramadıklarını ise yeni dinin ayin ve törenlerine dönüştürmüştür⁽¹¹⁴⁾.

Lusavoriç, Ermenileri Hristiyanlaştırdıktan sonra görmüş olduğu bir vizyonda⁽¹¹⁵⁾ İsa'nın yerini ve özelliklerini göstermiş olduğu ilk Er-

(111) Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 139.

(112) Ormanyan, *Hayots Yegeğetsin*, ss. 188-189.

(113) Abdurrahman Küçük, "Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu", *A. Ü. İ. F. Der.*, c. XXXV, Ankara: A. Ü. Bas., 1996, s. 120; Surp Krikor Lusavoriç hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Canan Seyfeli, "Surp Krikor Lusavoriç: Ermenilerin Aydınlatıcısı", *Uluslararası Türk Dünyası İnanç Önderleri Kongresi, 23-28 Ekim 2001*, Ankara: Tüksev Yay., 2002, ss. 771 vd.

(114) Khaçaduryan, a. g. e., Agos, 1-22 Haziran 2001, 13 Temmuz 2001, s. 2.

(115) Krikor'un vizyonu hakkında geniş bilgi için bkz. Akatankeğos, "Badmutyun Hayots", ss. 1654-1666; Bölüm: 102-103.

meni Ana Kilisesi'ni Vağarşabat'ta tesis etmiştir (303). Yeryüzünün ilk kilisesi olarak kabul edilen bu kilisenin kurulduğu yer *Tanrı'nın biricik Oğlu indi* anlamında *Eçmiadzin*(*) olarak isimlendirilmiştir⁽¹¹⁶⁾.

Surp Krikor Lusavoriç, Hristiyanlığı yayma görevine devam ederken bir taraftan da kilisenin örgütlenmesine yönelik çalışmalarda bulunmuştur. Kayseri'den dönüşünde vaftiz ettikleri arasında, yeni Hristiyan olan halk tarafından değer verilen öğrenciler bulunmaktaydı. Bunlardan on ikisine *gerçek Hristiyan ve inancında güçlü kişi* anlamında "Ağpianos" lakabı verildi. Bu nedenle de Krikor tarafından piskoposluk makamı ile görevlendirildiler⁽¹¹⁷⁾. Lusavoriç, Ermenistan ve çevresindeki ülkelerde görevlendirdiği bu piskoposlar vasıtasıyla Gürcistan ve Kafkas Albanyası'nın (Caspian Albania-Hazar Arnavutluğu) Hristiyanlığa dönüşümünü sağlamıştır⁽¹¹⁸⁾.

Krikor, insanları iyiliğe ve dindarlığa yöneltmiş; dini ayinler tesis etmiştir. Bununla beraber, çocukların, özellikle ruhbanların eğitim-öğretimiyle de ilgilenmiş; okullar açmış, bölgede belirli ve ortak alfabe olmadığı için Eski Yunanca ve Süryanice dillerinde eğitim yaptırmış, öğretimi mecbur tutmuştur. Mabetlerin yanında ayrıca, manastırlar kurdurmuş, beraberinde getirdiği rahipleri ve rahibeleri buralara yerleştirmiştir⁽¹¹⁹⁾.

Eçmiadzin'de kurulan bu ilk kilisenin dayanağı, kurucusu olan Aydınlatıcı Krikor'un Tanrının Oğlu İsa'nın inerek yerini belirttiğini gör-

(*) Eçmiadzin, *tanrının biricik oğlu indi* anlamındaki "Ecav miadzin vordin astdzu" sözünün kısaltmasıdır.

(116) Khaçaduryan, a. g. e. , Agos, 3 Ağustos 2001, s. 2.; Eli Smith, *Researches of the Rev. E. Smith and Rev. H. G. O. Dwight in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor and into Georgia and Persia, with a visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas*, Vol. II. , Boston: Published by Crooker and Brewstar, 1833, s. 93.

(117) Pavdos Puzant, "Badmutyun Hayots", *Madenakirk, A. Hador, Ye. Tar*, Antilias-Lipanan: Gatoğigosutyun Hayots Medzi Dann Giligoy, 2003, ss. 280, 301, 398, 411 ; Bölüm II: 4/11, 17/3, Bölüm V: 29/2 ; Ayrıca bkz. Akatankeğos, "Badmutyun Hayots", ss. 1707-8, 1714, 1722 ; Bölüm: 121/3-6, 123/8, 126/3 Khaçaduryan, a. g. e. , Agos, 20 Temmuz 2001, 3 Ağustos 2001, s. 2.

(118) Ormanyan, *Hayots Yegeğetsin*, s. 37.

(119) Khaçaduryan, a. g. e. , <http://www.agos.com.tr/lusavoric/lusavoric3s.htm>.

düğü bir vizyonudur. Bu nedenle Kilise Eçmiadzin’de kurulmuştur. Eçmiadzin bu ve bazı kutsal eşyaların burada bulunması münasebetleriyle daima *Ana Kilise* olarak görülmüştür. Aziz Krikor kurmuş olduğu kilisenin başında genel kabule göre Gatoğigos unvanıyla 25 yıla yakın görev yapmıştır. Kendisinden sonra bu göreve oğlunu getirerek veraset yolunu açmıştır⁽¹²⁰⁾.

IV. Yüzyılda Ermeni Kilisesi’nin hiyerarşisi ve yönetimi düzene konulmuştur. Ancak, Ermeni alfabesi olmadığı için kendi dillerinde yazılmış İncilleri ve ayin usulleri yoktur. Bu nedenlerle de Ermeni litürjisi henüz teşekkül etmemiştir. Bu durum Gatoğigos Sahag (387-439) ve Mesrob Maştotz’un dikkatini çekmiş ve Ermeni alfabesini oluşturmuşlardır (M. 404)⁽¹²¹⁾. Alfabenin icadından sonra ilk teşebbüs, *Yetmişler Tercümesinin* Eski Yunanca metni esas alınarak, İncil’in Ermenice’ye tercümesi olmuştur. Süryanice tercümesine uygun başka çeviriler de yapılmıştır. Bundan sonra sakramentlere ait litürjik kitapların telifiyle meşgul olunmuştur⁽¹²²⁾.

Ermeniler, litürjilerini oluştururken Kayseri litürjisinden yararlanmışlar, fakat ona bağlı kalmamışlardır. Kendi eski kültürlerinden uygun olanlardan da istifade etmiş ve onları Hristiyanlıkla özdeşleştirmişlerdir. Böylece tamamen kendilerine ait, millî bir usul icat etmişlerdir⁽¹²³⁾.

2.2.3. Ermeni Kilisesi’nin Ana Kilise’den Ayrılması

Günümüz dünyasında varlığını sürdüren kiliseler, Hristiyan inançlarının belirlenerek sistemleştirildiği ilk dönem sonrası, Ana Kilise’den

(120) Ormanyan, *Hayots Yegeğetsin*, ss. 37-38.

(121) Görün, “Vark Mesrobay Vartabedi”, *Madenakirk, A. Hador, Ye. Tar*, Antilias-Lipanan: Gatoğigosutyun Hayots Medzi Dann Giligioy, 2003, ss. 228-272 ; Ayrıca bkz. Çazar Parbetsi, “Badmutyun Hayots, Tuğt”, *Madenakirk, P. Hador, Ye. Tar*, Antilias-Lipanan: Gatoğigosutyun Hayots Medzi Dann Giligioy, 2003, ss. 2211-4, 2234-6 ; Bölüm: 10, 18-9 ; H. H. Çakmakçyan, *Intartzag Badmutyun Hayots Sgizpen Minçev Mer Oreni Badgerazart*, Bostun: Hradaragutyun Yeran Kradan, 1917, ss. 234-239.

(122) Aziz S. Atiya, *A History of Eastern Christianity*, London, 1991, ss. 324-326 ; Kazım Karabekir, *Ermeni Dosyası*, Yay. Haz. Faruk Özerengin, 2. bas. , İstanbul: Emre Yay. , 1995, ss. 76-77.

(123) Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 144.

ayrılmalar (V. Yüzyılın ilk yarısında M. 431) başlamış ve bunlar müstakil kiliseleri oluşturmuşlardır. Ermeniler bu dönemde yapılan I. İznik Konsili'ne (325) Aziz Krikor'un oğlu Arisdages ile katılmış, I. İstanbul (381) ve I. Efes (431) Konsillerine katılıp katılmadıkları açık olmamakla beraber bu ilk üç genel konsili ve kararlarını kabul etmektedirler⁽¹²⁴⁾.

Ermeniler, inanç ve doktrin tartışmalarının yoğun olduğu, ana kiliseden ayrılmaların yaşandığı, farklı kiliselerin temelinin atıldığı⁽¹²⁵⁾ V. Yüzyıla alfabeleri, kendi dillerinde kutsal kitapları ve edebi eserleriyle girmişlerdir. O güne kadar sessiz kalan ve kendilerinden bahsedilmeyen Ermeniler, artık tartışmaların içindedir.

Ermeni Kilisesi, IV. Genel Konsil olan Kadıköy Konsili'ne (451) katılamamıştır. Çünkü Ermeniler Persliler ile savaş halindedirler ve ruhaniler de bu savaşla ilgilenmektedirler. Kilise, Kadıköy Konsili'nden sonra 40 yıl bu konsil kararlarına karşı bir şey söylememiştir. Gatoğigos Bapken zamanında 491 Vağarşabat ve 506 Tvin konsilleri toplanmıştır. Bu bölgesel konsillerde Efes Konsili'ne sadık kaldıkları, Kadıköy Konsili kararları ve Nasturiliği reddettikleri açıklanmıştır. Ermeni Kilisesi bu kararıyla İsa'daki ilahi tabiat içerisinde insani tabiatın birleşerek tek tabiat oluşturduğunu (Monofizitizm) benimsemiş ve buna Ermeni Kredosu'nda yer vermiştir. Kilise, kendi monofizitizminin Efes Konsili'nde kabul edilen görüş olduğunu kabul etmektedir⁽¹²⁶⁾.

Bundan sonra Rum ve Latin kiliselerinin Ermeni Kilisesi'ne yaklaşma teşebbüsleri, Ermenilerin de birleşme fikrine yönelmelerine neden olmuş, fakat, bu teşebbüsler beraberliği doğurmamıştır⁽¹²⁷⁾.

(124) Ormanyan, *Hayots Yegeğetsin*, ss. 40-41, 51-52 ; Çamçyan 325 İznik Konsili'ne Arisdages'in, 381 İstanbul Konsili'ne ise Gatoğigos Nerses'in katıldığını söylemiştir. Bkz. H. Mikayel Camcyan, *Gülzari Tevarih Hay Milletine Dayır Hikâyeler İle Donanmış*, Üçüncü Basma, Venedig: S. Ğazar Manastırında, sene 1862, ss. 144, 179.

(125) Mehmet Aydın, *Müslümanların Hristiyanlığa Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları*, Konya: S. Ü. Bas. , 1989, ss. 121-127.

(126) Ormanyan, *Hayots Yegeğetsin*, ss. 51-58, 135-137 ; Ayrıca bkz. Atiya, a. g. e. , ss. 326-328. Vahan Ovannesyan, "el-Kenisetü'l-Ermeniyye Fi't-Tarihi", *Bayn al-Nahraysn*, No. 73-74, Vol. 19, 1991, Musul-İrak, ss. 87-98 ; J. A. Gatteynas, *L'Armenie et Les Armeniens*, Paris: Libraire Leopold Cerf, 1883, s. 122.

(127) Uras, a. g. e. , ss. 127-129.

Ermeniler arasında Hristiyanlığın ilk yüzyıldan itibaren yayılması ve Krikor Lusavoriç'in gayretleriyle toplu olarak Hristiyanlığa geçmişlerdir. Hristiyanlığa geçiş süreci devam ederken Ermenilerin eski dinleri pagan-putperest adetlerinin de Hristiyanlığa dönüşmesi ile milli Ermeni Kilisesi oluşmuştur. Bu oluşumda şüphesiz dönemin siyasi ve sosyo-ekonomik şartları da etkin olmuştur. Nitekim hem bunlar hem de dini etkiler sonucunda Ermeniler Ana Kilise'den ayrılarak bağımsız kiliselerini meydana getirmişlerdir. Bunun en güzel örneğini dini literatürde görmekteyiz. Ermenice'deki Ermeni Kilisesi için kullanılan tabirlerin hiyerarşideki ilk üç ruhaniye verilen isimlerin (gatoğigos, patrik ve piskopos) Latince ve Yunanca'dan geçme terimler olma ihtimali bulunmakla beraber hem bu üçü için başka isimler hem de hiyerarşinin diğer ruhanilerinde, inanç ve ibadete dair terimlerde kendilerine has isimler kullanmaları kendi dini literatürlerini de oluşturduklarını göstermektedir.

Bağımsız Ermeni Kilisesi'nin oluşumu yaklaşık altı yüzyıl sürmüştür. Bundan sonra Ermeni Kilisesi'nde değişimler yaşanmıştır şüphesiz ancak, din değiştirme yönünde Ermeniler arasında Hristiyanlığın başka bir boyutu, misyonerlik faaliyetleri etkili olmuş ve neticesinde milli Ermeni Kilisesi'nden ayrı olarak Katolik ve Protestan Ermeni Kiliseleri kurumsallaşmıştır.

2.3.İnanç Esasları

Ortodoks Ermeni Kilisesi ilk üç ekümenik konsilde belirlenen *İznik-İstanbul Kredosu*'nu (inanç ilkeleri) kabul ederler. Bunun yanında Ermeni Kredosu'nda, Aziz Bakire'nin analığı ve Kutsal Ruh'un ilahlığı konusunda daha net ifadeler yer almakta; vücudun ve bedenlenmiş Tanrı'nın insanlığı, Mesih'in mükemmel doğuşu dile getirilmektedir. Bunların *İznik-İstanbul Kredosu*'na Aziz Krikor tarafından ilave edildiği savunulmuştur. Ermeniler arasında kabul edilen sembolün ilk şeklinin daha önce Süryani Kilisesi tarafından 269 yılına doğru meydana getirildiği, kısa bir süre sonra Kudüs ve Kayseri kiliselerinde ortak olarak kullanıldığı, daha sonra bu kredoya, Krikor'un ilaveler yaptığı öne sürülmektedir. Ermeniler, *İznik Kredosu*'ndan başka 1345 yılında yapıl-

mış Sis Ermeni Konsili'nde karara bağlanan sembolü de kabul ederler. Ayrıca Ermeni Kilisesi'nde papazların, papaz yardımcılarının ve vartabedlerin takdis töreninde söylenen ikinci bir kredo daha bulunmaktadır. Bu kredo, Temel Ermeni Kredosu'ndan İsa'daki tabiatları esas alan açılmış formülüyle ayrılmaktadır⁽¹²⁸⁾.

Diğer kiliselerde olduğu gibi Ermeni Kilisesi'nde de, Kilise'ye ve onunla gerçekleşen bazı uygulamalara inanç esasları arasında yer verilmektedir. Bu bağlamda *kilise, gelenek ve kutsal kitap* inançlar arasında yer almaktadır. Ermeniler arasında genel anlamda kilisenin, insanlığın her devresinde var olduğu, *Eski Ahit Kilisesi* olduğu kabul edilmektedir. Özel anlamda ise İsa'nın kurduğu kilisenin *Tanrı'nın Kilisesi* olarak yeni bir başlangıca sahip olduğuna inanılmaktadır⁽¹²⁹⁾.

Ermeniler azizlere ve şehitlere olduğu gibi onların hatıralarına, eşyalarına büyük bir saygı göstermektedirler. Kilise takviminde yılın herhangi bir ya da birkaç gününün azizlere ve şehitlere ayrıldığını ve o günlerde kutlamalarda bulunduklarını görüyoruz⁽¹³⁰⁾.

2.4. İbadetleri

Ermeni Kilisesi'nin günlük ibadetleri, sabah ve akşam kilisede ruhban önderliğinde yapılmaktadır. Haftalık ibadet, pazar günü kilisede, Mes Ayini (Evharistiya) sabah yapılmaktadır. Yıllık ibadetler ise yılın belirli günlerinde yapılan ayinler, törenler, yortular (bayramlar), oruçlar, perhizler ve dini ziyaret uygulamalarıdır⁽¹³¹⁾.

(128) Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, ss. 208-211 ; Kredo hakkında ayrıca bkz. *Preces Sancti Nersis Clajensis Armeniorum Patriarchae*, Venetiis: In Insula S. Lazari, tarihsiz.

(129) Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, ss. 220-221 ; Ayrıca bkz. Kevork Mesrob, *Hovagim Asduadzapanutyun Hayasdanyayts S. Yegeğetsi*, Antilias-Lipanan: Gatoğigosutyun Hayots Medzi Dann Giligioy, 1979, ss. 37-57.

(130) G. Bayan (Publie et Traduit) et S. A. R. Le Prince Max de Saxe "Le Synaxaire Armenien de Ter Israel (Mois de Navasard)", *Patrologia Orientalis*, R. . Graffin- F. Nau, Paris, 1910, ss. 347-556; Ayrıca bkz. Hovagim Vartabed, *Kirk Vorkçi Donatsoyts, Garkavorutyun yev Hrahank Drunagan Donits*, Dbaran: Yohannes yev Boğos, 1234 (1785), ss. İlave: 1-47 ; *Oradredr 2002*, İstanbul: Ohan Matbaacılık, Aralık 2001, ss. 1 vd.

(131) Ormanyan, *Hayots Yegeğetsin*, ss. 201-215 ; Ayrıca bkz. Hovagim Vartabed, a.g.e., ss. 7 vd.; Ardag Arkebisebobs Manugyan, *İlay Yegeğetsu Doneri*, 6-rt Dbakrutyun, Tehran: Nayiri Hradargçutyun, 1999, ss. 18 vd.

Ermeni Kilisesi, *noel* (İsa'nın doğuşu) ve *Epifani* (vaftiz ve vaftizin Ürdün Nehri'nde açıklanması) yı birleştirerek *Teofani* (Tanrı'nın belirmesi) şeklinde 6 Ocak'ta kutlamaktadır. Ayrıca Teofani'de, sihirbazların Çocuk İsa'ya bağlılıklarını bildirmelerini de birleştirmişlerdir. Ermeniler, *İsa'nın Doğuş Bayramı*'nı doğumu ile vaftizini birleştirerek 6 Ocak'ta kutlamaktadırlar. Katolik Kilisesi'nin, İsa'nın doğumu için 24 Aralık'ı ve vaftizi için 6 Ocak'ı tespit etmelerini eski putperest adeti saymışlardır⁽¹³²⁾.

Ermeni Kilisesi'nde 6 sakrament (*Horhurt*) kabul edildiği ve diğer bir çok kilisede yedinci sakrament olarak kabul edilen *kutsal yağla son meshetmeyi* (*Vercin Odzum*) sakramentlerin şartlarını taşımadığı gerekçesiyle kabul etmemişlerdir⁽¹³³⁾. Bu sakramentler şunlardır: *Vaftiz* (*Mgrdutyun*), *Güçlendirme* (*Troşm, Müroni Horhurt, Konfirmasyon*), *Evharistiya* (*Hağortutyun, Komünyon*), *Tövbe* (*Abaşharutyun, Hosdovanutyun*), *Evlilik* (*Bsag, Amusnutyun*) ve *Ruhbanlık* (*Gark, Tzernat-rutyun, Kutsal Rütbelere, Hiyerarşi*)⁽¹³⁴⁾.

Ermeni Kilisesi'nde konfirmasyon, vaftizden hemen sonra yapılmaktadır. Bu ayinde Ermeni Kilisesi'ne has bir tören yağı, yani müron(*) yağı kullanılmaktadır. Bunun ardından Komünyon (ekmek-şarap) ayini yapılır. Böylece Ermeni Kilisesi'nde, üç ayrı ayin peşpeşe yapılmış olmaktadır. Evharistiya (Ekmek- Şarap Ayini) için en çok Komünyon ve Kurban ismini kullanmaktadırlar. Bunlar arasında tercih ettikleri ise kurbandır ve bunu *Surp Badarak* (*Surp Hağortutyun, Kutsal Sunu*) diye ifade ederler. Komünyon'da ekmeğe maya, şaraba su katmazlar. Tövbe

(132) Nusret Balta, *Gregoryen Ermenilerin Dini Tarihçesi (İbadetler ve Noel)*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Basılmamış Lisans Tezi, Ankara, 1983, ss. 57-60.

(133) Ormanyan, *Hayots Yegeğetsin*, ss. 143-146.

(134) Ğevont Arkebısgobos Çebeyyan, *Hay Yegeğetsioy Yotı Horhurtnerı (Ganonakıdagan Ngadunner)*, Antılias-Lıpanan: Gatoğigosutyun Hayots Medzi Dann Gılgıoy, 2000, ss. 11-76.

(*) Müron: 40 çeşit bitkiden Eçmiadzin Gatoğigosu reisliğinde on iki piskopos tarafından hazırlanan kutsal bir yağdır. Her yedi yılda bir 40 gün boyunca hazırlandıktan sonra ruhanî liderler arasında taksim edilmektedir. Bu yağ olmadan hastaların yağlanması, piskoposların takdis edilmesi mümkün değildir. (Çebeyyan, a. g. e. , ss. 21-23 ; Aram I Catholicos of Cilicia, *The Armenian Church Beyond The 1700th Anniversary*, Antelias-Lebanon: The Armenian Catholicosate of Cilicia, 2002, ss. 28-31 ; A. Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 198.

Sakramentinde, günahların affını Tanrı'ya atfetmektedir. Tövbe ve itiraf sakramentler arasında yer almaktadır. Günah itirafı vardır, fakat Ermeni kiliselerinin çoğunda *günah itirafı yeri* yoktur, yani itirafın belirli bir yeri yoktur. Evliliğe *taç sakramenti* (*Bsag*) denmektedir. Evlilikte sadakat esastır. Sadakatsizlik ise zinadır. Zina dışında boşanma yoktur. Boşanmış kadınla evlenmek de zina sayılmaktadır. Kutsî rütbelerin verildiği sakramente *Ruhbanlık Gizemi* (*Tzernatrutyun*) denir⁽¹³⁵⁾.

2.5. Ermeni Kilisesi'nde Hiyerarşi

Ermeni Kilisesi'ne göre, kilisedeki kutsal rütbeler havariler ile başlamıştır. Başlangıçta havariler kilisenin tek yöneticisiydi. Onlar kendilerine yardımcılar tayin ettiler. Bunlara *diyakos* (papaz yardımcısı) denildi. Havariler dini işlerde de kendilerine yardım etmesi için başka kimseler seçtiler. Bunlar ise günümüzde papaz (priest) olarak adlandırılan sınıfın ataları *elder*lerdi (kilise mütevelli heyet üyesi). Havariler, İsa'nın mesajını yayma görevini sürdürürken başka bölgelere gitmeden önce bulundukları yerde kendilerinin görevlerini devam ettirecek ruhaneler bıraktılar. Bunlara da *piskopos* denilmiştir. Diyakoslar, papazlardan aşağı kademededirler. Bunların üstünde de havarilerin yetkisine sahip piskoposlar gelmektedir⁽¹³⁶⁾.

Ermeni Hıristiyanlığının gelişim sürecinde kilise hiyerarşisinde bu üç kademe etrafında başka kilise rütbeleri de oluşturulmuştur. Bunların bir kısmı üst derecede, diğer bir kısmı ise alt derecede şekillenmiştir. Piskoposlardan oluşan hiyerarşinin en üst derecesinde Gatoğigos bulunmaktadır. Ermeni Kilisesi'nin kurucusu Surp Krikor Lusavoriç'in Ermenistan'ın Başpiskoposu olduktan sonra Gatoğigos unvanını aldığı ileri sürülmektedir⁽¹³⁷⁾.

Ermeni Kilise hiyerarşisinde diğer kiliselerde pek rastlanmayan “*vartabedlik*” rütbesi vardır. Vartabedlik, akademik bir kilise unvanı-

(135) Ormanyan, *Hayots Yegeğetsin*, ss. 201-215 ; Ayrıca bkz. Çebeyyan, a. g. e. , ss. 11-50 ; Ati-ya, a. g. e. ss. 344-345.

(136) Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler* , ss. 276-277.

(137) Ormanyan, *Hayots Yegeğetsin*, s. 37.

dır ve gerekli eğitimi almış olan evlenmemiş papazlara verilmektedir⁽¹³⁸⁾.

Günümüzde Ortodoks Ermeni Kilisesi'nde ruhani hiyerarşi, aşağıdan yukarıya doğru sekiz derece oluşturmaktadır. Bunlar:

1-Diyakos Yardımcısı (Tbir), 2-Diyakos (Sargavak), 3-Papaz (Kahana veya Yerets), 4-Başpapaz (Avakerets), 5-Başrahip veya Doktor (Vartabed)⁽¹³⁹⁾, 6-Piskopos, 7-Patrik, 8-Gatoğigos⁽¹⁴⁰⁾.

Ortodoks Ermeni Kilisesi'nde ruhbanıyet evli ve bekar olmak üzere iki kategoriye ayrılmaktadır. Bekar ruhbanın evli ruhbandan bir derece üstte olduğunu kabul edenler vardır. Evli ruhban, en yeni bekar ruhbanı bile yerini bırakmak zorunda kalmaktadır⁽¹⁴¹⁾.

Evli ruhban sınıfı, evli kimselerden ve mevcut aile reisi olanlardan meydana gelmektedir. Evlenmenin papaz yardımcılığı (Diyakosluk) töreninden önce olması gereklidir. Dul kalmış bir diyakos ve papaz, ancak ruhbanlıktan ayrılmak ve ruhbanlık sırasından çıkmak şartıyla yeniden evlenebilmektedir. Bu konuda karar vermiş olanlar hoşgörü ile karşılanmaktadır. İkinci defa veya dul kadınla evlenen kimse, ruhbanlık sınıfından çıkarılmaktadır. Evli papazın dul kaldıktan sonra bekar ruhbaniler zümresine dahil olmadıkça ne piskopos rütbesi ne de doktora payesi isteme hakkı vardır⁽¹⁴²⁾.

Ermeni Kilisesi'nde evli diyakos kullanma adeti yoktur. Papaz-Keşiş (Apeğa)⁽¹⁴³⁾ için yaş sınırı 22'dir. Bekar ruhbanın ayırt edici özelliği olan *veğar* (başlıklı pelerin)⁽¹⁴⁴⁾ bu yaşta giyilmektedir⁽¹⁴⁵⁾.

(138) Ormıryan, *Hayots Yegeğetsin*, s. 174.

(139) Ortodoks Ermeni Kilisesi'nde ruhaniler için kullanılan Ermenice tabirler hakkında bkz. Ğazaryan, a. g. e. , ss. 11, 381, 1121, 1286-7, 408, 229, 1179-80 ; Ayrıca Bkz. Garabedyan, a. g. e. , ss. 1, 266, 730, 842-3, 288, 144, 763-4.

(140) Ormıryan, *Hayots Yegeğetsin*, s. 172, 195.

(141) Ormıryan, *Hayots Yegeğetsin*, ss. 196-198.

(142) A. g. e. , ss. 169-171.

(143) Ğazaryan, a. g. e. , s. 11 ; Garabedyan, a. g. e. , s. 1.

(144) Garabedyan, a. g. e. , s. 768.

(145) Ormıryan, *Hayots Yegeğetsin*, s. 172.

Gatoğigos, Ermeni Başpatriklerine verilen bir unvandır. Doğu Ermenice’de *Katoğikos* şeklinde telaffuz edilen bu terim, Latince *catolicus*, Yunanca *katholikos* olarak evrensel, genel, umumi anlamında kullanılır⁽¹⁴⁶⁾. Ermeniler Başpatrik için *Gatoğigos*, Gatoğigosluk için *Gatoğigosutyun* ve gatoğigosluk binası için *Gatoğigosaran* tabirlerini kullanırlar⁽¹⁴⁷⁾.

Gatoğigos, en yüksek ruhanidir. Gatoğigosların diğer ruhani liderlerde olmayan özel yetkileri vardır. *Kutsal Yağın Takdisi*’nde on iki piskoposa başkanlık etmesi ve piskopos rütbelerinin verilmesi bu yetkilerindendir. Kutsal yağ takdisi yedi yılda bir yapılmaktadır. Bununla birlikte önemli yıl dönümlerinde ve yeni gatoğigos tahta çıkınca ilk fırsatta yapıldığı da olur⁽¹⁴⁸⁾.

Gatoğigosların takdisi on iki piskopos tarafından yapılmaktadır. Piskoposluk takdisi iki piskoposun yardımı ile Gatoğigos tarafından, diğer alt rütbedekilerin takdisi ise piskopos tarafından yapılmaktadır⁽¹⁴⁹⁾.

Patrik, hiyerarşide Gatoğigos’tan sonra ikinci sırada gelmektedir. Ermeniler, Patrik için *Badriark*, Patrikhane için, *Badriarkaran*, Patriklik için ise *Badriarkutyun* tabirini kullanmaktadırlar. Badriark kelimesi Yunanca Patriark karşılığındadır⁽¹⁵⁰⁾. Eski Yunanca’daki kullanım aile manasına gelen *patria* ve hükmetmek manasına gelen *archein* kelimelerinin birleşmesi ile meydana gelmiştir. Bu itibarla aile veya kabile reisi manasına gelmektedir. İlk olarak IV. Yüzyılda Konstantin tarafından umumi piskoposlar için kullanılan bu kelime VI. Yüzyılda Roma, İstanbul, Antakya, İskenderiye ve Kudüs piskoposları için başpiskopos manasında kullanılmıştır⁽¹⁵¹⁾. Bu nedenle patriklik, yargı alanı içerisindeki

(146) H. Acaryan, *Hayeren Armadagan Pararan*, hador 3, Yerevan, 1935, ss. 851-854 ; Ayrıca bkz. F. Antapyan, “Gatoğigos”, *Hayagan Sovedagan Hanrakidaran*, hador 5, Yerevan, 1979, ss. 164-5.

(147) Çazaryan, a. g. e. , s. 619 ; Garabedyan, a. g. e. , s. 413.

(148) Vağarşak Gisasargavak Seropyan ile 20. 03. 2002 tarihli görüşmemiz.

(149) Ormanyan, *Hayots Yegeğetsin*, s. 146.

(150) Çazaryan, a. g. e. , s. 1074 ; Garabedyan, a. g. e. , s. 703.

(151) Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 302 ; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 2, İstanbul: M. E. B. Yay. , 1993, ss. 758-759.

piskoposluk bölgelerinin bağlı bulunduğu Başpiskoposluktur. Patrik, başında bulunduğu piskoposlukların en büyük piskoposu olduğundan *başpiskopos* veya *metropolit* olarak da isimlendirilmiştir⁽¹⁵²⁾.

Patrik, kendi sorumluluk alanı içerisindeki konularda takdis yağı çıkarma ve piskopos rütbesi verme gibi bir iki konu hariç tam yetkilidir. Piskopos konumunda olduğundan piskoposun altındaki ruhanileri takdis etme yetkisine sahiptir⁽¹⁵³⁾. Bu durumda patrik manevi yetkileri piskoposla sınırlandırılmış olup bazı yetkilere haiz olmayan gatoğigos vazifesi icra etmektedir. Gatoğigos ve piskopos arasında bir ruhanidir. Gatoğigosun bulunmadığı bölgede piskoposların başında en yetkili ruhani olarak bulunmaktadır.

Patrik, dini ve sivil (manevi laik) kişilerden oluşan kurulla beraber hiyerarşinin bütün kademelerinde vazife yapmaktadır. Bunlar kurulun almış olduğu kararları uygulamakla veya bazı durumlarda genel kuralları yerine getirmekle yetinmektedir. Bazı durumlarda ise onlar kendi taktir yetkilerini kullanmaktadırlar⁽¹⁵⁴⁾.

Piskopos, Ermeni Kilise hiyerarşisinde patrikden sonra üçüncü sıradadır. Piskopos terimi Ermenice'de *Yebisgobos* (*Yepiskopos*) şeklinde kullanılırken Piskoposluk için *Yebisgobosutyun*, Piskoposluk makamı için *Yebisgobosaran* (*Yebisgobosanots*), Başpiskopos için *Yebisgobosabed*, Başpiskoposluk için ise *Yabisgobosabedutyun* tabirleri geçmektedir⁽¹⁵⁵⁾. Kilise'de o, piskoposlukla ilgili olan görevlerde tam yetkilidir. Piskoposluğun normal yöneticisi ve şefidir. Piskopos, piskoposluk rütbesi altındaki bir rütbeyi takdis yetkisine sahiptir. Piskoposluk takdisi ise gatoğigos tarafından yapılmaktadır⁽¹⁵⁶⁾.

(152) Ormnyan, *Hayots Yegeğetsin*, ss. 160-161. •

(153) Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 277.

(154) Ormnyan, *Hayots Yegeğetsin*, ss. 161-164.

(155) Ğazaryan, a. g. e. , s. 394 ; Garabedyan, a. g. e. , s. 280. Ermenice'de ruhanileri isimlendirirken herhangi bir kelime ile birleştirilerek *bed* (*pet*) kelimesi kullanılmıştır. Bu kelime *baş*, *başlangıç*, *birinci* anlamına gelirken, Kilise'de *ruhani lider* (*araçnort*) manasındadır. Bu nedenle Ermenice'de yüksek ruhaniler için kullanılan kelimelerle birleştirilerek oluşturulmuş başka isimler bulunmaktadır. Ğazaryan, a. g. e. , s. 1086 ; Garabedyan, a. g. e. , s. 710.

(156) Ormnyan, *Hayots Yegeğetsin*, ss. 145-146.

Piskopos bulunmadığı zaman başrahip, papaz takdis merasimi icra etmek hariç onun diğer görevlerini yerine getirebilmektedir. Başrahip veya piskopos görevli olduğu sürece yüksek rütbeyi gösteren işareti, bekar ruhbanların taktığı veğarı taşımak zorundadır. Onlar, boşanma temennisinde bulunmamak şartıyla evlenme işlerini ve özel durum gösteren olayları kendi takdir yetkisini kullanarak çözme hakkına sahiptir⁽¹⁵⁷⁾.

2.6. Ermeni Kilisesi'nin Gatoğigosluk ve Patriklik Merkezleri

Ermeni Gatoğigosluğu tarih boyunca birçok yere taşınmıştır. Bunun sebebi, gatoğigosun bulunduğu mekanın gatoğigosluk olarak görülmesi⁽¹⁵⁸⁾ ve Ermenilerin yaşadıkları bölgelerdeki kargaşalıkların Ermenileri göçe zorlamasıdır. Ermenilerle birlikte ruhani liderlerin de gitmesi sonucunda gatoğigosun bulunduğu yer gatoğigosluk makamı olarak kabul edilmiştir. Gatoğigosun uzun süre ikamet ettiği bu yerlerden ikisi (Ah-tamar ve Sis) ilk gatoğigosluk merkezine (Eçmiadzin) karşı ruhani merkez olma iddialarını sürdürmüşler ve bağımsız gatoğigosluk vazifesi görmüşlerdir. Tarihte Ermeni Kilisesi'nin iki de patrikliği olmuştur. Patriklik merkezlerinin oluşumu birçok bölgede yaşayan Ermenilerin dini idaresini kolaylaştırmak için Ermeni Kilisesi'nin oluşumundan sonra tarihi süreç içerisinde, ihtiyaç duyulduğu durumda oluşmuştur.

2.6.1. Eçmiadzin Gatoğigosluğu

Eçmiadzin Ermenistan'ın başkenti Erivan'a 25 km uzaklıkta manastır ve kiliselerden oluşan bir katedralin bulunduğu yerdir. Ortodoks Ermeni Kilisesi'nin en büyük ruhani merkezi burasıdır. Eçmiadzin *Tanrı'nın biricik Oğlu indi* anlamına gelir ve Aziz Krikor'un İsa'yı kilisenin yerini ve özelliklerini gösterirken gördüğü bir vizyonuna dayandırılmaktadır. Bu kilisenin 303 yılında yapıldığı, Ermenilerin ilk ruhani merkezi ve ana kilise olduğu kabul edilmiştir. Burası Türkler tarafından *Üç Kilise* diye isimlendirilmiştir⁽¹⁵⁹⁾.

(157) Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 280.

(158) Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", Çev. : Hrant Der Andreasyan, *Tarih Semperi Der.*, Sayı: 1-2, İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fak. Yay., 1937, ss. 174, 178, 190, 192-193, 206.

(159) Eli Smith, a. g. e., s. 93.

Eçmiadzin Katedrali'nin *Ana Kilise* olarak kabul edilmesinin sebepleri şunlardır:

1- Krikor'un ilahî vizyonuna dayanması ve Eçmiadzin (Tanrı'nın biricik Oğlu indi) isminin verilmesi;

2- Kutsal *müron* yağının yapıldığı Aziz Krikor'un sağ elinin Eçmiadzin'de bulunması;

3- Eçmiadzin Kilisesi'nde bulunan bir taşın İsa'nın Krikor'a görüldüğü zaman dinlendiği taş olarak kabul edilmesi;

4- İlk havarilerden bazılarının mezarının burada bulunduğu ileri sürülmesi;

5- Eçmiadzin'in Hristiyanlığın resmen kabul edildiği ilk dinî merkez olması;

6- İlk Kilise hiyerarşisinin Eçmiadzin Kilisesi ve Gatoğigosluğu ile başlaması. Bu özellikler gatoğigosluklar arasındaki merkez olma kav-galarında ileri sürülen belgelerdir⁽¹⁶⁰⁾.

Gatoğigosluk makamının taşındığı yerler ve tarihler hususunda ulaştığımız kaynaklar farklı bilgiler vermektedirler. İlk olarak 451 Ka-dıköy Konsili ve sonrasındaki karışıklıklar sırasında Tvin'e taşınmıştır. Müslümanların Tvin'i kuşatmalarından sonra bir müddet yersiz kalan gatoğigosluk, Hovhannes V. (899-931) döneminde Ahtamar'a (yaklaşık 931-944) taşınmıştır. Daha sonra Ani taraflarında bir köy olan Arki-na'ya (yaklaşık 944-992), oradan da 992 yılında Ani'ye gitmiştir. 1019 yılına kadar Ani'de kalmıştır⁽¹⁶¹⁾. Bu tarihten sonra gatoğigosluk, Bi-zans'ın Ani'yi zaptetmesi üzerine bahsetmiş olduğumuz nedenlerden

(160) Ormanyan, *Hayots Yegeğetsin*, ss. 29-32, 69-70 ; Jacques de Morgan, *Histoire du Peuple Armenien*, Publication de L'Academie de Marseille, 1919, ss. 101-104 ; J. A. Gatteyras, a. g. e. , s. 124 ; Abdurrahman Küçük, a. g. e. , s. 175 ; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, Yayınlayan: Cavit Baysun, Ankara: T. T. K. Bas. , 1967, s. 202.

(161) Ormanyan, *Hayots Yegeğetsin*, ss. 69-75 ; Ayrıca bkz. Başkumandan Simbat, *Simbat Vekayinamesi*, Çev.: Hrant D. Andreasyan, TTK Kütüphanesinde yayınlanmamış nüsha, ss. 39, 50-51, 55, 91-93 ; Urfalı Mateos, *Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. : Hrant D. Andreasyan, 2. bas. , Ankara: T. T. K. Bas. , 1987, ss. 40, 165-166, 227, 294 ; Bedros Hovhannisyan (Hmpakr.), *Amenayn Hayots Gatoğigosner*, Yerevan: Hayakidak, 2001, ss. 6 vd.

dolayı bir çok dini liderlik ve sürgün dönemine girmiştir. Bu dönemde aynı anda farklı yerlerde dört ya da beş gatoğigosun görev yaptığı zamanlar olmuştur. Bunlardan birisi Ani olmakla beraber Kilikya bölgesinde Maraş ve çevresinde gezinmiştir. Ermeni Kilisesi'nin ana gatoğigosluk olarak gördüğü gatoğigoslar yaklaşık 1150 tarihinde Rumkale'nin Ermeniler eline geçmesiyle gatoğigos burada ikamet etmeye başlamış ve 1293'e kadar burada kaldıktan sonra Sis'e taşınmıştır. Bu durum 1441 yılında yaklaşık 540 yıl aradan sonra tekrar Eçmiadzin'e taşınmasına kadar böyle devam etmiştir⁽¹⁶²⁾. Ahtamar ve Sis'teki gatoğigosluklar kutsal emanetlerin bünyelerinde bulunduğunu öne sürerek XX. Yüzyılın başlarına kadar gatoğigosluk iddialarını sürdürmüşlerdir. Bu iddialarda Eçmiadzin ve Sis Gatoğigoslukları arasında çekişmeler meydana gelmiştir. Sonraki dönemde Sis ve Eçmiadzin bazen Osmanlı, bazen de başka devletlerin hakimiyeti altına girmişlerdir. İlk merkez olma çabaları sürüp gitmiştir. Fakat Eçmiadzin, bugüne kadar "Ermeni Halkının İnancının ve Kilisesinin Tek Ruhani Merkezi" olarak bilinmiş ve tanınmıştır⁽¹⁶³⁾.

2.6.2. Ahtamar Gatoğigosluğu

Hovhannes V. döneminde (899-931) Van Gölü'nde Ahtamar Adası'na yerleşen gatoğigosluk makamına 943 yılına kadar dört gatoğigos oturmuştur. Bu tarihten sonra gatoğigosluk Anadolu'da birçok bölgeye taşınmıştır⁽¹⁶⁴⁾.

1113'te Kilikya'da gatoğigos olarak seçilen Gregoryus III. çok genç olduğundan Ahtamar Piskoposu David, gatoğigosluğunu tanıtmış⁽¹⁶⁵⁾ ve Aziz Krikor'un ayin minberi, asası ve deriden yapılmış ku-

(162) Canan Seyfeli, "Ermeni Kilisesi'nde Katoğikosluk: Sis (Kozan) Katoğikosu Maraşlı Kefsizyan (1871-1894)", *I. Kahramanmaraş Sempozyumu*'nda sunulan bildiri, Kahramanmaraş, 6-8 Mayıs 2004 ; Ayrıca bkz. Canan Seyfeli, "Ermeni Kilisesi'nde Katoğikosluk: Ahtamar Katoğikosluğu", *Ermeni Araştırmaları II. Uluslararası Kongresi*'nde Sunulan Bildiri, Ankara, 29-30 Mayıs 2004.

(163) Khaçaduryan, a. g. e. , Agos, 3 Ağustos 2001, s. 2.

(164) Seyfeli, "Ermeni Kilisesi'nde Katoğikosluk: Sis (Kozan) Katoğikosu Maraşlı Kefsizyan (1871-1894)", *I. Kahramanmaraş Sempozyumu*'nda sunulan bildiri metni.

(165) Musa Kazım, "Ahtamar Gatoğigosluğu", *Tarihi Osmani Encümeni Mec. ,* Sene: 5, no: 25, Nisan 1330, s. 55.

şağının Ahtamar'da bulunması, bunun yanında, Azize Hripsime'nin Drtad tarafından takibi esnasında orada saklanmış olduğundan, onun pabuçları, kana boyanmış yaşmağı ve tülbentten yapılmış bir peşkiri de orada bulunduğu gatoğigosluk makamı olmaya layık olduğunu öne sürerek bu unvanı kendisi almıştır⁽¹⁶⁶⁾. Bu tarihten itibaren Eçmiadzin'i kendisine rakip gören Ahtamar Gatoğigosluğu, kutsal emanetleri öne sürerek gatoğigosluk iddiasını XIX. Yüzyıl sonuna kadar sürdürmüştür⁽¹⁶⁷⁾.

Ahtamar Gatoğigosluğu Osmanlı hakimiyeti altında iken İstanbul Patrikliği aracılığıyla idare edildi. XIX. Yüzyılın ilk yarısında rahip Ohan öldükten sonra kimseye piskoposluk ya da gatoğigosluk verilmedi. 1845'de Erzurumlu Rahip Garabed piskopos olarak atandı. 7 Temmuz 1876 tarihinde ise gatoğigos unvanıyla Rahip Haçadur Ahtamar Gatoğigosluğu'na getirildi. Fakat müron yağı çıkarmak piskoposları atama ve görevden alma yetkileri kendisine verilmedi⁽¹⁶⁸⁾. O, Haçadur II. Şiroyan namıyla 1895 yılına kadar görevde bulunan son gatoğigosdur⁽¹⁶⁹⁾. Ancak bu tarihten sonra da Ahtamar Gatoğigosluğu varlığını devam ettirmiştir. Gatoğigos vekillerinin görev yapması⁽¹⁷⁰⁾ ve gatoğigosluk hakkında, 1916 Ermeni Gatoğigosluğu ve Patrikliği Nizamnamesi'nde⁽¹⁷¹⁾ olduğu gibi bazı kararlar alınmasından Osmanlı'nın son yıllarına kadar varlığının devam ettiğini anlıyoruz.

-
- (166) Vardan, a. g. m. , ss. 192-193 ; Ayrıca bkz. H. N. Aginyan, "Krikoris Ağtamartsı", *Hantes Amsorya*, 29. Dari, 1915, Hunuar-Tegdemper, Vienna: Mhitarayan Dbaran, 1915, ss. 18 vd.
- (167) Kazım, a. g. m. , s. 55 ; Ayrıca bkz. Frederic Macler, "Le "Liber Pontificalis" des Catholicos d'Althamar", *Journal Asiatique*, Tome 202, Paris, 1923, ss. 40-67.
- (168) *Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi Ermeni Meselesi*, c. III, İstanbul: Tarih Araştırmaları ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, 1989, s. 201vd.
- (169) V. Vartanyan, "Ağtamari Gatoğigosutyun", *Haygagan Sovedagan Hanrakidaran*, hador 1, Yerevan, 1975, s. 256.
- (170) Arsen Yarman, *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi Tarihi*, 1. bas., İstanbul. Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi Vakfı, 2001, s. 733 ; Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Seyfeli, "Ermeni Kilisesi'nde Katoğikosluk: Ahtamar Katoğikosluğu", *Ermeni Araştırmaları II. Uluslararası Kongresi*'nde Sunulan Bildiri metni.
- (171) 2 Şevval 1334 (19 Temmuz 1332-1916) Tarihli *Ermeni Gatoğigosluk ve Patrikliği Nizamnamesi*, Düstur Tertib-i Sani, c. 8, İstanbul Evkaf Matbaası, 1928, s. 1240.

2.6.3. Sis (Kilikya) Gatoğigosluğu

Eçmiadzin ve çevresi Moğollar tarafından işgal edildikten sonra bölgedeki Ermeniler Kozan havalisine gelmişlerdir. Bu arada gatoğigosluk makamı da gatoğigosu takip ettiğinden o havalide birçok yeri dolaşıp en son Rumkale'de 1293 yılına kadar ikamet etmiştir⁽¹⁷²⁾. Rumkale'nin Memluklar tarafından işgalinden sonra gatoğigosluk, Kilikya Prensliği'nin merkezi Sis'e yerleşmiştir⁽¹⁷³⁾.

Gatoğigosluk 1293'ten 1441'e kadar Sis'de kalmıştır. Eçmiadzin'in yeniden müsait hale gelmesi ile kürsünün tekrar taşınması hususu tartışmalara neden olmuştur. 1446'da Tokat'lı Garabed I.'in Sis Gatoğigosu olarak seçilmesi Ermeni ruhani merkezi gatoğigoslukların üçe çıkmasını sağlamıştır⁽¹⁷⁴⁾.

Sis Gatoğigosu bölgedeki Ermeniler üzerinde ruhani lider olarak görev yapmış, müron yağı çıkarmış, piskopos takdis etmiş ve yetki alanındaki Ortodoks Ermenilerin dini inancı ve ibadetlerini yönetmiştir.

Osmanlı döneminde Babiali tarafından Sis Gatoğigosluğu da Ahtamar gibi İstanbul Patrikliği aracılığıyla idare edilmiştir. Bu dönemde Patrikliğin ruhani bağımlılığı Sis'e ya da Eçmiadzin'e olması konusu tartışmalara neden olmuştur.

1880'li yıllarda Sis Gatoğigosluğu devreden çıkarılmış fakat, ruhani görevini sürdürmüştür. 1902 yılında Sis Gatoğigosluğu Eçmiadzin Gatoğigosluğu'nu tanımış ve 1956'ya kadar beraber ittifak içerisinde hareket etmişlerdir. Bu tarihten itibaren Sis, Bütün Ermenilerin Gatoğigosluğu iddiasını sürdürmüştür⁽¹⁷⁵⁾.

(172) Sis Gatoğigosluğu'nun oluşumu ve geçirdiği idari evreler hakkında bkz. Canan Seyfeli, "Sis (Kilikya) Ermeni Gatoğigosluğu", *Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi*'nde sunulmuş bildiri, 23-27 Eylül 2002, Mersin.

(173) Başkumandan Simbat, a. g. e. , s. 93.

(174) Papken A. Atoragits Gatoğigos, *Badmutyun Gatoğigosats Giligioy (1441-en inçev Mer Oren)*, Yergort Hradaragutyun, Antilias-Lipanan: Gatoğigosutyun Hayots Medzi Dann Giligioy, 1990. ss. 31-42.

(175) "Gatoğigosutyun Medzi Dann Giligio", *Hayagan Sovedagan Hanrakidaran*, hador 5, Yerevan, 1979, s. 167.

Durum bahsettiğimiz şekilde olmakla beraber Sis Ermeni Gatoğigosluğu Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar bölgede varlığını devam ettirmiştir. Gatoğigosluğun faaliyetlerini sürdürdüğünü Osmanlı devlet salnamelerinden de öğrenmekteyiz. 1327 (1911) Salnamesine göre İstanbul Ermeni Patrikliği'ne bağlı olan Gatoğigosluk makamında Sahag II. Habayan (1902-1939) bulunmaktadır⁽¹⁷⁶⁾. Bunun yanında 1916 Ermeni Gatoğigosluk ve Patrikliği Nizamnamesi'nden Sis Gatoğigosluğu'nun da yeni oluşturulan bu nizamname uyarınca düzenlendiğini, dolayısıyla bölgede faaliyetlerini sürdürdüğünü öğrenmekteyiz⁽¹⁷⁷⁾.

Sahag II. Habayan 1921 yılında Gatoğigosluk makamını önce Adana, sonra da Halep'e taşıdı⁽¹⁷⁸⁾. Halep'te faaliyet gösteren Gatoğigosluk Kudüs Patrikliği'nin de çalışmalarıyla Gatoğigosluğa bağlı Ermenilerin bir araya gelmelerine yardımcı oldu. 1930 Temmuzunda Lübnan'ın Antilias köyüne taşındığı zaman yeni bir dönem başladı. Sahag II. Habayan, Gatoğigos vekili Gyuleseryan ve diğerlerinin gayretleriyle Gatoğigosluk yeniden oluşturuldu; basımevi, manastır kuruldu (1930); yeni piskoposluk ve ruhbanlık merkezleri organize edildi⁽¹⁷⁹⁾.

Bu dönemde Kilikya Gatoğigosluğu ya da Antilias Gatoğigosluğu olarak anılan Sis Gatoğigosluğu'na Lübnan (Beyrut), Suriye (Şam, Halep) ve Kıbrıs (Lefkoşa) bağlı olmakla beraber 1956 yılında genişleterek Yunanistan (Atina), İran (Tebriz, Tahran, İsfahan), Kuzey Amerika (New York) ve Kuveyt'i de yetki alanına dahil etmiştir⁽¹⁸⁰⁾.

"Kilikya Gatoğigosluğu, "Kilikya Gatoğigosluğu Nizamnamesi" hükümlerine göre yönetilmektedir. Bu nizamnameye göre kilisenin en önemli organı, o dönemdeki Cemaat Meclisidir. Bu meclis 21 üyeden oluşmaktadır. Cemaat meclisi, kendi içinden dini ve sivil meclisi seçmek-

(176) *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1327 (1911) Sene-i Maliyesi, 66. Sene, İstanbul: Selanik Matbaası, 1327 (1911), s. 150.

(177) 2 Şevval 1334 (19 Temmuz 1332-1916) Tarihli *Ermeni Gatoğigosluk ve Patrikliği Nizamnamesi*, s. 1240. Bu nizamname 1918'de tekrar yürürlükten kaldırılmıştır.

(178) Erdal İtler, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara: Köksav, 1999, s. 81.

(179) "Gatoğigosutyun Medzi Dann Giligio", s. 167 ; Ayrıca bkz. Seta B. Dadoyan, *The Armenian Catholicosate from Cilicia to Antelias An Introduction*, Antelias-Lebanon: The Armenian Catholicosate of Cilicia, 2003, ss. 91-97.

(180) "Gatoğigosutyun Medzi Dann Giligio", s. 167 ; Ayrıca bkz. İtler, a. g. e. , s. 81.

tedir. Ayrıca dört yıl süreyle seçilen mahalli meclis vardır. Sivil meclis üyeler halkın içinden geldiklerinden dini üyelere göre daha yetkilidir.”⁽¹⁸¹⁾

2.6.4. Kudüs Ermeni Patrikliği

Kudüs Patrikliği, Kadıköy Konsili ve kararlarını reddeden Ermeniler üzerinde dini ve siyasi emelleri olan Bizans'ın ve Kudüs'ü fetheden Halife Ömer'in uygulamış olduğu İslam hukukundaki zımmiler hukukunun etkisi ile 638 yılında oluşmuştur. Kadıköy Konsili'ni reddeden Ermenilerle birlikte diğer monofizitler, Diocletien tarafından imparatorlukta tek mezhebi hakim kılma siyasetine⁽¹⁸²⁾ matuf olarak bir çoğu Kudüs'deki manastırlarından sürüldüler. Kalanlar ise Rumlardan bağımsız olarak Ermeni Piskoposluğunu oluşturdular. Böylece Kudüs hiyerarşisi ikiye bölündü. Bütün diyofizitler üzerinde yetkiye sahip olan Rum Patrikliği; Yakubi-Süryani, Kıpti ve Habeş Monofizit toplulukları üzerinde otoriteye sahip Ermeni Hiyerarşisi⁽¹⁸³⁾.

Kudüs, Halife Ömer tarafından fethedildiğinde Hristiyanları bu minval üzere buldu. İslam hakimiyetini kabul etmeyen Rumlar şehri terk ettiler. Kalanlar ise kendi inanç ve ayinleri üzere serbest bırakıldılar⁽¹⁸⁴⁾. Böylece Rum Patrikliği diyofizitler üzerinde yargılama hakkına devam etti. Monofizitler ise Ermeni Piskoposu'nun hakimiyetinde patriklik olarak teşekkül edildiler. Piskopos Abraham da Kudüs Ermeni Patrikliği'nin ilk patriği olarak atandı⁽¹⁸⁵⁾.

Yavuz Sultan Selim'in Kudüs'ü ele geçirmesinden sonra (1516) Kudüs Patriği Sarkis II 'e verdiği fermanla birçok imtiyazın yanı sıra Habeş, Kıpti ve Süryani cemaatlerine gelenekleri üzere sahip olma yetkisini de vermiştir⁽¹⁸⁶⁾.

(181) İler, a. g. e. , s. 82.

(182) Vasiliev , a. g. e. , ss. 187- 196.

(183) Avedis K. Sanjian, *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, Cambridge: Harvard University Press, 1965, s. 96.

(184) İmam Ebi Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, *Tarihu'l Umem ve'l Mülük*, cüz'ü salis, Kahire: Matbaatü'l İstikame, 1939, ss. 104-105.

(185) Sanjian, a. g. e. , s. 97. Ayrıca bkz. "Erusağemi Hayots Badriarkutyun" *Haygagan Sovedagan Hanrakidaran*, hador 3, Yerevan, 1977, ss. 643-644.

(186) Yavuz Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara: T. T. K. Yay. , 1988, ss. 15-17.

Uzun süre Osmanlı hakimiyetinde kalan Kudüs Ermeni Patrikliği, Osmanlı'nın son yıllarına kadar sivil manada İstanbul Patrikliği'ne bağlıydı. Kudüs Patriği İstanbul Patrikliği aracılığıyla seçiliyordu. Günümüzde patrik seçimi Kudüs piskoposları ve rahipleri tarafından yapılmaktadır.

Kudüs Patrikliği'nin yargı alanı Filistin ve Ürdün havalisini kapsamaktadır. Patriklik, Kudüs, Yafa, Hayfa ve Amnar'da vartabedlerce yönetilen cemaatlere sahiptir⁽¹⁸⁷⁾.

3. Ortodoks Ermeni Kilisesi'nden Ayrılmış Kiliseler

3.1. Kilikya Katolik Ermeni Kilisesi

Katolik Ermeni Kilisesi, Ana Ermeni Kilisesi'nin bir devamı olduğunu düşünmektedir. Bu bağlamda O, Aziz Krikor Lusavoriç tarafından örgütlenen, Aziz Nerses, Sahag, Mesrob ve sadık haleflerinin idame ettirdiği Ermeni Kilisesi inancının ve Evrensel Kilise ile birlik ruhunun tartışılmaz mirasçısıdır⁽¹⁸⁸⁾.

Ermeniler arasında Katoliklik, Kilikya Ermeni Krallığı döneminde yayılmış⁽¹⁸⁹⁾ ve artarak devam etmiştir⁽¹⁹⁰⁾. 1740 yılına gelindiğinde Kilikya Ermeni Katolik Gatoğigosluğu tesis edilmiş, ilk gatoğigos da 1742'de Roma tarafından resmen onaylanan Abraham Ardzivyan olmuştur. Halep'te tesis edilen bu kilise İstanbul'da oluşturulmaya çalışılmışsa da Osmanlı Ortodoks Ermeni Patrikliği tarafından engellen-

(187) Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, ss. 192-193.

(188) Hovhannes J. Tcholakian, *L'eglise Armenienne Catholique En Turquie*, İstanbul: Ohan Mat., 1998, s. 8.

(189) Vardan, a. g. m., ss. 213, 229 ; Ayrıca bkz. Mehlika Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Tabi Ermeni Baronluğu Tarihi*, 1. bas., Ankara: Köksav, 1990, ss. 2-3 ; Uras, a. g. e., s. 84, Davut Kılıç, *Osmanlı İdaresindeki Ermeniler Arasında Dinî ve Siyasi Mücadeleler*, 1. bas., Elazığ: Elif Ofset, 1999, s. 51.

(190) Ermeniler arasında Katolikliğin yayılması hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Refik, "Türkiye'de Katolik Propagandası", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, On Dördüncü Sene, Numara: 5(72), İstanbul, 1340, ss. 257 vd. ; Y. G. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953*, İstanbul: Yeni Matbaa, 1953, s. 28.

miştir. Katolik Gatoğigos Roma'dan döndüğünde, Halep'te Ortodoks Ermeni Gatoğigosu'nun seçildiğini görünce Lübnan'a çekilmiştir. Bzommar'da inşa ettirdiği manastırda Kilikya Ermeni Katolik gatoğigosları 1867 yılına kadar ikamet etmişlerdir⁽¹⁹¹⁾.

Bu dönemde gatoğigosluğa Kilikya, Mısır, Lübnan, Suriye, Sivas, Malatya, Kapadokya, Mezopotamya Ermeni Katolikleri tabi oldular. Pontus, Bursa, Ankara ve daha sonraki dönemde (1759 sonrası), Erzurum, Van, Muş, Harput, Artvin'deki Katolik Ermeniler, 1759 yılında İstanbul Latin Patriklik vekili nezdinde Ermeni Katoliklerden sorumlu vekillığe bağlı kaldılar. İstanbul'a bağlı Katolik Ermeniler, Ortodoks Ermeniler gibi Medeni Hukuk açısından Ortodoks Ermeni Patrikliği'ne tabi idiler⁽¹⁹²⁾.

İstanbul Ermenileri arasında çıkan anlaşmazlıklar ve gelişen olaylar 1830 yılında Katolik Ermenilerin resmen tanınması ve millet statüsüne getirilmesiyle sonuçlandı. Böylece İstanbul Ermeni Katolik Patrikliği tesis edilmiş oldu⁽¹⁹³⁾. İstanbul Başpiskoposluğu'na Rahip Andon Nurican getirildi (1830). Fakat Babialı onaylamadan Avusturya tebaası olduğu gerekçesiyle bunun yerine Aralık 1830'da Hagopos Çukuryan patrik seçildi ve 5 Ocak 1831'de Babialı tarafından onaylandı⁽¹⁹⁴⁾.

1867'de Kilikya ve İstanbul makamları Andon Hasun'un Gatoğikos-Patrikliği'nde birleştirildi⁽¹⁹⁵⁾. 1928 yılına kadar İstanbul Başpiskoposluğu Gatoğikos-Patrik makamı olarak tanındı. Bundan sonra Lübnan'a nakledildi⁽¹⁹⁶⁾.

(191) Tcholakian, a. g. e. , ss. 9-10.

(192) A. g. e. , ss. 11-12

(193) A. g. e. , ss. 12-13.

(194) A. g. e. , ss. 14-15 ; Ayrıca bkz. Abdullah Saydam, "Trabzon Şer'iye Sicillerindeki Fermanlara Göre Katolik Ermeniler ve Mezhep Değiştirme Yasağı", *Tarih ve Toplum*, c. 34, S. 202, Ekim 2000, İstanbul: İletişim, 2000, s. 4.

(195) Bkz. *Ermeni Katolik Patriği Hasun Efendiye Verilen Berat-ı Ali Sureti*, Düstur, Dördüncü Cilt, ss. 844-848 ; *Ermeni Katolik Patriği ve Kilikya Katogikosu İsteyan Bedros Azaryan Efendinin Memuriyetini Mutazammın 21 Cemaziyelahir 1303 Tarihli Berat-ı Alişan Sureti*, Düstur, Birinci Tertip, Cilt 5, Ankara: Başvekalet Mat. , 1937, ss. 446-450.

(196) Tcholakian, a. g. e. , s. 16.

Patriklik ve gatoğigosluk birleştirildikten sonra, Ermeni Katolik Kilise hiyerarşisi kuruldu. Kilise bölgeleri ihdas edildi. Kiliseler, okullar, ruhban okulları, erkek ve kadınlara manastırlar açıldı. Osmanlı hudutları dahilinde kilise hiyerarşisinin 19 Piskoposluk bölgesi vardı. 1928 yılında Gatoğigos- Patriklik Doğu Katolik Kiliseleri Dairesi'nin karamamesi ile Lübnan'da başpiskoposluğa dönüştürüldü. Bu makam halen Türkiye'deki tek Ermeni Katolik Başpiskoposluk bölgesi konumundadır ve Türkiye sınırları içerisinde yaşayan tüm Ermeni Katolikler ona bağlıdır. Bugün İstanbul Katolik Ermeni Başpiskoposluğu 1967'den beri Başpiskopos Hovhannes Jean Çolakyan tarafından idare edilmektedir⁽¹⁹⁷⁾.

Günümüzde bir çok ülkedeki Katolik Ermenilerin bağlı bulunduğu Kilikya Katolik Ermeni Patrikliği Lübnan-Bzommar'dadır. Buradan başka Mısır'da patriklik; Ermenistan'da "Doğu Katolik Ermeniler Piskoposluğu", Irak, Suriye ve Türkiye'de başpiskoposluk, Yunanistan, İran, ve İsrail'de piskoposluk düzeyinde kilise merkezleri vardır. Arjantin, Avustralya, Avusturya, Brezilya, Kanada, Gürcistan, Macaristan, İtalya, Ürdün, Polonya, Romanya, Ukrayna ve Uruguay'da manastır ya da kiliselerde bir papaz etrafında şekillenmiş Katolik Ermeni cemaatleri bulunmaktadır⁽¹⁹⁸⁾.

3.2. Ermeni Protestan Kiliseleri

XIX. Yüzyılın başlarında İngiliz ve Amerikan Protestan misyonerleri Osmanlı topraklarına geldiler. Özellikle Amerikan misyonerleri çok sistemli bir şekilde çalıştılar. Eğitimden sağlığa her alanda yapılan bu çalışmalar, İstanbul merkez olmak üzere Osmanlı hakimiyetindeki birçok bölgeyi, hatta Rusya'da Şuşa, Tiflis; İran'da Tebriz, Tahran, Isfahan gibi bölgeleri kapsamaktaydı. Faaliyetler hem Müslümanlar hem de diğer dini cemaat üyeleri üzerinde gerçekleştiriliyordu. Fakat daha

(197) A. g. e. , s. 18.

(198) *Patriarcat Armenien Catholique de Cilicie*, Buenos Aires, Argentine, 1999, ss. 3-55.

çok Ermeniler arasında karşılık buldu ve bir Ermeni Protestan cemaati oluştu⁽¹⁹⁹⁾.

Tanzimat reformlarının oluşturduğu *liberal* atmosfer, Osmanlı Devleti'ndeki ilk Protestan misyonerlerin eğitim faaliyetlerini olumlu yönde etkiledi⁽²⁰⁰⁾. 1840'lara gelindiğinde İngiltere, Osmanlı Hükümeti'nden Kudüs'te bir kilise açma müsaadesi istedi. Fakat, Osmanlı Hükümeti 1834'de bir fermanla mezhep değiştirmenin yasaklandığını hatırlatarak bu isteği reddetti⁽²⁰¹⁾.

1846 yılında İstanbul Ermeni Patriği Çuhacıyan, Protestanlığı kabul eden Ortodoks Ermenileri aforoz etti. Protestan Ermenilerle ticaret yapılmasını yasakladı. Fakat bu müdahale Protestanlığın yayılmasını engellemedi. Hatta kırk kadar Ermeni ailesi Protestanlığı kabul ederek Ermeni Kilisesi'nden ayrıldılar ve bir Protestan cemaati kurdular⁽²⁰²⁾.

İngiltere elçisinin yardım ve korumasıyla Abraham Ütüciyan'ın reslişi altında, 1846 yılında Protestan topluluğu idare heyeti meydana getirildi⁽²⁰³⁾.

Amerika ve İngiltere gibi devletlerin araya girmesiyle Osmanlı Devleti 1847 yılında, Protestan Ermenileri de ayrı bir cemaat olarak kabul etti⁽²⁰⁴⁾. 1850'de bir ferman ile Protestanlara millet reisi seçme hakkı tanındı. Seçilen reislerine de Millet Vekili unvanı verildi⁽²⁰⁵⁾.

(199) Konstantia Kiskira, "19. Yüzyılın Çokuluslu İstanbul'unda Amerikan Misyonerleri" *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*, Ed. Pınar Stathis, Çev. : Foti ve Stefo Benlisoy, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay. , 1999, s. 66 ; Ayrıca bkz. Orhan F. Köprülü, "*Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri*", *Belleten*, c. LI. , Sayı. 200, Ağustos 1987, Ankara: T. T. K. Bas. , 1987, ss. 927. vd. ; Bilal Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984 Erzurum)*, Ankara: Kurtuluş Ofset, 1985, s. 92 ; Davut Kılıç, "XIX. Asırda İngiltere'nin Ortadoğu Politikasının Osmanlı Ermenilerine Yansıması", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 117, Aralık 1998, s. 91.

(200) Kiskira, a. g. m. , s. 71.

(201) Kılıç, *Osmanlı İdaresindeki Ermeniler Arasında Dinî ve Siyasi Mücadeleler*, s. 159.

(202) Çark, a. g. e. , s. 107.

(203) Kılıç, a. g. e. , s. 159.

(204) Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler* , s. 204.

(205) Uras, a. g. e. , s. 155.

Osmanlı Devleti'nde Protestanlar, *Protestan Cemaati Nizamname-i Esasisi* ile idare ediliyordu. Bu Nizamnameye göre Protestan cemaatler İstanbul'da ve taşralarda birer vekil bulunduracaklardı. Her bölgenin vekili, Protestan cemaat tarafından seçilen en az yedi kişiden oluşan birer meclis tarafından seçilecek ve İstanbul vekiline gönderilecekti ve Babıali'ye tetkiki üzere sunulacaktı. Meclis üyelerinin seçimi de böyleydi. İstanbul vekilleri taşralardaki vekiller ile Babıali arasında vasıta görevi görmekteydi. Vekiller ve cemaat meclisleri azalığına seçilecek kişinin, Devlet-i Aliyye tebaasından iyi hal ve davranışta bulunan kimselerden olmaları şartlarını taşımaları gerekli idi. Vekillerin ve azaların vazifeleri ise cemaat fertlerinin mezhep işleri, kilise ve mekteplerin idaresi gibi hususları içermekteydi⁽²⁰⁶⁾. Bu ferman (berat), imtiyaz ve ayrıcalıkları kapsama-
dığından Protestan Ermeni topluluğunu bir *millet* statüsüne sokmadı⁽²⁰⁷⁾.

Protestan Ermeni topluluğuna Rumlar ve Süryani Protestanlar da katıldı. Protestanlar bu fermana dayanarak ülkenin çeşitli yerlerinde kilise, okul ve hastane açtılar⁽²⁰⁸⁾. Fakat millet olarak tanınmamaları patriklik açmalarını engelledi. Daha sonra İngiliz Büyükelçisi Henry Layard Protestanlar için ayrıcalık verilmesine çalıştı ise de faydalı olamadı⁽²⁰⁹⁾.

XIX. Yüzyılın sonlarında Osmanlı topraklarında Protestan misyonerlerin vasıtasıyla yaklaşık altmış bin kadar Ermeni, Protestan oldu⁽²¹⁰⁾. Daha değişik bir ifadeyle Ortodoks Ermenilerin ortalama yüzde 15'i Protestanlığı seçti⁽²¹¹⁾. 1920'de Ermeniler arasında İstanbul'da 5 Ermeni Protestan Kilisesi bulunmaktaydı. Bunlar:

Gedikpaşa'daki 1850 yılında kurulmuş olan Vlanga Kilisesi⁽²¹²⁾, Kitabı Mukaddes Şirketi'nin binasındaki 1908'de kurulmuş Emmanuel

(206) 7 Rebiül Evvel 1295 (1880) tarihli *Protestan Cemaati Nizamname-i Esasisi*, Düstur, Dördüncü Cilt, ss. 615-616.

(207) Çark, a. g. e. , s. 160.

(208) Şimşir, a. g. m. , ss. 94 vd.

(209) Kılıç, *Osmanlı İdaresindeki Ermeniler Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler*, s. 160-161.

(210) Şimşir, a. g. m. , s. 94.

(211) Sadi Koçuş, *Tarih Boyunca Ermeniler Türk-Ermeni İlişkileri* , 2. bas. , Ankara: Altınok Matbaası, 1967, s. 119 ; Çark, a. g. e. , s. 107.

(212) *Gedikpaşayı Hayaspanyayt Avedaranagan Yegeğetsvo 1850-1950*, İstanbul: Akın Matbaası, 1950, s. 26 ; Ayrıca bkz. M. Numan Malkoç, *İstanbul'daki Protestan Kiliseler*, İstanbul: Lütfü Yay. , 1999, s. 82.

Kilisesi, 1856'da inşa edilmiş Hasköy Kilisesi, 1845'te Pera'da kurulan İstanbul'un ilk Protestan Kilisesi, Aynalıçeşme Kilisesi ve Üsküdar'da Amerikan Misyon Şapeli⁽²¹³⁾. Bunlar dışında Rum Protestan Kilisesi, Fransız Protestan Kilisesi ve Protestan Birliği Kilisesi gibi kiliseler de bulunmaktadır⁽²¹⁴⁾.

Bugün *Dünya Protestan Ermeni Kiliseleri*, Amerika'daki (Pasadena) *Dünya Ermeni Protestan Kiliseler Birliği Konsili* tarafından idare edilmektedir. Dünya Ermeni Protestanları dört bölgeden idare edilmektedir. Bunlar Amerika'da, Avrupa'da, Ermenistan'da ve Lübnan'da bulunan Ermeni Protestan Kiliseler Birlikleri'dir. Türkiye Protestan Ermenileri, Lübnan'da bulunan *Ortadoğu Ermeni Protestan Kiliseler Birliği*'ne bağlıdır. Bu kiliseler birlikleri *verabadveli* denen ruhani tarafından idare edilmektedirler. Badveli ve verabadveli unvanı kiliseler birliği tarafından verilmektedir. Badveli unvanı her yıl onaylanmakta ve dört ya da beşinci yıl sonunda uygun görülürse verabadveli unvanı verilmektedir. Kiliseler birliği başkanlığını verabadvelilerden seçilen, *nahakah* denen bir ruhani yerine getirmektedir. Nahakahın seçimine cemaati temsilen bir sivil de katılmaktadır. Badveli onaylamasında da bir sivil bulunmaktadır⁽²¹⁵⁾.

Protestan Ermeni Kilisesi'nde ruhani hiyerarşi yoktur. Kilisenin idaresi badveli (rahip) ve verabadveli (başrahip) tarafından gerçekleştirilmektedir. Kilisede ayinlerin icrası badveliler tarafından gerçekleştirilmektedir. Kiliselerin idaresinde bir de heyet bulunmaktadır ki sivillerden oluşmaktadır. Bu heyetin üyeleri kilisenin ruhani hizmetinde etkin değildir⁽²¹⁶⁾.

Günümüzde İstanbul'da Protestan Ermenilere ait Avedaranagan Amenasurp Yerrortutyun Kilisesi (Aynalıçeşme-Beyoğlu), Emanuel

(213) Elizabeth Dotge Huntington, "Toplumsal Örgütlenme", Ed. Clarence Richard Johnson, M. A., *İstanbul 1920*, Çev. : Sönmez Taner, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay. , 1995, ss. 120-121.

(214) A. g. m. , ss. 114, 126, 127.

(215) Gedikpaşa Ermeni İncili Kilisesi Badvelisi Krikor Ağabaloğlu ile 21. 03. 2002 tarihli görüşmemiz.

(216) Gedikpaşa Ermeni İncili Kilisesi Badvelisi Krikor Ağabaloğlu ile 21. 03. 2002 tarihli görüşmemiz.

Kilisesi (Fincancılar-Eminönü), Gedikpaşa Protestan Kilisesi, Halıcıoğlu Protestan Kilisesi ve Üsküdar Şapeli olmak üzere beş kilise vardır⁽²¹⁷⁾.

(217) 16-4-2002 tarihinde http://minidev.com/kulturler/kulturler_ermen_i_kilise_l.asp adlı internet sitesinden alınmıştır.

II. BÖLÜM

DOĞUŞUNDAN TANZİMAT'A KADAR İSTANBUL ERMENİ PATRİKLİĞİ

A. Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Kuruluşu ve İzlenen Politika (28 Mayıs 1453-29 Mayıs 1453)

Osmanlı döneminde tesis edilen İstanbul Ermeni Patrikliği'nin kuruluşunun aydınlatılması için fetihten önce İstanbul'daki Ermeniler hakkında araştırma yapılması gerektiğinden hareketle ilk bölümde bu hususu ele alacağız. Bu bağlamda İstanbul'daki Ermenilerin nüfusu, sosyal yaşamları, kiliseleri, ruhanileri ve ruhanilerinin nüfuzu hakkında detaylı olmasa da bir fikir veren fetih öncesi döneme ait Ermenice el yazmalardaki muhtıralar, vakayinameler ve dönemle ilgili araştırmalar bize kaynaklık edecektir. Bu doğrultuda amacımız Ermeni-Rum ilişkileri ve bu ilişkileri doğuran dini ve siyasi konular üzerinde fetihten önceki dönemde İstanbul Ermeni Patrikliği'nin izini sürmektir.

Bunu müteakip Osmanlı İstanbul'unda Patrikliğin kuruluşunu, döneme ait fermanları, muhtıraları ve Ermenilerle ilgili genel araştırmaları göz önünde bulundurarak ele alacağız. Bu husustaki amacımız ise günümüze kadar Ermenilerin Osmanlı Devleti ya da Türkiye Cumhuriyeti ile ilişkilerinde önemli rol oynayan İstanbul Ermeni Patrikliği'nin kuruluşunu açıklığa kavuşturmaktır.

1. Fetihden Önce İstanbul'da Ermeniler

Ermenilerin İstanbul'da odaklaşan ilk ilişkileri IV. Yüzyılda başlamıştır. Kayıtlarda rastlanan bilgilere göre İstanbul'da ilk olarak Ermeni öğrencilere rastlanmaktadır⁽¹⁾.

V. Yüzyıldan VIII. Yüzyıla kadar Ermenilerin İstanbul'da nüfusu oldukça artmıştır. Fakat bu dönemde Rum ve Latin kiliseleri arasında Batı Roma'nın çöküşüyle hız kazanan ekümeniklik iddialarının ikonoklazm tartışmaları (VIII-IX. Yüzyıllar)⁽²⁾ sonucunda Roma ve İstanbul kiliselerinin bölünmesine neden olduğunu görüyoruz. Bu tartışmalarda Bizans imparatorları etkin bir rol oynamışlardır. Bu nedenle I. Diocletien gibi bazı İmparatorlar *tek devlet-tek kilise* düsturuyla hareket etmiş ve kiliseyi evrensel Roma İmparatorluğu'nu oluşturma emelleri için kullanmışlardır⁽³⁾. Fakat bu amaçla uyguladıkları baskı ve şiddet, doğudaki toplulukların kendi aralarında birlik oluşturmalarına ve/veya doğu kilise merkezlerinin oluşmasına neden olmuştur. Mesela, bu dönemde bahsettiğimiz Bizans siyaseti neticesinde İstanbul Ermeni Patrikliği'nin oluşumuna ışık tutacak bir gelişme olmuştur. Bizans'ın siyasi emelleri doğuda monofizitlere (Ermeniler, Yakubi Süryaniler, Kıptiler ve Habeşler) baskı ve şiddet şeklinde yansımıştır. Bu bağlamda monofizitlerin çoğu manastırlarından sürülmüşlerdir. Kudüs'te kalan monofizit topluluklar ise Ermeni hiyerarşisinde bir araya gelmişlerdir. Bizans'ın Müslüman akınları ile gerilemesiyle birlikte doğu kiliseleri rahat bir nefes alabilmişlerdir. Bölgeye hakimiyet kurmaya başlayan Müslümanların *din ve vicdan hürriyeti* Kudüs'teki toplulukları kendi gelenekleri içerisinde serbest bırakmıştır. Müslümanların Kudüs'ü ele geçirdikten sonra Gayrimüslimlere inanç ve ibadet hürriyeti vermesi doğu kilise merkezlerinin teşkilatlanmalarına imkan sağlamıştır. Ku-

(1) Horenatsi, "Hayots Badmutyun", ss. 2026-7, Hadadz/16 ; Ayrıca bkz. Camcyan, *Gülzari Tevarih*, ss. 157, 198-200

(2) Mehmet Aydın, *Hristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili*, ss. 22-24 ; Ayrıca Bkz. Ahmet Hikmet Eroğlu, "Doğu Batı Kiliselerinin Ayrılış Sebepleri", *Dini Araştırmalar*, c. 2, S. 5, Eylül-Aralık 1999, Ankara: Seba Ofset, 1999, ss. 387 vd.

(3) Vasiliev, a. g. e. , ss. 187- 196, 287, 331 ; Ayrıca bkz. Mehmet Çelik, *Türkiye'nin Fener Patrikhanesi Meselesi*, İzmir: Akademi Kitabevi, 1998, ss. 67-70 ; Uras, a. g. e. , ss. 128-129.

düs'te oluşan Ermeni hiyerarşisi de bundan nasibini almış, Ermeni Kilisesi'ne bağlı ilk Patriklik Kudüs'te İslam hakimiyeti döneminde oluşmuştur⁽⁴⁾.

Ermeniler genel olarak bu tartışmalarda tarafsız kalmışlardır. Fakat, kilisenin birleştirici gücünden faydalanmak isteyen Rumlara karşı bazen birleşme fikri üzerinde durmuşlar, bazen de onların zulmünden çekindikleri için yakınlık göstermişlerdir. Bu yakınlığın da etkisiyle Rumlar İstanbul Ermenilerinin çoğunu kendi mezhepleri içerisinde eritmişler ve Rumlaştırmışlardır⁽⁵⁾.

İstanbul, toprakları zamanla daralan Bizans'ın başkentiydi ve yapılan tartışmaların da merkeziydi. IX. Yüzyılda Bizans'la Roma'nın siyasi ve dini ayrılıklarında bir dönüm noktası yaşandı. Roma'nın, Bizans'ın siyasi hakimiyetini reddine mukabil Patrik Photius, Papa'yı aforoz etti ve kendisini *Doğru Doktrin (Ortodoks)* üzerinde olan bağımsız patrik ilan etti. Patriğin de gayretleriyle imparatorun ve patriğin yetkileri yeni kanunlarla düzenlendi. Bununla imparator dünyevi lider, patrik de dini lider oluyordu⁽⁶⁾.

Roma ve İstanbul kiliseleri arasında meydana gelen bu çekişmeler 1054 tarihindeki kesin ayrılıklarından sonra da devam etti. Fakat aynı zamanda kiliseler arasında birlik oluşturma faaliyetlerinde de bulundular. Kiliselerin ayrılmasını olumsuz olarak değerlendiren ve tarih boyunca birleşme tekliflerine sıcak bakan Ermeniler, Rum Kilisesi'ne birçok defa olumlu yanıtlar vermişlerdir. En son 1166 tarihinde Gatoğigos Nerses Şınorhali'nin bizzat birleşme teklifini görüştüğünü fakat, Rumların onları ve mezheplerini küçük görmeleri sebebiyle görüşme sonrasında teklifi reddettiklerini dönemin Ermeni müverrihlerinden öğreniyoruz⁽⁷⁾. Bu birleşme teşebbüslerinin olumsuz şekilde sonuçlanmasında Bizans Kilisesi'nin Roma Kilisesi'ne karşı ekümeniklik tartışmasında başta Ermeniler olmak üzere doğu kiliselerini, dini ve milli bağım-

(4) Sanjian, *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, ss. 96-97.

(5) Bkz. Fred Field Goodsell, "Tarihsel Görünüm", Ed. Clarence Richard Johnson, M. A. , *İstanbul 1920*, Çev. : Sönmez Taner, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay. , 1995, ss. 39-40.

(6) Ostrogorsky, a. g. e. , ss. 216, 224.

(7) Vardan, a. g. m. , s. 207 ; Ayrıca bkz. Goodsell, a. g. m. , s. 40 ; Uras, a. g. e. , ss. 128-129.

sızlıklarını kaybetmelerine neden olacak biçimde bünyesine kazandırına siyaseti⁽⁸⁾ de önemli bir etkidir.

İstanbul'da Ermeni Patrikliği'nin oluşumunun aydınlatılmasına yardımcı olacağı kanaati taşıdığımız gelişmeler XI. Yüzyıldan itibaren belirginlik kazanmaktadır. Bunda en önemli faktör Bizans'ın doğu sınırındaki gelişmelerdir. İstanbul Ermeni Patrikliği'ni yakından ilgilendiren Bizans doğu siyasetini belirleyen iki husus vardır. Bu hususlar doğuda Ermenilerin durumu ve Bizans'ın bunlar üzerinde siyasi emeller taşımasına neden olan Müslüman Türklerin Anadolu'ya başlattıkları akınlardır.

Ermeni toprakları, Bizans İmparatorluğu ve Bizans topraklarının gittikçe küçülmesine neden olan Müslüman Türklerin akınları arasında bir tampon bölge konumundaydı. Ermeni-Bizans ilişkilerini doğrudan etkileyen bu durum Ermenilerin bazen Bizans'a doğrudan bağlı, bazen Bizans idaresi altında valiliklerle (satraplık), bazen de kendi krallık ya da prensliklerinde yaşamalarına neden olmuştur⁽⁹⁾.

Diğer tarafta Ermeniler, Müslüman Araplar ya da Türklerin hakimiyetinde bulunan topraklarda kendi dini ve milli varlıklarına sahip bir dini serbestlik içerisinde bulunmuşlardır. Zaman zaman isyan etmelerine rağmen Arap hakimiyetinde kendi prensliklerini dahi oluşturmuşlardır⁽¹⁰⁾. Öyle ki Hristiyan oldukları için yakınlık duydukları Bizans'a yine Hristiyan oldukları için Ermenileri sevdiklerini söyleyen Türk-Müslüman hükümdarlarını tercih etmişlerdir⁽¹¹⁾.

-
- (8) Recep Şahin, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul: Ötügen, 1988, ss. 70-71 ; Bizans'ın diğer Hristiyanlara bakışı için bkz. Georg Ostrogorsky, "Bizans İmparatoru ve Hiyerarşik Dünya Düzeni", İngilizceden Çev. : Özden Arıkan, *Cogito*, S. 17, Kış 1999, İstanbul: Yapı Kredi Yay. , 1999, ss. 51-67.
- (9) Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, 5. bas. , İstanbul: Rüstem, 2001, ss. 31-35.
- (10) M. Streck, "Ermeniy'e", *M. E. B. İ. A.* , c. 4, Eskişehir: M. E. B. Yay. , 1997, ss. 317-326.
- (11) Vardan, a. g. m. , ss. 177, 179, 212, 237-238 ; Urfalı Mateos, a. g. e. , ss. 111-113 ; Ermeni-Bizans ve Ermeni-Türk ilişkilerinde ayrıntılı bilgi için bkz. Mervan el-Müdevver, *el-Ermenu Abra't-Tarih*, Dimeşk, Suriye, 1980, ss. 479-484 ; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Çev. : Erol Üyepazarcı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay. , 2000, ss. 169-170, 316 ; Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Ankara: T. T. K. Bas. , 1983, ss. 7-8 ; Ernst Honigsmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Çev. : Fikret İşıltan, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1970, s. 145 vd.

Ermeniler Bizans hakimiyetinde iken Türklere karşı zaman zaman Bizans'ın yanında yer almışlardır. Bunun temel sebebi aynı dinin mensupları olmalarıydı. Fakat Bizans'ın birlik oluşturmada kilisenin gücünü kullanarak siyasi noktada toprak bütünlüğünü korumak için Ermenilerden faydalandığı görülmektedir. Hatta bunun için Ermenileri zorla kendi mezheplerine çekmeye çalışmışlar ve baskı uygulamışlardır. Ermeniler bu zulümlerden çekindikleri zaman ya başka koruyucular elde etme ya da Bizans'la dini birlik oluşturma yönüne gitmişlerdir. Ermenilerin böyle değişen bir siyaset gütmelerinin sebebi, Anadolu'da dağınık kalmış olmaları sonucunda kendi kilise bütünlüğünü koruma ve dolayısıyla millî varlıklarını devam ettirme kaygısıdır.

Bu doğrultuda Bizans yönetimi, Bizans doğu sınırında meydana gelen gelişmeleri İstanbul Ermenilerine yansıtmıştır. İstanbul Ermenileri için önemli ölçüde rahatsızlık verecek sonuçlar ortaya çıkmıştır. Mesela Süryani Mihayil'in vakayinamesinde bu konu ile ilgili rastladığımız bir kayıt hem çok ilginçtir, hem de konuyu açıklamaya yetecek derecededir⁽¹²⁾. Bu kayıttan XII. Yüzyıl başlarında Ermenilerin İstanbul'da kendilerine ait bir kiliselerinin olduğunu ve bir papazla işadamaı heyeti tarafından idare edildiğini de öğreniyoruz. Fakat Türklerle işbirliği yaptıkları yolunda İmparatora jurnallenen Ermeniler ve Süryanilerin kendilerine ait kiliseleri yakılmış ve papazları kovulmuştur. Hemen akabinde ise Ermeniler ve Süryaniler Patriğin isteği üzerine sürülmüşlerdir. Bu olay neticesinde Ermenilerin büyük kısmı Rum Ortodoks mezhebini kabul etmişler ve zamanla Rumlaşmışlardır⁽¹³⁾.

Aynı yüzyılın sonuna doğru Ermenilerin yine Ortodoks mezhebine çevrilmeye çalışıldığını, Rum Ortodoks ayini ve usulünü uygulamaları için zorlandıklarını görüyoruz⁽¹⁴⁾.

(12) Süryani Mihayil, *Vekayiname*, Çev. : Hrant Der Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesinde el yazma, Ankara, ss. 23-24 (Kısım II. , Fasil VII.).

(13) Rum ismi kullanan bu Ermenilere Hay-Horom (Ermeni-Rum) denmektedir. Hay-Horom soylarının günümüze kadar geldiği ileri sürülmektedir. Kevork Pamukciyan, "Ermeniler", *D. B. İ. A. , c. 3*, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı'nın Ortak Yay. , 1994, s. 190.

(14) Vardan, a. g. m. , s. 212 ; Pamukciyan, "Ermeniler", s. 190.

Bundan sonraki gelişmelerde İstanbul Ermenilerinin fethi kadar kendilerine ait bir kilise etrafında cemaatleştiklerini gösteren değerli bilgiler vardır. Bunlardan ilki XIV. Yüzyıl başlarında İstanbul'da bir dini önderin varlığını göstermektedir. 19 Mart 1307'de Sis'te toplanan Ermeni din adamlarının konsilinde 26 piskopos arasında Husik isminde bir piskopos bulunduğu ve İstanbul Ermenilerini temsil ettiği görülmektedir⁽¹⁵⁾.

Fethin yaklaşık yüzyıl öncesinden itibaren Ermenilerin biri Konstantinopolis'te diğeri Galata'da iki kilise etrafında cemaatleştiklerini görüyoruz. Bu iki kilise ve ruhanilerinden bahseden değerli kayıtlar, Ermeniler tarafından Ermenice yazılmış eserlerin muhtıraları ve bu gibi bilgileri ihtiva eden çalışmalardan oluşmaktadır.

İstanbul'daki Surp Sarkis Kilisesi'nde yazılan bir muhtıradan şöyle bir kayıt bulunmaktadır:

- “Bu yazı, *Grek memleketinin Konstantinopolis şehrinde Surp Sarkis (Kilisesi)*’nin içinde, *Apeğa Asdvadzadur tarafından 809 (1360) tarihinde ikmal edilmiştir.*”⁽¹⁶⁾

Bu muhtıradan dikkat çeken bir isim söz konusudur ki *Apeğa*, Ermenice’de rahipler, ayrıca keşiş ve zahitler için kullanılmaktadır⁽¹⁷⁾. Kili-

(15) Ormanyan, *Azkabadum, P. Hador Minçev 1808 Darin*, Antilias-Lipanan: Gatoğigosutyun Hayots Medzi Dann Giligioy, 2001, ss. 1784-1786 ; Ğ. İncicyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, 2. bas. , Çev. : Hrand D. Andreasyan, İstanbul: İ. E. Yay. , 1976, s. 21. Her ne kadar Der Andreasyan, İncicyan'ın kitabına eklediği dipnotta İstanbul Piskopos'u Husik'le ilgili konsil kayıtlarında İstanbul için Stinpol lafızının kullanıldığını, bu ismin İstanbul için kullanılmayabileceğinden hareketle başka bir şehir olabileceğini ileri sürüyorsa da bunun böyle olduğuna dair kesin kanıt yoktur. Bkz. İncicyan, a. g. e. , dipnot 58, ss. 21-22.

(16) Eremya Çelebi Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, 2. bas. , İstanbul: Eren Yay., 1988, ss. 3, 83. Kevork Pamukçyan bu kiliseden bahseden 1361 ve 1398 tarihli iki el yazma muhtıradan söz etmektedir. Ayrıca Konstantinopolis'te değil Galata'da olduğunu ve Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nin eski ismi olduğunu ileri sürmüştür. Bkz. Kömürçüyan, a. g. e. , Notlar-Fasıl VI. , s. 22, dipnot 417 a ; Ayrıca bkz. Kevork Pamukçyan, “Sulumanastur Surp Kevork Kilisesi Ne Zamandan Beri Ermenilerin Elinde?”, *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, S. 5, Yıl. 16, Mayıs 1980, İstanbul: 1980, s. 87; Ayrıca Surp Sarkis Kilisesinin İstanbul'da olduğuna dair ayrıntılı bilgi için bkz. Sarkis Sarraf Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihi-çesi*, 2. bas. , Çev. : Elmon Hañçer, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay. , 1997, s. 9 ; İncicyan, a. g. e. , s. 42.

(17) Garabedian, a. g. e. , s. 1.

se hiyerarşisinde ise, bir manastıra bağlı bekar papazlar için kullanılmaktadır⁽¹⁸⁾. Bu durumda iki ihtimal vardır: Birincisi, zikri geçen yazıyı yazan papaz İstanbul'da ikamet etmektedir. Bu da dini eğitim alan evlenmemiş bir papazın bir manastırda yerleşik olmasını gerekli kılmaktadır. Ermenilere ait bir kiliseden bahsedildiğine göre İstanbul'da bir de Ermeni manastırı vardır. Bu husus *Armenianon* denen bir Bizans dönemi manastırının Ermenilere ait olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir⁽¹⁹⁾. Bir manastırın ve alt derecedeki ruhanilerin olduğu yerde bir piskoposun da bulunması gereklidir.

İkinci ihtimal biraz zayıf olmakla birlikte bekar ruhaninin dışardan gelen bir seyyah olduğudur. Bu durumda İstanbul'da Ermeni tüccarların bulunduğu bir dönemde⁽²⁰⁾ dışardan gelen bir ruhaninin yine bir ruhaninin yanında ikamet etmesi söz konusudur. Ermeni seyyahlarının bir yere vardıklarında önce kilise aradıklarını, eğer bu seyyahın dini bir vazife için gelmiş ya da doğrudan dini bir rütbesi varsa kesin olarak bir ruhaninin yanında ikamet ettiğini Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi'nin hemen her sayfasından anlıyoruz⁽²¹⁾. Bu durumda ise İstanbul'da Ermeniler, patriklik düzeyinde olmasa da en azından alt düzeyde bir ruhaninin önderliğinde cemaatleşmişlerdir.

Konu hakkında belirtilmesi gereken diğer bir hususun üzerinde durmakta fayda vardır. O da Bizans'ın İstanbul Ermenilerine karşı zaman zaman iyileşen siyasetidir⁽²²⁾ ki bu mesele İstanbul'da Ermeni Patrikliği'nin kurulup kurulmadığı konusunu belirsiz kılmaktadır.

Günümüze kadar varlığını koruyan Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi hakkında ise daha ayrıntılı malumata sahibiz⁽²³⁾. Bu kilise hakkında yine bir muhtıradaki şu kayıta rastlamaktayız:

(18) Ormıyan, *Hayots Yegeğetsin*, s. 172.

(19) İnciyan, a. g. e. , s. 43.

(20) Kömürçian, a. g. e. , ss. 83-84.

(21) Polonyalı Simeon, *Seyahatname (1608-1619)*, Çev. : Hrant D. Andreasyan, İstanbul: Baha Matbaası, 1964, ss. 4 vd.

(22) Recep Şahin, a. g. e. , ss. 70-71.

(23) Ormıyan, *Azərbaycan, P. Hədar Mincəv 1808 Dərin*, ss. 2149-2150 ; Vağarşak Seropyan, "Krikor Lusavoriç (Surp) Kilisesi", *D. B. İ. A. , c. 5*, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı'nın Ortak Yay. , 1994, ss. 106-108. Seropyan Krikor Lusavoriç Kilisesi'nin 1431 yılında in-

“Galata’da Ermenilerin tek bir kiliseleri vardır ki, ilk defa 1391 senesinde, Teotoros’un Gatoğigosluğu zamanında Kırım’ın Kefe şehrinden İstanbul’a gelen Goms adlı bir tacir tarafından inşa ettirilmiştir. Bu zat, Cenevizlilerden Galata’da arsa almış ve bu kiliseyi inşa ettirmiştir. Aved adlı bir demirci de kilisenin yanındaki “Surp Haç” mihrabını yapmıştır.” (24)

Bu kiliseyi yaptıranların ataları Anili olan Kefeli Bezirganlar olduğuna dair malumat verilmektedir⁽²⁵⁾. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi hakkında verilen bu bilgilerden Galata’da (Karaköy) 1430’lu yıllarda muhtelif tüccarları ve esnafı bulunan bir Ermeni cemaatin yaşadığını anlıyoruz. Burada inşa edilen Surp Haç Şapeli’nin ise geniş bir cemaatin varlığına işaret etmesi akla yatkındır.

İstanbul Ermeni Patrikliği’nin kuruluşunu yakından ilgilendiren bilgilerin fethin yaklaşık yirmi yıl öncesinde yoğunlaştığını görüyoruz. 1431-1445 Bale-Ferrara-Florance Konsili esnasında 1439’da Rum ve Latin Kiliseleri’nin ardından Ermeni Kilisesi birleşme kararı aldı. 1442’de Kıpti, 1445’de ise Süryani kiliseleri birleşme kararı aldılar. Fakat, 1449 yılına kadar sürdürülen gayretlere rağmen kiliseler arasında birlik oluşturulamadı ve 1484 yılında alınan kararla birlik geçersiz sayıldı⁽²⁶⁾.

1438 öncesinde yüksek rütbeli bir ruhani tarafından idare edilen cemaatin iki kiliselerinin -biri İstanbul’da, diğeri Galata’da- olabileceğine değinmiştik. 1430’da Kudüs Patrikliği’ni işgal eden Esayi’nin İstanbullu olması ve yine aynı tarihlerde Kilikya Ermeni Gatoğigosu’nun başkentte bir temsilcisi, Episkopos Hovhannes’in bulunması bu bilgilerimizi desteklemektedir⁽²⁷⁾. Bu bilgiler ışığında İstanbul’da bir Ermeni piskoposun varlığından söz edebiliriz.

şa edildiğinin daha sonra bulunan bir çok kanıtla kesinleştiğini, Kilisede bulunan biri haçkar, diğeri ise Aziz Meryem ile İsa tasvirleri nakşedilmiş iki kitabeli taşın 1431 tarihini taşımakta olduğunu söylemiştir. Bkz. Vağarşak Seropyan, “Krikor Lusavoriç (Surp) Kilisesi”, s. 106 ; Vağarşak Seropyan, “Ermeni Patikliği”, *D. B. I. A.*, c. 3, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı’nın Ortak Yay. , 1994, s. 188.

(24) Kömürçyan, a. g. e. , ss.36,220 ; Ayrıca bkz. İncicyan, a. g. e. , s. 102 ; Hovhannesyan, a. g. e. , s. 41.

(25) Kömürçyan, a. g. e. , s. 36.

(26) Dvornik, a. g. e. , ss. 57-59 ; Ayrıca bkz. Eliade ve Couliano, a. g. e. , s. 136.

(27) Ormalyan, *Azkabadum, P. Hador Minçev 1808 Darin*, ss. 2076-7.

Fetihten önce Hovagim ismi geçen, biri 1438 diğeri 1447 tarihli iki yazıtta rastlıyoruz⁽²⁸⁾. Bu yazıtları değersiz olarak telakki etmenin ya da her ikisinde de hatalı bilgilerin verilmiş olabileceğini ileri sürmenin abes olacağı kanaatindeyiz. Bu kıymetli yazıtlar, Bizans'ın tamamen küçüldüğü ve Türklerin Konstantinopolis'i fethetme ihtimaline karşı Batı ve Doğu kiliselerinin birleşme çabaları içerisinde bulunduğu, bunun için bir araya geldiği dönemde odaklaşmaktadır.

1438 tarihli yazıt Hovagim'den “*İstanbul'un Başpiskopos'u Hovagim*” diye bahsetmektedir. Tarih boyunca İstanbul Ermenilerini bir başpiskoposluktan mahrum bırakmaya çalışan Bizans'ın son döneminde, Türklere karşı gücünü artırma çaresi arayarak kiliseler arasında birlik oluşturma gayretlerine düştüğünü görüyoruz⁽²⁹⁾. Oluşturulacak bu birlik içerisinde Ermeniler de önemli bir yer işgal etmektedir. Doğu kiliselerinden birlik çağrısına ilk uyan Ermeni Kilisesi'dir. 1439'da alınan bu karar öncesinde İstanbul'da bulunan Ermeni piskoposunun ya da yeni birisinin başpiskopos atanması birleşme gücünün itici/iyi niyet göstergesi olarak ihtimal dahilindedir.

1447 tarihini gösteren ikinci yazıt ise daha dikkate değer ve daha ayrıntılı bilgi vermektedir. “*Bugün Bursa ve İstanbul eyaletlerinin piskoposu olan Hovagim'in cesur bir lider-çoban olduğu dönemlerde*” şeklinde bahsedilen bu yazıtta Hovagim'in nüfuzunun arttığını görüyoruz. Sadece İstanbul'un değil, Bursa'nın da piskoposu konumuna gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin başşehri olan Bursa, Hovagim'in nüfuz alanına dahil edilir ve dokuz yıl süren bu dönem, Bizans İmparatorluğu'nun İstanbul'da kiliseleri birleştirme zamanına rastlamaktadır. Bu durum Bizans'ın yüzyıllardır uygulamış olduğu siyasi ve bir İstanbul Ermeni Piskoposluğu tahsis etmekten kaçınarak Ortodoks-Rumlaştırmaya çalıştığı dini politikasına (ekümeniklik çabaları) uygun düşmektedir.

(28) Orınanyan, *Azkabadum, P. Hador Minçev 1808 Darin*, ss. 2155-2156 ; Kevork B. Bardakjian, “The Rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople”, *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Vol. 1, Ed. : Benjamin Braude ve Bernard Lewis, New York, London: Holmes-Moyer Pub. , 1982, s. 91.

(29) Charles Diehl, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. : Cevdet R. Yularkıran, İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1939, ss. 171, 180 ; Ayrıca bkz. Baron Joseph Von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 2. bas. , c. 1, Çev. : Mehmed Ata, İstanbul: Medya Ofset, Tarihssiz, ss. 541-542.

Kanaatimize göre İstanbul'da fetih öncesine kadar gelen bir İstanbul Ermeni Piskoposluğu'nun var olduğudur. Fakat, bu durum Bizans İmparatorları tarafından uygulanan farklı farklı muamelelerden ve dönem dönem Ermeni-Bizans ilişkilerine tesir eden olaylardan dolayı dini merkez işlevi gören bir kurum açığa çıkmamış ve Bizans'ın oyunlarına alet olmuştur.

2. İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Kuruluşu

İstanbul Ermeni Patrikliği'nin kuruluşunda etken olan, üzerinde önemle durulması gereken iki kurum vardır. Bunlardan birincisi Ermeni Kilisesi, diğeri ise Osmanlı Devleti'dir.

Ermeni Kilise hiyerarşisinde iki yüksek ruhani merkez vardır. Bunlar gatoğigosluk ve patriklik merkezleridir. Kilise hiyerarşisinde patrik gatoğigosdan sonra gelmektedir. Fakat, piskopos konumundadır. Piskoposlar kendilerinden alt derecedeki bir ruhaniyi takdis edebilirler. Bununla birlikte piskoposların kutsanması ve ruhanilerin kutsanmasında kullanılan müron yağının kutsanması ancak bir gatoğigos reisliğinde on iki piskopos tarafından gerçekleştirilebilir⁽³⁰⁾. Bu durum patriğin kendisinden yüksek bir ruhaniye, gatoğigosa bağlı olmasını gerekli kılmaktadır. Bu nedenle bir patrikliğin ya da piskoposluğun oluşturulmasında en yetkili merci ancak bir gatoğigosluktur.

Bu bağlamda İstanbul Ermeni Patrikliği'nin kuruluşunda etken olabilecek üç ruhani merkez, Ahtamar, Sis ve Eçmiadzin gatoğigoslukları, bulunmaktadır. Patrikliğin oluşmasında bu gatoğigoslukların etkisi hakkında döneme ait hemen hiç kaynak yok gibidir. Zaten bu hususta hiçbir görüş ileri sürülmemiştir. Fetih sonrasında tartışılmayan, görüş ileri sürülmeyen bu hususun fetih öncesindeki gelişmelere bağlı olduğu kanaatindeyiz. Eğer Ermeni Kilisesi, bölünme oluşturabilecek yeni bir kilise merkezinin kurulması hususunda kendi etkisini ortaya koymadıysa, bunun sebebi, kuruluş tartışmalarını fetihten sonraya taşımamış, dolayısıyla kuruluşunu Bizans döneminde gizleyen bir İs-

(30) Ormanyan, *Hayots Yegeğetsin*, s. 146.

tanbul Ermeni Kilise merkezi bulunmasıdır. Fetihten sonraki gelişmelerde XIX. Yüzyıl sonuna kadar gatoğikosluk merkezleri arasında İstanbul Ermeni Patrikliği'ni nüfuz altına alma çabasının olduğunu görüyoruz⁽³¹⁾. Osmanlı dönemindeki bu durum, Patrikliğin kuruluşuna bir tepki olmadığına göre İstanbul'da bir merkez oluşturma gayretinin Bizans döneminde aranması gerektiği yolundaki görüşümüzü desteklemektedir.

Fetihten sonra İstanbul merkezde Ermenilere en erken 1458 tarihinde rastlamaktayız. Bu belge Franz Babinger tarafından neşredilen bir fermanıdır. 1473 tarihli bu fermanla *"Sulumanastır'da sakin olan Ermeniler Murahhasası Kirkor mukaddimen Dergah-ı Muallama gelüb mezkur manastır garbında olan harabe odalar ve yerler kadimden manastıra tabi olub tasarruf oluna gelmiştir. Şimdi Akkirmanlı taifesinden bazı duhul iderler deyü bildirdi ve kendisine isna ve sittin ve semanemie (862) Cemaziyelevvelisinde hükm-i şerif verilmiştir."* ibaresiyle 1473 öncesinde 17 Mart 1458 tarihinde verilmiş başka bir fermana atıf vardır. Bu fermanla manastır çevresindeki odaların ve yerlerin önceden olduğu gibi bu tarihte de Sulumanastır'a ait olduğu kararı verilmiştir⁽³²⁾.

Bu belgeden İstanbul'da Ermenilerin fetihten sonra bir ruhani önderin idaresinde yaşadıklarını anlıyoruz. Bu ruhani önderin 17 Mart 1458 tarihinden önce ve 1447'de İstanbul ve Bursa eyaletlerinin piskoposu Hovagim'den sonra İstanbul Ermenilerinin ruhani önderi olarak bulunması söz konusudur. Bu durumu Osmanlı Gayrimüslimleri idare sistemi ile açıklayabiliriz. Bu sisteme göre İstanbul'daki Ermeniler ayinleri üzere, oldukları gibi serbest bırakılmışlardır. Bu durumu Galata zımmilerine verilen 857 (Haziran'ın ilk haftası, 1453) tarihli

(31) Çark, a. g. e. , ss. 29-30.

(32) Franz Babinger, "Ein Besitzstreit um Sulu Manastır unter Mehmed II. (1473)", *Charisteria Orientalia*, Ed. : Felix Taver-Vera Kubickova-Ivan Hrbek, Praha: Nakladatelství Československé Akademie , 1956, ss. 31-33. Bu makaleyi bizim için çeviren Sayın Prof. Dr. Şerafettin Gölcük ve Yrd. Doç. Dr. Abdülkerim Bahadır Bey'e teşekkürü bir borç biliriz. Franz Babinger tarafından neşredilen 1473 tarihli bu ferman Pars Tuğlacı tarafından da neşredilmiştir. Fakat yanlışlıkla 15 Ağustos 1570 tarihli olarak gösterildiğinden iki ayrı fermanlanmış gibi algılanmaktadır. Bkz. Pars Tuğlacı, *İstanbuli Hayots Yegeğetsineri (İstanbul Ermeni Kiliseleri)*, İstanbul: Pars Yay. , 1991, ss. 53-55.

fermandan⁽³³⁾ ve Rum Ortodoksların ruhani önderlerinin atanmasından⁽³⁴⁾ da anlamaktayız.

Bu tarihten sonra (1459) ise XV. Yüzyıl Ermenice el yazma muhtıralarında İstanbul'da bir ruhani önderden, Piskopos Mardiros'dan bahsedilmektedir⁽³⁵⁾. Mardiros'un ise fermanda zikredilen Murahhasa Krikor'dan sonra ruhani önder olarak seçilmesi akla yatkındır. Fetihten önceki ve sonraki bu durum İstanbul'da bir ruhani önderliğin olduğunu ortaya koymaktadır. Fakat fetihten sonra Bizans manastırı olan Sulumanastır'ın Ermenilere ait olması nüfuzlarının şehirde arttığını göstermektedir.

Tarihi 1461 yılına kadar götürülen İstanbul Ermeni Patrikliği'nin kuruluşunun Osmanlı devrinde olması söz konusudur. Ayrıca Patrikliğin hem ruhani hem de sivil olarak ilk defa Osmanlı döneminde oluştuğu fikrinden hareketle Bizans döneminde olmayan bir kurumun Osmanlı döneminde ilk defa oluştuğu ileri sürülmüştür. Patrikliğin öncesinin olacağı kabul edilmediği için de Osmanlı Devleti, "zemini olmayan patriklik kurumunun oluşmasına niçin müsaade etmiş ya da kendisi kurdurmuştur?" sorusundan hareketle muhtelif görüşler ortaya atılmıştır.

Bu hususta bizim kanaatimiz Bizans döneminde bir piskoposluğun olduğu yönündedir. Bizans dönemi piskoposluğunu "Fetihten Önce İstanbul'da Ermeniler" bölümünde işlediğimizden görüşlerimizin dayanaklarını tekrar sıralamayı gerekli görmüyoruz.

Bu durumda Bizans döneminde ve fetihten sonra 1461'e kadar İstanbul'da bir Ermeni piskoposluğu bulunduğuna göre Osmanlı döneminde oluşan ya da oluşturulan dini kurumun yükseltilmesi ve yüceltilmesi söz konusudur. Biz Osmanlı döneminde piskoposluğun yükseltilmesini dini ve siyasi gelişmelerin ışığı altında ele alacağız. Bu arada Ermenice eserlere Ermeniler tarafından yazılmış muhtıralardan, İstanbul tarihi ve İstanbul'daki Kiliselerle ilgili kitap ve makalelerden; Er-

(33) Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, 1. Kitap Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnameleri*, İstanbul: FEY Vakfı, 1990, ss. 477-479.

(34) Aurel Decei, "Patrik II. Gennadios Skolarios'un Fatih Sultan Mehmet İçin Yazdığı Ortodoks İtikad-namesinin Türkçe Metni", *Fatih ve İstanbul*, c. I, S. I, 29 Mayıs 1953, İstanbul: İstanbul Fethi Derneği Yay. , 1953, ss. 100-102.

(35) Bardakjian, a. g. m. , s. 91 ; Pamukciyan, "Ermeniler", s. 191.

meni Patrikliği ile ilgili yapılmış muhtelif makaleler ve bazı genel eserlerden yararlanacağız.

İstanbul Ermeni Patrikliği'nin oluşumu hususunda en geniş malumatı veren tarihsel doküman XVIII. Yüzyılın ikinci yarısına aittir. Çamçyan'ın *Ermeni Tarihi* isimli bu değerli yapıtının ilk baskısı olan 1786 tarihli üçüncü cildinde Patrikliğin oluşumu şöyle anlatılmaktadır:

“İşte bu Sultan Mehmet (Mehemmet) daha önce Bursa’da iken Ermeni halkına ve o yerin ruhani önderi olan Hovagim adlı episkoposa karşı sevgi gösteriyordu. Ve bir gün Hovagim ile konuşurken ruhani önder (Hovagim) ona “Tanrı senin krallığını, diğer krallıklardan daha yükseltsin.” diye dua etti. Bunun üzerine Sultan “Eğer İstanbul’u ele geçirmeyi başarırsam, seni ve Ermeni ileri gelenlerini İstanbul’a götüreceğim ve seni onların lideri yapacağım.” şeklinde bir vaatte bulundu. Sultanın İstanbul’u ele geçirip devletin merkezini de oraya taşımasından birkaç yıl sonra, Sultan Bursa’ya geldiğinde vermiş olduğu sözü hatırladı ve Piskopos Hovagim ile birlikte birçok seçkin Ermeni ailesini (Bazıları bunların altı hane olduğunu söylüyor) Ermeni tarihinin 910. yılında (1461) Bursa’dan İstanbul’a getirdi. Sultan bu hanelerin bazılarını ikamet için şehrin içinde yer verdi. Kimilerini ise birçok Ermeninin bulunduğu Galata’ya yerleştirdi. Sultan aynı zamanda Galata’ya’dan (Ankara) da dört Ermeni hane getirdi. Daha sonra piskopos Hovagim bir fermanla (Kraliyet mektubuyla) önder tayin edilerek ona Patrik, yani Badriark unvanı verildi. Hovagim’e Anadolu’daki ve Yunanistan’daki (Rumeli) Ermeniler üzerine hükmetme yetkisi verildi. İstanbul Patrikliği o günden beri varlığını sürdürdü.” (36)

Fatih Sultan Mehmet’le Hovagim’in tanışıklıklarını fetih öncesi döneme, Bursa’ya dayandıran bu kıymetli tarihsel dokümanın değerlendirmeye tabi tutulması gerekmektedir. Bu tanışıklıkta geçen Bursa ve Hovagim lafızları fetih öncesi dönemde değerlendirdiğimiz Bursa ve

(36) P. Mikayel Çamçyants, *Batmutyun Hayots Sgzpane Aşkharhi minçev tsam Dyarn 1784*, He-
tor 3, Venedik: Hovhannes Prantsyants, 16 Nisan 1786, s. 500. Bu eseri bizim için temin eden
Sarkis Seropyan’a ve tercüme eden Vağarşak Seropyan’a teşekkür ederiz. Ayrıca bkz. Bardak-
jian, a. g. m. , s. 89; Karşılaştırmız. Benjamin Braude, “Fundation Myths of the Millet
System”, *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Vol. I, Ed. : Benjamin Braude ve Ber-
nard Lewis, New York, London: Holmes-Moyer Pub. , 1982, s. 81.

İstanbul Piskoposu Hovagim'le bağlantılıdır. Hovagim, bu tarihsel dokümandan anlaşıldığına göre 1447 yılından sonra, hemen fetih öncesinde sadece Bursa Piskopos'u olarak kalmıştır. Fetihten hemen önce kiliseler arası birlik oluşturma gayretinin olumsuz sonuçlanmasıyla Bursa ve İstanbul eyaletlerinin piskoposu Hovagim'in Bizans tarafından dini statüsünün elinden alınarak sürülmesi ve Sis Gatoğigosluğu'na bağlı olduğundan Bursa'ya yerleşmesi akla yatkındır.

Hovagim'in Fatih'le ilişkisinde tanışma yeri Bursa'dır. Bursa, Osmanlı'nın başkentidir ve fethinden itibaren dini bir merkez haline gelmiştir⁽³⁷⁾. Ermenilerin Kilikya Krallığı'nın dağılmasından itibaren Konya, Karaman, Kütahya ve buralardan da Bursa'ya yerleştiklerini⁽³⁸⁾, İstanbul fethi öncesi ve sonrasında ise Bursa'da Ermenilerin bizzat yaşadıklarını biliyoruz⁽³⁹⁾. Zaten fetihten sonra da patrikliğe bağlı bir merkez olduğunu görüyoruz. Osmanlı'nın Anadolu'yu fethi esnasında bölgede Ermenilerle birlikte yerleşik başka Gayrimüslimlerin varlığı ma-lumdur. Osmanlı'nın Gayrimüslimlere uygulamış olduğu sistemin daha önce uyguladığı bir sitem olduğunu⁽⁴⁰⁾ göz önünde bulundurunca, Türk-

(37) Bkz. Mükrimin Halil Yınanç, "Bursa", *M. E. B. İ. A.*, c. 2, Eskişehir: M. E. B. Yay., 1997, ss. 811-812.

(38) Mehmet Hocaoglu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeni Meselesi*, 1. bas., İstanbul: Er-Tu Matbaası, 1976, s. 51 ; Ayrıca bkz. Çark, a. g. e., ss. 10-11 ; Vağarşak Seropyan, "Hovagim I", *D. B. İ. A.*, c. 4, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı'nın Ortak Yay., 1994, s. 89.

(39) Bkz. Franz Babinger, *Mehmed the Conqueror and His Time*, Translated from the German by Ralph Manheim, Princeton: Princeton University, 1978, s. 197.

(40) H. A. R. Gibb ve Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, Vol. I, part II, Oxford: Oxford University Press, 1957, s. 214. Osmanlı Devleti Ehl-i Kitab Gayrimüslimleri İslam şeriatındaki zımnı kaidelerine göre idare ediyordu. Fakat, Osmanlı döneminde uygulanan bu sistemin tamamen her zaman ve her yerde uygulanan hukukla aynı olduğunu söyleme imkanına sahip değiliz. Osmanlı Devleti padişahın tek otoritesinde yönetiliyordu ve padişahların zımmılığı farklı algı-lamaları sonucunda bu sistemin kaidelerinin uygulaması da farklı farklı olmuştur. Bkz. Ebu'l Ala El Mevdudi, "İslam'da Gayr-i Müslimlere Tanınan Haklar", Çev. : Osman Güner, *O. M. Ü. İ. F. Der.*, S. 7, Samsun, 1993, ss. 181-199; Mustafa Fayda, *Hız Ömer Döneminde Gayr-ı Müslim-ler*, 2. bas., İstanbul: M. Üni. Yay., 1989 ; Gilles Veinstein, "Fetihten Sonraki Osmanlı Millet Sistemi Üzerine Bazı Düşünceler", *İ. Uluslar arası İstanbul'un Fethi Sempozyumu, İstanbul, 24-25 Mayıs 1996*, ss. 137-142 ; Cevdet Küçük, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", *Osman-lı* (Ed. Güler Eren), c. 4 (Toplum), Ankara: Yeni Türkiye Yay., 1999, ss. 208-216 ; T. Tankut Soykan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler*, İstanbul: Ütopya, 1999, ss. 25 vd.

leri dindaşları Bizans'a tercih eden Ermenileri idare için Bursa'nın merkez olması akla yatkındır. Hovagim'in Bursa ile İstanbul arasında gidip gelmelerini de hem Bizans'ın dini-siyasi politikası hem de Osmanlı'nın Gayrimüslimleri idare sistemi açıklığa kavuşturmuştur. Bizans'ın siyasetinden yukarda bahsetmiştik. Osmanlı'nın idaresine gelince Gayrimüslimler dini işlerinde serbest, kendi ayinleri üzere bırakılmışlardır. Durum böyle olunca Hovagim'i yüksek rütbeli dini liderlikle onurlandırma işi Osmanlı sultanları tarafından gerçekleştirilmiştir.

Böyle bir atamanın yapılabilmesi için her şeyden önce bir kuruma ihtiyaç duyacak, dini hatta sivil işlerini bu kurum vasıtasıyla sürdürebilecek bir cemaatin olması gerekirdi. Fetihten sonra İstanbul merkezde Ermenilere en erken 1458 tarihinde rastlamaktayız. Daha önce bahsetmiş olduğumuz 1473 tarihli fermanda, Sulumanastır çevresindeki odaların ve yerlerin 17 Mart 1458 tarihinde "*Sulumanastır'da sakin olan Ermeniler murahhasası Kırkor*"a verilmiş başka bir fermanda olduğu gibi bu tarihte de manastıra ait olduğu hükmü verilmiştir⁽⁴¹⁾.

Sulumanastır (Perivleptos) ile ilgili bilgiler Bizans dönemine (1403-6) kadar gitmektedir ve bu manastırın Rumlara ait olduğunu ortaya koymaktadır⁽⁴²⁾. Bu durumda fetihten sonra 1458 tarihinden önce Rumlar tarafından terk edilen -ki bunu manastıra ait, çevresindeki harabe odaların varlığından anlıyoruz- Sulumanastır Ermeni kiliseleri arasında görülmektedir. Bu tarihten önce İstanbul merkezde birkaç kiliseye sahip Ermenilerin bulunduğunu hem fetih öncesi dönemde bahsettiğimiz kiliselerden hem de ruhani liderlik merkezi Sulumanastır Surp Kevork Kilisesi'nden anlıyoruz. Bu durumda Sulumanastır Kilisesi etrafında cemaatleşen Ermenilerin Bizans döneminde de burada ikamet ettiklerini söyleyebiliriz. İstanbul'da Ermeni nüfusun daima var olduğuna dair görüşümüzü, fetih esnasında 700 Alman ve Ermeni askerinin savaşta ölmeleri ve bu ölümleri Rum ve Ermenilerin toplamakla meşgul olmalarına dair malumat da desteklemektedir⁽⁴³⁾.

(41) Babinger, "Ein Besitztstreit um Sulu Manastır unter Mehmed II. (1473)", ss. 31-33.

(42) Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, Çev. : Ömer Rıza Doğrul, Sad. : Kamil Doruk, 1. bas. , İstanbul: SES Yay. , 1993, ss. 41-42.

(43) N. Iorga, "İstanbul'un Zaptı Hakkında İhmal Edilmiş Bir Kaynak", Çev. : Fazıl Işıkoğlu-Adnan S. Erzi, *Belleken*, S. 49, c. XIII, Ocak 1949, Ankara: T. T. K. Bas. , 1949, ss. 110-111, 129.

Bu bilgiler fetihten hemen önce (1447) ve fetihten sonra (1458 yılından önce) İstanbul'da Ermenilerin bir piskopos ya da başpiskopos etrafında cemaatleşmiş olduklarını göstermektedir. Bununla birlikte fetihten sonra hummalı bir şekilde şehrin iskan edildiğini görüyoruz. Fetih altı yıl sonra (1459) fethi görmüş tarihçi Kritovulos'dan Fatih'in "*taht-ı hakimiyet-i Osmaniye'de bulunan Ermenilerle anasır-ı saire içinde ilm-i fen ve servet sahibi olanları ve ticaretle iştilal edenleri memleketlerinden İstanbul'a naklettiğini*" ve sanat erbabını şehre, diğerlerini etrafa yerleştirdiğini öğreniyoruz⁽⁴⁴⁾. Evliya Çelebi ise şehrin iskanı sırasında Tokat ve Sivas Ermenilerinin Sulumanastır'a yerleştirildiğini söylemiştir⁽⁴⁵⁾. Sayıları abartılı olsa da 1475'de Kefe'den kırk bin, 1490'da Yavuz tarafından Çaldıran seferinden dönerken yine kırk bin Ermeni'nin İstanbul'a getirdiğini söyleyenler vardır⁽⁴⁶⁾. Bununla birlikte Ankara'dan, Bursa'dan⁽⁴⁷⁾, Bayburt'tan, Adana havalisinden⁽⁴⁸⁾ getirilenlerin olduğunu biliyoruz. Fatih devri vakfiyelerinden ise Galata'da sekiz Ermeni mahallesi ile birlikte bir Ermeni Kilisesi'nin olduğunu öğreniyoruz⁽⁴⁹⁾.

Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki 1477 yılından kalma bir istatistikten hareketle İstanbul merkezde 14. 548 evden 267 evin Kefe'li Hristiyanlara, 372 evin Ermenilere, 384 evin Karamani Ermenilere ve 31 evin de Çingenelere ait olduğu; Galata'da ise 1781 evden 62'sinin Ermenilere

(44) Kritovulos, *Tarih-i Sultan Mehmed Han-ı Sani*, İstanbul: Ahmed İhsan Matbaası, 1328, s. 128 ; Ayrıca bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskanı ve Nüfusu*, Ankara: Doğu Matbaası, 1958, ss. 73-74.

(45) Evliya Çelebi, *Tam Metin Seyahatname*, c. 1-2, İstanbul: Birleşik, 1996, s. 80.

(46) Osman Ergin, *Türk Tarihinde Evkaf, Belediye ve Patrikhaneler*, İstanbul: Türkiye Bas., 1937, s. 72.

(47) İnciyan, a. g. e. , s. 19.

(48) Kömürciyan, a. g. e. , s. 73.

(49) Tahsin Öz, *Zwei Stiftungsurkunden des Sultansmehmed II Fatih*, İstanbul, 1935, Belge II, ss. 91, 100, 103, 107, 108 ; Galata'daki Ermeni mahalleleri şunlardır: Ermeni Fenaveç, Manolverde, Pağmeno, Etmekçi Anderya, Haceger, Şadi Beg, Papazoğlu mahalleleri ve Ermeniyen Mahallesi. F. Kiper, *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1938, ss. 232, 236, 238, 239 ; Ayrıca bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, "Fatih Devrinde İstanbul Mahalleleri", *Vakıflar Der.* , c. 4, Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1958, ss. 259-261.

ait olduğu bildirilmiştir⁽⁵⁰⁾. Aynı vesikadan yararlanan Schneider ise bir evde 4-5 kişi bulunabileceğinden hareketle İstanbul merkez nüfusunun fetih öncesi nüfusa ulaşmış olduğu sonucuna varmıştır⁽⁵¹⁾. Kefe'den getirilenlerin çoğunun Ermeni olduğunu biliyoruz, fakat bunların sayısının kırk bin olduğu da oldukça abartılıdır. Çingenelerin ise Ermeni olduğu ileri sürülmektedir⁽⁵²⁾. Bu bilgiler ışığında İstanbul merkezde yaklaşık 5.000, Galata'da ise yaklaşık 350 Ermeni bulunduğu sonucuna ulaşmaktayız. Bütün bu bilgiler gösteriyor ki Ermenilerin İstanbul'daki nüfusu Bizans dönemine göre oldukça artmıştır. Bunda en önemli faktör kendilerine güvenilmesi ve Osmanlı hakimiyeti altındaki bölgelerden sanatkar ve tüccarların İstanbul'a getirilmeleridir.

Ermenilerin İstanbul'a göç ettirildiklerini döneme ait el yazma muhtıralardan da öğrenmekteyiz. 1480 tarihli bir el yazma muhtıradan şöyle bir kayıt vardır:

“Büyük Hünkar Sultan Mehmed, Uzun Hasan'a karşı yürüyüp onu mağlup ederek Tebriz'e kaçırdıktan sonra, Bayburt denilen şehre döndü; oradan İstanbul'a çok güzel bir Mezamir nüshası getirdi. Hekim Amirdovlat, bu mukaddes kitabı görerek onu 922 (1473) senesinde ele geçirdi. Hünkar, keza, Ermeni takviminin 928. Senesinde (1479), Karahan memleketindeki Ermenileri İstanbul'a getirdi. Ben aciz Mardiros'u da beraberlerinde İstanbul'a, hocam Sivas'lı Vardapet Mateos'un ve Trabzon'lu Vardapet Abraham'ın yanına getirdiler. Sultan, Vardapetleri Patriklik için celb ettirmişti, fakat onlar, dünyevi ihtirastan uzak kalarak münezvi bir hayat sürmeyi tercih ettiler.” ⁽⁵³⁾

(50) Ayverdi, *Fatılı Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskam ve Nüfusu*, ss. 80-81. Ayverdi doğu ailelerinin geniş aile olduklarından hareketle hane başına 7-8 kişi barınabileceğini ve evler haricindekileri de göz önünde bulundurarak İstanbul merkezde genel nüfusun yaklaşık 140. 000 olacağı sonucuna ulaşmıştır. Buna göre Ermeni nüfusunu yaklaşık 7. 000 olarak düşünebiliriz. Bkz. a. g. e. , ss. 82-83.

(51) Alfons Maria Schneider, “XV. Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu”, *Belleten*, c. XVI, S. 61, 62, 63, 64, Ankara: T. T. K. Bas. , 1952, ss. 42-43.

(52) İnciyan, a. g. e. , s. 15, dipnot. 41; Ayrıca bkz. Sarkis Seropyan, “Çingenelerin Ermenileşmişleri: Hay-Poşalar”, *Tarih ve Toplum*, c. 34, S. 202, Ekim 2000, İstanbul: İletişim, 2000, ss. 21-25.

(53) Avedis K. Sanjian, *Colophons of Armenian Manuscripts, 1301-1480, A Source for Middle Eastern History*, Cambridge: Harvard University Press, 1969, ss. 325-326 ; Ayrıca bkz. Hrnt Der Andreasyan, “XIV. Ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar”, *Tarih Enstitüsü Der.* , S. 3, Ekim 1972, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1973, ss. 147-148.

Bu kıymetli muhtıradan Ermenilere güvenilerek saray hekimi yapıldıkları⁽⁵⁴⁾; 1479'da Karaman'dan Ermeni ailelerinin, daha önce ise Sivas ve Trabzon'dan Ermeni ruhanilerinin getirildiği anlaşılmaktadır. Ruhanilerin getirilmesinin maksadı atama yapmak olduğuna göre şehirde zaten yeterli cemaatin var olduğu anlaşılmaktadır. Patriklik oluşturma amacına yönelik olarak adaylarla birlikte en azından onların yakınlarının da getirileceği düşünülebilir.

İstanbul'a yerleştirilen Ermeniler hakkında verdiğimiz bu malumat 1459'dan sonra ve 1479'dan önce Ermenilerin şehirde iskan edildiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca şehrin iskanına Fatih dönemi sonlarında hız kazandırıldığını görüyoruz. Bu durumda Fatih döneminde bir ruhani merkez oluşturabilmek ya da oluşturulan bu piskoposluğun bir anlam kazanabilmesi için Ermeni nüfusuna ihtiyaç duyulduğunu kabul edebiliriz. Bu da hem Fatih döneminde hem de daha sonra İstanbul'u iskan noktasında göç ettirilerek gerçekleştirilmiştir⁽⁵⁵⁾. Adeta göçe teşvik mahiyetinde olan bu durum Patrikliğin oluşmasına zemin hazırlayacak Ermeni nüfusunun İstanbul'da yoğunlaşmasına neden olmuştur.

Yukarda bahsettiğimiz aynı muhtıranın başka bir yerinde “*Bu kitap, 1480 tarihinde İstanbul'da Çarkhapan Surp Asvadzadzin Kilisesi'nde yazılmıştır*” ibaresi vardır⁽⁵⁶⁾. Başka bir muhtırada ise “*Hemşin'li Karabet adlı bir papaz tarafından 1493 senesinin Haziran ayının 25'inde İstanbul şehrinde, Sulumanastır Surp Kevork Kilisesi'nde yazıldığı ifade edilmiştir*”⁽⁵⁷⁾. Ayrıca Sulumanastır'ın 1458 tarihinde Ermenilere ait olduğundan yukarda bahsetmiştik. Bu kiliselerin Bizans döneminden kalma oldukları ispatlanmıştır⁽⁵⁸⁾.

(54) Amirdovlat hakkında bkz. Ormanyan, *Azabadum, P. Hador Minçev 1808 Darin*, ss. 2188-9.

(55) Uras, a. g. e. , s. 149 ; Recep Şahin, a. g. e. , s. 74.

(56) Sanjian, *Colophons of Armenian Manuscripts*, s. 326 ; Ayrıca bkz. Hrand Asadur, “ G. Bolsoy Hayeri yev İrents Badriarkneñ”, *1901 Intarcag Oratsuyts Azkayin Hivantanatsi*, Konstannubolis, 1901, s. 81.

(57) Hovhannesyan, a. g. e. , s. 7.

(58) Polonyalı Simeon, a. g. e. , ss. V, 4, 10 ; Surp Kevork Kilisesi'nde bulunan Sulumanastır denilen geniş bir holün fresklerinin Bizans dönemine ait olduğunu belgeleyen kanıtlar vardır. Clavijo XV. Yüzyılın başında bu manastırdan bahsetmektedir. Polonyalı Simeon'un verdiği bilgilere yakın bilgiler veren çağdaşı Stchove, 1630-1631 tarihlerinde İstanbul'da bulunmuş

İstanbul'a iskan edilen Ermenilerin Samatya, Langa, Yenikapı, Kumkapı, Balat ve Hasköy olmak üzere altı semte yerleştirildiklerini görmekteyiz⁽⁵⁹⁾. Bunlardan anlaşılan odur ki Anadolu'nun çeşitli yerlerinden getirilen Ermeniler İstanbul'un muhtelif semtlerine yerleştirilmişlerdir. Kendilerine ait bir kilise bulunmayan başka bir yere yerleştirildilerse dini vazifelerini icra etmeleri için Rumlardan kalan kiliseler Ermenilere tahsis edilmiştir. Bu durumda İstanbul Ermenilerinin Fatih döneminde *Altı Cemaat* olarak tabir edilmesini sağlayacak bir kilise etrafında cemaatleşen Ermeni nüfusunun oluştuğu anlaşılmaktadır. Daha sonraki arşiv belgelerinde de Ermeniler için bu tabirin kullanıldığını biliyoruz⁽⁶⁰⁾. Bu durum 1461'de Hovagim'in Patrik seçildiğini ileri süren tarihsel dokümandaki Bursa'dan getirilen Ermenilerin İstanbul'da altı semte yerleştirildikleri ifadesini doğrulamaktadır.

Fatih döneminde İstanbul Ermeni Patrikliği'nin oluşmasına zemin hazırlayan bir kurumsal altyapının, yani başpiskoposluğun ve bu kuruma ihtiyaç duyup dini ve siyasi işlerini gören Ermeni cemaatleri bulunduğu göre Fatih'in bir Patrik atama işi kalmıştır. 1480 tarihli muhtıra eldeki *patrik* teriminin geçtiği en eski kaynaktır ve Fatih'in 1479'dan önce bir patrik atama teşebbüsünde bulunduğunu göstermektedir. Bu durumda herhangi birisinin İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Fatih tarafından oluşturulduğunu ileri sürmesi için yeterli kanıt ortadadır.

Bununla birlikte Fatih'in atama teşebbüsünde patrik unvanını kullanmasının açık şekilde İstanbul başpiskoposlarına verilen bir unvan olmadığından hareketle ilk dönemde *murahhasa* unvanının kullanıldığı

ve bu mekanın Ermeni Patrikhaneşi olduğunu söylemiştir. Yine doğu seyyahlarından Montcorys XVII. Yüzyılda ve Sestini 1778'de bu kiliseden bahsetmektedirler. Bkz. Clavijo, a. g. e., ss. 41-42. ; Jean Ebersolt, *Bizans İstanbul'u ve Doğu Seyyahları*, Çev. : İlhan Arda, İstanbul: Pera Turizm, 1996, ss. 112-113, 173, 176 ; Kömürçüyan, a. g. e. , ss. 75-76 ; Pamukciyan, "Sulumanastır Surp Kevork Kilisesi Ne Zamandan Beri Ermenilerin Elinde?", ss. 88-89; Kevork Pamukciyan, "Kumkapı Patrikhane Kilisesi Ne Zamandan Beri Ermenilerin Elindedir?", *Tarih ve Toplum*, c. 14, S. 81, Eylül 1990, ss. 39, 41.

(59) Bkz Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskanı ve Nüfusu*, s. 79; Ayrıca bkz. Uras, a. g. e. , s. 149.

(60) İstanbul Ermeni Patriği ve Altı Cemaat tabir olunan Ermeni taifesinin Eçmiadzin Gatoğigosunun tayini hususundaki 1214 (1799-1800) tarihli mahzarı; *BOA, III*, 13182. B.

kabul edilmiştir. Kendisinden patrik olarak bahsedilen ilk ruhani önder Hovagim'den altıncı ruhani önder Astvadzadur I. 'e (1537-1550) kadar ilk beş ruhani önderin murahhasa unvanını aldıkları ileri sürülmüştür⁽⁶¹⁾. Bu, Çamçyan'ın verdiği malumat ve Fatih'in patrik atama teşebbüsünden bahseden muhtıranın göz önünde bulundurulmamasından kaynaklanmaktadır. Oysa Fatih tuğralı Murahhasa Krikor'a verilen ferman 17 Mart 1458 tarihli fermanıdır. 1473'te yenilenen bu ferman, - Sulumanastır çevresindeki harabe odaların ve yerlerin manastıra, dolaşısıyla Ermenilere aitliği konusunda olduğundan-, yenileme tarihindeki ruhaninin unvanı hakkında bir bilgi alamıyoruz⁽⁶²⁾. 1461 öncesinde murahhasa unvanının kullanılması daha sonra da bu unvanın kullanılmasını yeterince açıklığa kavuşturmaz.

Bu fermanla Patrikliğin kuruluşuna açıklık kazandıracak temel kavram murahhasa unvanıdır. Murahhasa, bir bölgedeki Ermeni ruhani önderler için kullanılan bir terimdir. Bunu XIX. Yüzyıl Osmanlı Salnameleri'nden anlıyoruz. Salnamelerde gatoğigosluk, patriklik ve murahhasalık merkezleri verilmektedir. Murahhasalık merkezlerinin ruhani önderleri başpiskopos, piskopos ve rahip olabilmektedir. Ayrıca farklı yıllara ait salnameleri incelediğimizde murahhasaların değişimiyle murahhasalık merkezinin de değiştiğini görmekteyiz⁽⁶³⁾. Bu durumda gatoğigosluk merkezlerinde olduğu gibi murahhasaların ikamet ettiği kilise ya da manastırın murahhasalık merkezi kabul edildiğini anlamaktayız. 1458'de murahhasalık merkezi olan Sulumanastır'ın hem Çamç-

(61) Tuğlacı, a. g. e. , s. 55.

(62) Fermanın sureti için bkz. Babinger, "Ein Besitzstreit um Sulu Manastır unter Mehmed II. (1473)", ss. 31-33.

(63) *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1264 (1848), 2. Def'a, (İstanbul), (1264/1848), ss. 78-108 ; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1274 (1858), 12. Def'a, İstanbul: Takvimhane-i Amire, 1274 (1858), ss. 146-161 ; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1281 (1864), 19. Def'a, İstanbul: Takvimhane-i Amire, 1281 (1864), ss. 100-117 ; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1290 (1873), 28. Def'a, İstanbul: Darü'l-Tibaa't-ül-Amire, (1290/1873), ss. 172-188 ; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1306 (1889) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 44. Sene, Tertib Eden: Sicill-i Ahval Komisyon-ı Umumi, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1306 (1889), ss. 746-755 ; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1313 (1895), 51. Sene, Tertib Eden: Sicill-i Ahval Daire-i Umumi, İstanbul: Matbaa-i Amire, (1313/1895), ss. 962-976.

yan'ın verdiği malumatta hem de daha sonraki dönemlere ait verilerde patriklik merkezi olduğunu görüyoruz⁽⁶⁴⁾. Bu durumda murahhasalığın patrikliğe dönüşümü ortadadır. Murahhasa unvanı ruhani önderler için kullanıldığına göre Osmanlı hakimiyeti altındaki bölgelerin piskoposlarının da bağlandığı bir ruhani önderlik, başpiskoposluk İstanbul'da oluşturulmuştur.

Fatih Sultan Mehmed'in vermiş olduğu fermanın Patrikhanenin muhtelif zamanlarda uğradığı yangın felaketlerinde kaybolmuş olması, atama işinin tarihinde olduğu gibi ilk ruhanilere verilen unvan, onların görev ve sorumluluklarını da bir muamma içerisinde bırakmaktadır.

Fatih'in kullanmış olduğu patrik unvanı *şeref payesi* olarak değerlendirilebilir. Fakat, bu noktada ruhanilere verilen unvandan ziyade atama yapılmasına teşebbüs önemlidir. Zira başpiskoposun patrik olarak isimlendirilmesinin kilise hiyerarşisinde, yani ruhani olarak bir getirisi yoktur. Başka bir ifadeyle patrik olarak atanan ruhani, bundan sonra bir gatoğigos gibi piskopos takdisi ya da müron yağını kutsama ritüelini meydana getirmiyor. Fakat kendisinden alt derecedeki ruhanilerin takdisi ve aynı derecedeki piskoposların ruhani idaresini üstleniyor. Ruhani hiçbir yetkisi bulunmayan Osmanlı Padişahı da sivil yetkiler vererek ruhanileri ve halkı idare etmesi için görevlendiriyor. Bu durumda ruhani yetkilerini gatoğigostan alan piskopos sivil yetkilerini de Osmanlı Sultanından alarak patriklik mertebesine yükselmektedir diyebiliriz.

Ermenice'de patrik teriminin kullanımının ve Ermeni Kilisesi'nde patriklik hiyerarşisinin oluşumunun bu konuya yeterince açıklık getireceği kanaatindeyiz.

Ermeniler patrik için *Badriark*, patrikhane için, *Badriarkaran*, patriklik için ise *Badriarkutyun* tabirini kullanmaktadırlar. Badriark kelimesi Eski Yunanca *patriark* karşılığındadır⁽⁶⁵⁾. Yunanca'da *patria* ve *archein* kelimelerinin birleşmesi ile meydana gelen patriark kelimesi ilk olarak IV. Yüzyılda Konstantin tarafından umumi piskoposlar için

(64) Babinger, a. g. m. , s. 30, dipnot. 5. ; Polonyalı Simeon, a. g. e. , ss. 4, 10.

(65) Garabedian, a. g. e. , s. 703.

kullanılmıştır. VI. Yüzyılda ise Roma, İstanbul, Antakya, İskenderiye ve Kudüs piskoposları için başpiskopos manasında kullanılmıştır⁽⁶⁶⁾. Bu merkezlerin kuruluşlarında bir piskoposluk olmalarından dolayı patrik, başpiskopos olarak isimlendirilmiştir. Ermeni Kilisesi de gatoğigostan alt derecede bulunan patriğe, idaresinde piskoposların da bulunması nedeniyle başpiskopos, yani patrik unvanını vermiştir. Bu bağlamda patriklik yargı alanı içerisindeki piskoposluk bölgelerinin bağlı bulunduğu başpiskoposluktur⁽⁶⁷⁾.

Ermeni Kilisesi'nde patriklik hiyerarşisinin oluşumuna gelince Ermeni hakimiyetinde olmayan bölgelerdeki vaftizlilerin ve kiliseye bağlı piskoposlukların idaresinin mevcut gatoğigosluklarla giderilmesinin zor olduğu ve devlet içerisinde vaftizlilerin sivil idaresinin de gerekli olduğu durumlarda yüksek dereceli bir ruhaniye ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyaç yeni bir gatoğigosluk ihdas etmekle giderilemezdi. Çünkü bu Kilisenin bölünmesi anlamına gelirdi. Bu nedenle gatoğigostan alt derecede, piskopostan yüksek derecede bir ruhani olmalıydı. Bu da daha önce piskoposluk iken başpiskoposluk yapılan merkezler için kullanılan Eski Yunanca *patriark* teriminin ifade ettiği patriklik ile karşılandı.

Ermeni Kilisesi bünyesinde tarih boyunca iki patriklik, Kudüs ve İstanbul patriklikleri varlığını korumuştur. Bu iki patriklik de Bizans idaresinde iken Müslümanlar tarafından fethedilen şehirlerde oluşmuşlardır. İki patrikliğin oluşumunun da bu şekilde olması bir tesadüf değildir. Bizans'ın baskı ve zulümleri altında bulunan Ermenilerin bir Müslüman tarafından fethedilen şehirde kendi ayinleri üzere serbest bırakılıp devlete de cizye adında bir vergi ödedikleri bilinmektedir.

Kudüs Patrikliği'nin oluşum sürecini önceki bölümde vermiştik. İstanbul Patrikliği'nin oluşumuna gelince Fatih'in İstanbul'u fethettiğinde Ermenilerin bir piskoposa sahip olduklarını bilmemesi düşünülemez. Bursa'da ilişki içerisinde bulunduğu Hovagim'in Bizans dönemindeki vazifesinin düşürülmesinden sonra Fatih tarafından Bursa

(66) Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 302 ; Pakalın, a. g. e. , ss. 758-759 ; "Fener Patrikhanesinin Geçirdiği İnkılab", *Aydın Tarihi*, Yıl: 1, Numara: 2, Ankara: Teşrin-i Evvel 1339 (1923), ss. 137-138.

(67) Ormanyan, *Hayots Yegeğetsin*, s. 161.

Başpiskoposu olarak atanmasına izin vermesi akla yatkındır. Bu, İstanbul'u fethetme düşüncesinde olan Fatih'in siyasetine de uygundur. Bu durumda fetihten önce bir piskoposun idaresinde bulunan Ermeniler, fetihten sonra Fatih tarafından ayinleri üzere serbest bırakılarak bir idari sistem oluşturulmuştur. Oluşturulan bu idari sistemi piskoposluğun yükseltilmesi ve yüceltilmesi olarak ifade edebiliriz.

Fatih'in atama teşebbüsünde bulunmasında Osmanlı geleneğine uymaması düşünülemez. Osmanlı geleneğinin örneğini Yavuz Sultan Selim'in Kudüs'ü fethettiğinde Kudüs Ermeni Patriği Sarkis'e vermiş olduğu fermanndan da anlamaktayız. Yavuz Ercan tarafından yayınlanan bu fermannda, atıfta bulunulan en eski tarih Hz. Ömer'e dayanmaktadır (M. 638). Ayrıca bu fermannda Ermenilere ait kilise, manastır ve diğer kutsal yerler *eskiden hangi şartlarla ellerinde bulunuyorsa, yine aynı şekilde devam etmek üzere* kendilerine verilmiştir. Bunun yanında eskiden olduğu gibi *Habeş, Kıpti ve Süryani* toplumlarına da Mar Yakup Kilisesi'nde oturan Ermeni patriklerinin *gelenekleri üzere* sahip olacağı belirtilmiştir⁽⁶⁸⁾.

Vermiş olduğumuz bu bilgiler, Ermeni ruhani önderliğinin Bizans döneminde piskoposluk iken Fatih tarafından derecesinin yükseltilerek patriklik konumuna getirildiğini ortaya koymaktadır. Peki Osmanlı Devleti tarafından böyle yükseltme ve yüceltme şeklindeki bir atama-ya niçin başvurulmuş ya da müsaade edilmiştir?

Fethedilen şehrin iskan edilmesi oranının hakim nüfusunu oluşturmalarının işaretidir. Peki farklı unsurların şehre göçünü teşvik niçindir? Bilindiği gibi Rumlardan alınan şehirde bir Rum dini kurumunun canlılığının devam ettirilmesi var ortada. Bunun sebebi, büyük bir çoğunluğu savaştan sonra şehirde kalan Rum nüfusu için yapılmış olabilir. Böyle bir tesis hem içerdeki hem de diasporadaki Rumların fetheden güce karşı nefretlerini hafifletme sebebi olabilir⁽⁶⁹⁾. Hatta Batı Hristiyanlarının tepkisini hafifletmek için de olabilir. Fakat, fetihten sonraki gelişmelerin ışı-

(68) Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, ss. 15-16

(69) Lütfi Güçer, "İstanbul Fethinin İktisadi ve Siyasi Sebepleri", *Fethin 511 inci Yıldönümü Konferansları*, İstanbul, 1964, s. 76.

ğlı altında (bunun tarihi günümüze kadar getirilebilir) fethedilenlerin yüzyıllarca kilise olarak varlığını devam ettiren ve ekümeniklik iddiasında bulunarak diğer kiliseleri içerisine çekme hususunda Katolik Roma ile yarışan Patrikliğin ve vafizlisi olan halkın, içinden fetheden güce karşı nefretini atması düşünülemez. Eldeki kanıtlar da bu yöndedir⁽⁷⁰⁾. Hatta fetihten hemen sonra isyan düşüncesine matuf fikirler yayan bazı Rumlar cezalandırılmıştır⁽⁷¹⁾. Rumlar şehrin iç taraflarına yerleştirilmişti. Fakat, bu tedbirler yeterli görülmeyince Anadolu'nun muhtelif yerlerinden Ermeniler İstanbul'a getirilip surlara ve kapıların girişine yerleştirilmişlerdir⁽⁷²⁾. Bu durumda Rum ruhani merkeziyle aynı seviyede bir ruhani merkezin ihdası ile aynı şehirdeki iki Hristiyan kilise arasındaki bağların zayıf kalmasına olanak sağlanmıştı diyebiliriz.

Bütün bunları Anadolu'daki tarih ve sosyal yaşam da desteklemektedir. Ermenilerin, Anadolu'nun birçok bölgesinde, dağınık şekilde, yoğunlukla Kafkasya taraflarında (Doğu Anadolu'da) ve Kilikya'da olmak üzere yaşadıklarını görüyoruz. Osmanlı'nın yükseliş döneminde bu bölgelerin çoğu -başta Van, Kudüs-Mısır olmak üzere- Osmanlı'nın eline geçmişti. Bununla beraber Rum Kilisesi'nin içinde filizlenip geliştiği, ekümeniklik iddiasında bulunduğu Bizans İmparatorluğu'nun zulmü altında Anadolu'daki Ermenilerin Türklerin hakimiyetini tercih ettikleri bir vakıadır. Ermenilerin Bizans'ın da büyük katkısı olduğu bu dağınık Anadolu yaşamı içerisinde, Osmanlı sınırlarına dahil olmuş Ermeni Kilise merkezleri de vardı. Buraları yüceltmek ve yükseltmek gibi bir durum varken, bunların aralarındaki Ana Kilise merkezi olma çekişmelerinden de faydalanarak İstanbul'da yeni bir Ermeni kilise merkezi oluşturulmuştur. Zaten var olan Kilise merkezleri ile değil de başkentte oluşturulan yeni bir merkez, patriklik ile, Anadolu'nun her tarafında yaşayan, tarih boyunca isyan ruhlu olmuş Ermenilerin idaresini de kolaylaştıracaktı⁽⁷³⁾. Ayrıca ruhani mertebesi yüksek bu kilise mer-

(70) Süreyya Şahin, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, 2. bas. , İstanbul: Ötüken, 1996, ss. 164 vd. ; Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, c. 1, Çev. : Mehmet Ali Kılıçbay, Enver Özcan, Ankara: T. T. K. Bas. , 1990, s. 114.

(71) Ayverdi, a. g. e. , ss. 74-75.

(72) Ormanyan, *Hayots Yegeğetsin*, ss. 101-102.

(73) Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, 1. bas. , Ankara: Turhan Kitabevi, 2001, s. 109.

kezlerinin Osmanlı gözünde *birincil* yapılmaması, ‘Gayrimüslimleri idare sistemi’nin gereğidir ki fetihten önce İstanbul’da Ermenilerin zaten bir ruhani merkezleri vardır ve desteklenerek devamı sağlanmıştır’ şeklindeki düşüncemizi de desteklemektedir.

Dikkate şayan bir ilave faktör de, İstanbul’a göç ettirilen Ermenilerin çoğunluğunun üst düzeyde kültüre sahip esnaf, sanatkar vb. olmalarıdır. Bu Ermeniler İmparatorluğun başşehrinin kültürüne de katkıda bulunacaklardı. Aynı zamanda yeni oluşturulan Patrikliğin kökleşmesini, ayakta kalmasını sağlayacaktı. Nitekim çekişmeli geçen (doğulular-batılılar çekişmeleri)⁽⁷⁴⁾ ilk iki yüzyılı aşkın sürede, kendilerine biçilen dini statülerinin de etkisiyle, Ermeniler zenginleştiler ve Patrikliğin, dolayısıyla Osmanlı Devleti’nin idaresine tesir edecek seviyeye ulaştılar. Bunlara *amiralar* ismi verilmiştir. Amiraların Patrikliğin dini idaresinin sivilleşmesine de tesirleri olmuştur⁽⁷⁵⁾.

Bütün bunlardan sonra söyleyebiliriz ki: Osmanlı Devleti’nin yükseliş devrinde güttüğü siyasetin ve dinlerinin etkisiyle belirlemiş oldukları başkalarına karşı müsamahakar davranışları İstanbul’da kurumlaşmış dini cemaatleri oldukları dini düzen içerisinde serbest bırakıp sivil yetkiler de vererek İstanbul Ermeni Patrikliği’nin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu dini kurumların üstünde ise Osmanlı Hükümeti yer almıştır. Çünkü Osmanlı şahsında Hristiyan dini tarihi açısından önemli bir yeri olan İstanbul’un Müslümanlar tarafından fethi ve bu fethi gösterecek alt yapının göstergesi olarak yıllarca farklı nedenlerle baskı altında tutulan unsurlara özgür ve kendini ifade edecek imkanı sağlamıştır. Bu farklı unsurların haklarının tanınması siyasal/ideolojik bir duruştur, ama Osmanlı-Bizans çekişmesinin de son perdesidir.

(74) Çark, a. g. e. , ss. 27 vd. ; Davut Kılıç, *Osmanlı İdaresindeki Ermeniler Arasında Dinî ve Siyasî Mücadeleler*, ss. 45 vd.

(75) Hagop Barsoumian, “The Dual Role of the Armenian Amira Class within the Ottoman Government and the Armenian Millet (1750-1850)”, *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Vol. I, Ed. : Benjamin Braude ve Bernard Lewis, New York, London: Holmes-Moyer Pub. , 1982, ss. 171 vd.

B. Tanzimat'a Kadar İstanbul Ermeni Patrikliği'nin İdari Yapısı

Patrikliğin ortaya çıkışından XVII. Yüzyılın sonuna kadarki dönemle ilgili kaynakların eksikliği idari yapısı hakkında ayrıntılı bilgilerin verilmesini engellemiştir. Bu bağlamda genel kabul gören bir görüş ileri sürülmüştür. Buna göre, Fatih Sultan Mehmet Bursa Başpiskoposu Hovagim'i İstanbul'a getirilen Ermeniler üzerine ruhani önder, yani patrik olarak atamış ve Rum Patriği'ne verilenlere benzer yetkilerle onurlandırmıştır.

Bununla birlikte sonraki dönemlerde patriklere ve murahhasalara verilen fermanlarda "mutad-ı kadim üzere", "feth-i hakaniden beru" gibi kayıtlar, verilen hak ve imtiyazların bir gelenek olduğunu ve buna göre sınırların çizildiğini gösteriyor. Fermanlarda her yeni değişikliğin belirtildiği anlaşıyor. Bu konuda, devlet içerisinde din değiştirme yasak olduğundan ve bütün Ermeniler, 1830'a kadar Katolikliği kabul edenler de, Ermeni Patrikliği'ne bağlı olduklarından fermanlarda bunlarla ilgili şöyle bir kayıta rastlanmaktadır: "*Ermeniyan taifesinden bazıları kilise ve manastırları yoğ iken mahalle be mahalle gezüb, hilaf-ı ayin, Sahih Ermeni reayaların ifsad iden mesfurler Batrik-i Mesfur marifetiyle ve Ferman-ı Alişan'ımla ahz ve haklarında lazım gelen icra oluna.*" Bunun gibi yeni yetkilerin verildiği durumlarda önceye atf yapan bir ifadeye rastlanmamaktadır⁽⁷⁶⁾. Bu da gösteriyor ki patriğin genel geniş hak ve imtiyazları önceki dönemlere dayanmaktadır. Ayrıca gelişen olaylara göre bu yetkilerin sınırları genişlemiştir.

Patrikliğin idari yapısında birkaç farklı durum vardır. Kendi idari yapısı içinde bağımlı bulunduğu Gatoğigöslük ve Osmanlı hükümeti. Bu idari yapıya dahil olan cemaatler bağlamında Ermeniler ve diğerleri. Ermeniler ise Ortodoks olanlar ve özellikle XVII. Yüzyılın başlarından itibaren Katolikler. Ortodoks Ermenileri ise patriklikten ayrı olan diğer kilise merkezleri ve ruhani anlamda doğrudan patrikliğe bağlı olan murahhasalıklar şeklinde gruplara ayırabiliriz.

(76) Ermeni Patriği Basmacıyan'a verilen 25 Zilkade 1177 (26 Mayıs 1764) tarihli cülus fermanı için bkz. Pamukciyan, "Onsekizinci Yüzyılda Patrik Basmacıyan'a Verilen Cülus Fermanı", *Tarih ve Toplum*, c. 15, S. 88, İstanbul: İletişim Yay., Nisan 1991, s. 40.

Tanzimat'a kadar Patrikliğin idari yapısını incelerken önce patriğin idari makamı olan patrikhane üzerinde durulacak, sonra Patrikliğin idari yapısına temel teşkil eden kilise hiyerarşisinin patriklik içerisinde uğradığı değişiklikler göz önünde tutularak Patrikliğin etki alanı incelenecektir. Bu bölümde ruhani liderlerin seçimi, görev ve yetkileri Osmanlı Padişahınca verilen fermanlar göz önünde bulundurularak ele alınacaktır. Daha sonra ise patrikliğe doğrudan, yani ruhani olarak bağlı olmayıp sivil bağımlılığı bulunan diğer Hristiyan unsurların patriklikle ilişkisi üzerinde durulacaktır.

1. Patrikhane

Patrikhane, patriklerin ikamet ettikleri mekana verilen isimdir. Bu mekan aynı zamanda patrikliğe bağlı bölgelerin işlerini icra eden patriğin makamıdır.

Patrikhanenin Kumkapı'ya taşındığı 1641 tarihine kadar Samatya Surp Kevork Kilisesi olduğu kabul edilmektedir. Bizans döneminde inşa edilmiş manastırın (Perivleptos) yerinde bulunduğu ispatlanmış bu kiliseden, patriklik olarak ilk bahseden İstanbul'da 1608'de bir yılla yakın kalan Polonyalı Simeon'dur⁽⁷⁷⁾. Bu mekana içinde bulunan bir ayazmadan dolayı *Sulumanastır* ismi de verilmiştir⁽⁷⁸⁾. Sulumanastır Kilisesi'nin 1493 Yılında Ermenilere ait olduğunu belgeleyen muhtırlar bulunmaktadır⁽⁷⁹⁾. Genel kanı Fatih Sultan Mehmet Patrikliği kurdurtuktan sonra Rumların elinde bulunan bu kiliseyi Ermeni piskoposluk makamı olarak ilk Başpiskopos Hovagim'e devretmiştir⁽⁸⁰⁾. Fakat 1458 tarihli murahhasa Krikor'a verilmiş ferman, Patrikliğin kuruluşundan önce ve fetihten sonra bu manastırın Ermenilere ait olduğu anlaşılmaktadır⁽⁸¹⁾. 1493 tarihli muhtıradan ise muhtıranın yazıl-

(77) Polonyalı Simeon, a. g. e. , ss. V, 4, 10.

(78) A. g. e. , ss. 9-10.

(79) Hovhannesyan, a. g. e. , s. 7 ; Kömürçyan, a. g. e. , s. 74 ; İncicyan, a. g. e. , ss. 41-42.

(80) Kömürçyan, a. g. e. , ss. 72-73 ; İncicyan, a. g. e. , s. 40 ; Hovhannesyan, a. g. e. , s. 7 ; Vağarşak Seropyan, "Kevork (Surp) Kilisesi", *D. B. İ. A. , c. 4*, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarıh Vakfı'nın Ortak Yay. , 1994, s. 552.

(81) Babinger, a. g. m. , ss. 31-33.

dığı kitabın Sulumanastır Surp Kevork Kilisesi'nde yazıldığını [bu kiliseye Surp Asdvadzadzin (azize tanrıanası) de denmektedir.] öğrenmekteyiz. Bu durumda kilisenin Ermenilere geçmesiyle Panayia Perivleptos (muhteşem tanrıanası) isminin Ermenice'ye dönüştüğünü anlamaktayız.

Patriklik makamı, İstanbul'da meydana gelen yangın gibi afetler neticesinde 1641'e kadar birkaç defa *Kumkapı Surp Asdvadzadzin Kilisesi*'ne taşınmakla beraber bu tarihten itibaren tamamen taşınmıştır. Eski Rum Kilisesi olup Ermenilere devredildiği ileri sürülen⁽⁸²⁾ kiliseden ilk defa 1480 tarihli bir muhtıradan bahsedilmektedir⁽⁸³⁾. Bundan sonra bir çok afete maruz kalan Kumkapı Surp Asdvadzadzin Kilisesi, patriklik makamı olarak günümüze kadar korunmuştur⁽⁸⁴⁾.

Emeni Patriklik avlusunda üç kısımdan oluşan Patriklik Kilisesi'nin (Surp Asdvadzadzin) kuzeyinde Surp Sarkis Kilisesi bulunmaktaydı ki daha sonra Surp Haç olarak isimlendirilmiştir. Güneyinde ise sonradan Vorvots Vorodman diye adlandırılan Surp Hagop Kilisesi vardı⁽⁸⁵⁾.

Patriklik Kilisesi'nin avlusunda bir de Kudüs Patrikliği Vekalet-hanesi bulunmaktaydı ki XVIII. Yüzyıl başlarında Üsküdar'da iken daha sonra buraya taşınmıştır⁽⁸⁶⁾. Bu bina 1764 yangınında harap olmuş ve bugünkü kilisenin karşısında (aradan Şarapnel Sokak geçmektedir.) Patrikhane binasının bitişiğinde yeni bir bina inşa edilmiştir. Bugün Vekalet-hanenin yerinde polis lojmanı bulunmaktadır⁽⁸⁷⁾.

(82) Pamukciyan, "Kumkapı Patrikhane Kilisesi Ne Zamandan Beri Ermenilerin Elindedir?", ss. 39, 41.

(83) Kömürçüyan, a. g. e. , s. 80 ; Polonyalı Simeon, a. g. e. , s. 4.

(84) Kömürçüyan, a. g. e. , ss. 76-77 ; İnciyan, a. g. e. , ss. 41-42 ; Vağarşak Seropyan, "Ermeni Patrikliği", s. 188 ; Vağarşak Seropyan, "Asdvadzadzin (Surp) Kilisesi", *D. B. İ. A.* , c. 1, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı'nın Ortak Yay. , 1994, ss. 341-342.

(85) İnciyan, a. g. e. , s. 38.

(86) Vağarşak Seropyan, "Ermeni Okulları", *D. B. İ. A.* , c. 3, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı'nın Ortak Yay. , 1994, s. 187.

(87) Kömürçüyan, a. g. e. , s. 82 ; Vağarşak Seropyan, "Asdvadzadzin (Surp) Kilisesi", s. 342.

2. Doğuşundan Tanzimat'a Kadar İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Kilise Hiyerarşisindeki Değişiklikler

Ermeni Kilisesi'nde ruhani hiyerarşi, temelde diyakos, papaz ve piskopos olmakla beraber bunların altında ve üstünde oluşan hiyerarşik rütbelerle günümüzde toplam sekiz derece oluşturmaktadır. 1-Diyakos Yardımcısı (Tbir), 2-Diyakos (Sargavak), 3-Papaz (Kahana veya Yereets), 4-Başpapaz (Avakerets), 5-Başrahip veya Doktor (Vartabed), 6-Piskopos, 7-Patrik, 8-Gatoğigos⁽⁸⁸⁾.

İstanbul Ermeni Patrikliği bir gatoğigosluğa ruhani olarak bağlı bulunduğundan Ermeni Kilise hiyerarşisini kendi bünyesinde aynen korumuştur.

Patriğe bağlı ruhaniler iki kısma ayrılmaktaydı. Bekar ruhaniler ve evli papazlar. Bekar ruhaniler piskoposlardan, vartabedlerden veya pazar günleri vaaz veren katedral başkanlarından oluşmaktaydı. Bunlar 1718'de İstanbul'da eğitim semineri (ruhban okulu) açılmasına kadar yedi yıllık bir eğitim programı almaktaydılar. Bu, daha sonra eğitim seminerinde de uygulandı. Evli papazlar ise mahalli kiliselerde kutlamalar, vaftiz, kefarets ve defin gibi işler yapıyorlardı. Ruhbanların terfisi yalnızca bekar ruhbanlara aitti. Vartabedler tecrübe ve kapasitelerine göre piskoposluğa yükseliyorlardı. Evli papazlar en iyisinden bir onur belgesi alabiliyorlardı⁽⁸⁹⁾.

İstanbul Ermeni Patrikliği'nin kilise hiyerarşisinde ruhani anlamda, genel hiyerarşiyi bozacak şekilde bir farklılığı yoktur. Hiyerarşide meydana gelen değişiklikler ise sivil anlamda olup Osmanlı idari yapısından kaynaklanmaktadır. Bu anlamda Patrikliğin idari yapısında üç kademe oluşturulmuştur. Bunlar, patrik (millet başı), piskopos (murahhasa) ve papazdır. Bu kademeler Osmanlının genel idari yapısının uyarlanması ile oluşturulmuştur ve Ermeni Kilisesi'ndeki genel hiyerarşiyle uygunluk arz etmektedir. Bu durum “fetih öncesi durumun korunması” geleneğinin başka bir işaretidir.

(88) Ormanyan, *Hayots Yegeğetsin*, s. 172, 195.

(89) Vartan Artinian, *The Armenian Constitutional System in The Ottoman Empire 1839-1863*, İstanbul, 1970, ss. 17-18.

2.1. Patriğin Kilise Hiyerarşisindeki Yeri

Patrik, kendisine bağlı olan bütün unsurların idaresinden devlete karşı sorumludur. Bu durum patriğin sivil yetkilerle donanımını sağlamıştır. Onun devlet içerisindeki konumu, padişahın sonra gelmektedir. Patriğin seçimi ruhanilerin ve sivillerin oluşturduğu bir millî konseyce yapılmakta ve doğrudan Padişah tarafından belirlenmektedir. Patriğin onayı kendisine verilen bir beratla belgelenmektedir⁽⁹⁰⁾.

Patriğin hiyerarşideki konumunda farklılıklar oluşması belirli bir dönem için de olsa diğer Ermeni kilise merkezlerinin Osmanlı idaresi altına girmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Osmanlı idaresi altındaki bu merkezlerin ayrı ayrı idaresi zor olacağından zaten mevcut olanı idare eden İstanbul Ermeni Patrikliği'ne bağlanmışlardır. Bu merkezler (Gatoğigosluk ve Patriklikler) ruhani olarak patriklikten yüksek ya da aynı derecede olmalarına rağmen cismanî anlamda doğrudan patrikliğe bağlı idiler. Bu durum, devlet içerisindeki bütün Ermenilerden, hatta Süryanilerden de patriğin sorumlu olmasını gerekli kılmaktadır. Doğrudan patrikliğe bağlı olan murahhasalıkların ise hem ruhani hem de cismanî idaresi patrik tarafından gerçekleştirilmekteydi. İdaresi altındaki bütün ruhanilerin tayininde patriğin imzalı dilekçesi gerekmektedir. Patriğin olur verdiği ruhanilerin ataması uygun görülürse Padişah tarafından gerçekleştirilirdi. Bu atama işi ruhaniye berat verilerek yapıldı⁽⁹¹⁾.

(90) Kemal Beydilli, *II. Mahmut Devri'nde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilise'nin Tanınması (1830)*, Türkçe Yayınlayanlar: Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin, Harvard Üniversitesi Yabancı Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 1995, s. 114 ; Pamukciyan, "Onsekizinci Yüzyılda Patrik Basmacıyan'a Verilen Cülus Fermanı", s. 40. Ayrıca bkz. Kevork Rahib'e Ankara Murahhasası seçilmesi üzerine verilen 17 Ramazan 1160 (23 Eylül 1747) tarihli berat, Ankara Şr. Sc. 130 Vesika. 351'den Yeni Türkçe'ye aktaran: Yücel Özkaya, "Arşiv Belgelerine Göre XVIII. Yüzyıl ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler'in Durumu", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984 Erzurum)*, Ankara: Kurtuluş Ofset. , 1985, ss. 156-157 ; Gürün, a. g. e. , s. 90.

(91) *BOA, HH.* , 13182, 13182. A, 13182. B, 13182. C, 13182. D, 13182. E. ; Ayrıca bkz. Ali Arslan, "Eçmiyazın Ermeni Katogigoslugu'nun Osmanlı Denetiminde ve Rus Kontrolindeki Statüsü", *Kafkas Araştırmaları II*, İstanbul, 1996, ss. 42-45 ; Beydilli, a. g. e. , s. 114 ; Pamukciyan, "Onsekizinci Yüzyılda Patrik Basmacıyan'a Verilen Cülus Fermanı", s. 40 ; Özkaya, a. g. m. , ss. 156-157.

Patrik, padişahın devletin tek otoritesi olması gibi kendi yargı alanı içerisinde tek otorite idi. Sadece padişaha karşı sorumlu idi. Murahhasalar ise ruhani işlerde doğrudan patriğe, sivil işlerinde ise devletin temsilcisi konumundaki kadiya karşı sorumlu idiler. Mahalle ya da köy papazları ise imam mesabesindeydi. Ruhani işlerde bağlı bulunduğu bölgenin ruhani önderine yani murahhasaya bağlıydı, dünyevi işlerde ise kadının temsilcisiydi. Kadının temsilcisi konumunda olan papazlar, karabaş olarak da isimlendirilmişti⁽⁹²⁾.

Patrikliğin işlevinde olan bütün işler ehl-i örf, kassam gibi hükümet adamları tarafından kontrol ediliyordu. Bu durum kilise geleneği dışında olan hususlarda geçerliydi. Ruhanilerin takdisi, kilise ve manastırların idaresi, ayinlerin icrası, cemaatin eğitim, evlilik, boşanma ve cenaze gibi aile hukukunu ilgilendiren işlerin dini yönü tamamen Patrikliğin idaresindeydi⁽⁹³⁾.

Patrikliğin doğrudan Osmanlı idaresine karşı sorumlu olduğu sivil hususlar ise vergi ve askerlikten muafiyettir. Vergi, Patrikliğin idaresinde cemaatten toplanır ve Babıali'ye teslim edilirdi. Bunun içerisinde zımmi diye isimlendirilen ehli kitap Gayrimüslimlerden alınan İslam şeriatındaki cizye ön planda gelmektedir ki devlet bunun mukabilinde tebaasının canını, ırzını, namusunu korumakla vazifeliydi ve zımmiler de askerlikten muaf tutulmuşlardı⁽⁹⁴⁾.

Patriğin devlet içerisinde önemli bir konumu vardı. Bu mevkiine karşı devlet ilgi gösterirdi. Onun, Müslümanlar kadar serbest yaşamasını sağlar ve devlet erkanı tarafından rencide edilmemesi patriklik fermanlarında belirtilirdi. Öyle ki halk arasında da patrik sokakta selam verilecek, önünde eğilerek saygı gösterilecek devlet erkanı seviyesinde idi.

(92) Özkaya, a. g. m. , ss. 152, 154, 156-157 ; Ayrıca bkz. Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara: T. T. K. Bas. , 1989, s. 31 ; Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, 2. bas. , İstanbul: Risale, 1996, s. 105.

(93) Beydilli, a. g. e. , s. 114 ; Pamukciyan, "Onsekizinci Yüzyılda Patrik Basmacıyan'a Verilen Cülus Fermanı", s. 40 ; Özkaya, a. g. m. , ss. 156-157.

(94) Eryılmaz, a. g. e. , ss. 51-53.

2.1.1. Patriğin Hakları, Görev ve Yetkileri

Patriğin hakları, görev ve yetkilerini 1863 Ermeni Millet Nizamnamesi öncesinde, XVIII. Yüzyıl ve XIX. Yüzyılın ilk yarısında verilen patriklik fermanlarına göre değerlendireceğiz⁽⁹⁵⁾.

Patriklere verilen fermanlardan, devlet tarafından patrik adayında bulunması gereken bir takım şartlar arandığını görüyoruz. Her şeyden önce altı cemaat tabir olunan Ermeni reayasının ruhban, papaz, cemaatbaşı ve esnaf ihtiyarlarının razı olup tamamının bu makamı hak eden birisi olduğunda karar kılmaları ve patrik olarak kabul etmeleri gerekmektedir. Patrik adayı reayanın ayinlerini icra edecek kapasitede ve kendisine itimat edilen birisi olmalıdır. Bunun için daha önce yapmış olduğu hizmetlere bakılıp tavır ve davranışları göz önüne alınarak hayırlı hizmetleri olduğuna vakıf olunması neticesinde devlet tarafından patrik olarak ataması gerçekleştirilmektedir.

Her yeni atamada patrik tarafından *adet-i pişkeş* adında bir vergi verilmektedir. Ayrıca her sene *mir-i mukataa* adında bir vergi daha devlete ödenmektedir. Patrik, daha önceden uygulanan adet, kanun ve kendi ayinlerinde olduğu gibi Patrikliğine bağlı bütün bölgelerdeki murahasalar, papazlar ve bütün Ermeniler için idari merciidir.

Patrikliğine dahil yerlerdeki her türlü ruhani işler patriğin yetkisindedir. Ruhaniler, ayinleri ile ilgili bütün hususlarda patrikle görüşerek onun kararına uymak zorundadırlar.

Murahasaa, karabaş (rahip) ve papaz gibi ruhanilerin kendi ayinleri üzere azl ve nasbı patriğin yetkisindedir. Patriğin icra ettiği azl ve nasba hiç kimse karışamaz. Devlet kadısının murahasalık beratı verebilmesi için patriğin imzalı arzı gerekmektedir.

(95) 10 Mart 1849 tarihli Merzifon Murahasası Piskopos Agop'a verilen berat sureti için bkz. *BOA, Yıldız Esas Evrakı, 553/364, Ks. 18, Z. 93, K. 36; BOA, Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1691-1870)*, c. I, İstanbul, 1989, no. 27 ; Ayrıca bkz. Pamukciyan, "Onsekizinci Yüzyılda Patrik Basmacıyan'a Verilen Cülus Fermanı", ss. 38-40 ; 24 ZA. 1203 (17. 8. 1789) tarihli Ermeni Patriki bulunan Zakaria Rahibin III. Selim'in cülusu ile yenilenen Beratı için bkz. Beydilli, a. g. e. , ss. 112-115 ; Fi evail-iş Şaban 1260 (16/25 Ağustos 1844) tarihli Patrik Mateos'a verilen fermanla karşılaştınız. Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, ss. 43-46.

Patrikliğe ait vakıfların işleri patrik tarafından yerine getirilir.

Murahhasa, karabaş, papaz, keşiş ve marabed gibi ruhanilerin terekeleri önceden olduğu gibi patriğe aittir. Kendisi ya da vekilleri üzerlerine geçirmek istediklerinde beytül-mal ve kassam gibi devlet adamları müdahale edemezler.

Köy papazları, patriğin bilgisi ve izni olmadıkça nikah caiz olmayan nikah kıyamazlar.

Önceden zabt ve tasarruflarında olan kilise, manastır ve ziyaretgah gibi mahallerden ilgilendikleri ve ayinlerini icra ettikleri için önceden verilmiş ya bir fetva ya da ferman gereğince kilise ve manastırlarının tamiratına ehl-i örf tarafından müdahale edilemez. Kilise ve manastırların tamirine devlet adamlarının keşfinden sonra müsaade edilmektedir. Sulumanastır Kilisesi'nin yeniden yapılmasına müsaade almak için verilen arzuhale cevapta, yeniden yapılması (tamiri) karşılığında para alındığını görüyoruz⁽⁹⁶⁾.

Kilise ve manastırın inşası yasak olduğundan, patriklik fermanında sadece tamirattan bahsedilmiştir. Fakat, özellikle XVIII. Yüzyılın başlarından itibaren Ermenilerin İstanbul'da kilise inşa ettiklerini görüyoruz⁽⁹⁷⁾.

Evlilik, boşanma ve evli zımmi kadının kaçması gibi durumlara ancak patrik ya da onun vekili müdahale edebilir.

Kilise fukaralarına ya da patriğe vasiyet edilen şeyler makbuldür.

Patrik, ayinleri üzere murahhasa, papaz ve keşiş gibi ruhanilere ayinlerine muhalif hareketleri neticesinde, saçlarını tıraş, ruhbanlıktan azil, kiliselerini başkasına verme gibi cezalar verebilir ve patriğe kimse müdahale edemez.

Patrikliğine tabi olan yerlerdeki kiliseye ait olan vakıf mallar (bağ, bahçe, çiftlik, çayır, tarla, değirmen, adak yeri, panayır, manastır, dükkan, meyve veren ağaçlar, vb.) patrik tarafından zapt ve rabt ettirilip başka kimse karışamaz.

(96) 1214 (1799-1800) tarihli ferman, *BOA, HH.* , 13392.

(97) Kevork Pamukciyan, "Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Tarihi Kronolojisi", *Tarih ve Edebiyat Mec.* , Yıl. 15, S. 6, Haziran, 1979, s. 47.

Kilise ve manastırlara vekil olan papaz ile keşişlerin patriklik mahsulünden yiyip sattıkları patrik tarafından muhasebe edilir ve adet üzere uygulamaya muhalif birisi müdahale edemez.

Kudret sahibi bazı kimselerin ayinlerine muhalif olarak bir papazı azil, bir kilisenin herhangi bir papaza verilmesi veya her hangi bir zımmi kadının zımmi erkeğe nikahlanmasının istenmesi gibi hareketlerle patriği rencide etmeleri yasaktır.

Ermenilerden kilise ve manastırları yok iken mahalle mahalle gezip ayinlerine ve adetlerine muhalif olarak sahih Ermeni reayaları ifsat edenler patrik marifetiyle ve ferman-ı ali şarla ahz ve haklarında lazım gelen icra olunur.

Patriğin sahip olduğu eşyalara (bindiği at, kıyafetleri), yanındaki yasakçısı ve adamlarına gelip geçtiği yerlerde yakışsızca müdahale olunamaz.

Patriğin maişeti için hasıl olan bağları mahsulünden ve tasadduk namına zımmi taifesinin verdiği şıra, bal, yağ vs. eşyaları hanesine naklettğinde iskelelerde, kapılarda, eminler ve yasakçılardan bir fert tarafından önceden uygulanana muhalif olarak rencide edilemez.

Şer'i izinle alıkonulmak lazım gelen Ermeni papazların ve keşişlerin alıkonulması patrik marifetiyledir.

Bir zımmiyi kendi rızası yok iken Müslüman eylemek yasaktır.

Patriğin tasadduk toplanması için tayin ettiği rahiplere gelip geçtikleri yerlerdeki ehli örf taifesinden biri müdahale edemez.

Ayinlerine muhalif hareket eden reaya, patrik tarafından cezalandırılabilir.

Patrik, onun kapı kethüdası ile beraber on beş adamı, cizye, avarız ve tekalif-i örfiye (müstesna vergi) vergilerinden muaftırlar.

Patriğe tasadduk edilen mallar, patrik ve onun vekillerinin mir-i mukataaları iskele ile kapılarda, gümrük ve bağ vergilerinden muaftır.

Ayinlerine muhalif nikah yapan zımmiler bu hal üzere öldüklerinde, kiliselerine girmeleri ayinlerine muhalif olduğundan cenazesini kaldırmak istemeyen patrik ve ona bağlı ruhaniler cenazeleri kaldırmaları için devlet adamları tarafından zorlanamazlar.

Bazı suçluların zuhur eden davaları Divan-ı Hümayun'da görülmek üzere Asitane'ye (İstanbul'a) havale edilir. Yani şer-i şerife müteallik davalar Divan-ı Hümayun'da görülmektedir.

Kilise ve manastırlardaki papaz ve karabaş gibi ruhanilerin teftiş ve muhasebeleri patrik veya vekilleri marifetiyledir.

Eçmiadzin Gatoğigosu'nun seçiminde patriğin başkanlığında patrik seçimine iştirak edenlerin yanında Eçmiadzin'den gelen vekiller bir araya gelerek yeni gatoğigosu tespit ederlerdi. Bunu, patrik bir imzalı arzuhal ile Babıali'ye takdim ederdi. Babıali onaylayarak berat verirdi⁽⁹⁸⁾. Onaylanan gatoğigosun ruhani takdisi patrik tarafından icra edilirdi⁽⁹⁹⁾. Süryani-Yakubi Patriğin seçiminde de Ortodoks Ermeni Patriği yetkiliydi. İmzalı arzuhali Babıali'ye patrik sunardı⁽¹⁰⁰⁾.

2.2. Murahhasanın Kilise Hiyerarşisindeki Yeri

Murahhasa terimi günümüzde *marhasa* olarak ta kullanılmaktadır. Bu şekildeki bir kullanım, terimlerin kökeni hususunda araştırmayı gerekli kılmaktadır. Terimin iki şekilde kullanılmasına sebep olan nedenlerden birisi de Osmanlı Türkçesi'nde aynı şekilde yazılması ve okunmasıdır.

Murahhasa şeklindeki kullanım muhtemelen murahhas kelimesinden kaynaklanmıştır. “Birine müsaade etmek, izin vermek” anlamındaki *rahhasa* kökünden türemiş *Murahhas* kelimesi terim olarak izinli, ruhsatlı, gönderen devlet veya heyet namına istediği surette rey vermeye izinli olmak şartıyla diğer bir devlet veya heyet nezdine gönderilen vekil anlamına gelir. *Murahhasa* ise Ermeni Piskoposu için Osmanlı'da kullanılan bir terimdir⁽¹⁰¹⁾.

Marhasa terimi hakkında etimolojik araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmalara göre İbranice, Süryanice ve Arapça'daki etkileşimle Or-

(98) Eçmiadzin Gatoğigosunun seçimine ve tayinine dair bkz. *BOA, HH.* , 13182, 13182. A, 13182. B, 13182. C, 13182. D, 13182. E. Ayrıca bkz. Arslan, a. g. m. , ss. 42-45.

(99) Bardakjian, a. g. m. , ss. 94-95.

(100) Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, ss. 46-48.

(101) Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, 1. bas. , İstanbul: ALFA Bas. , 1998, s. 1323.

tadoğu Hristiyan dini geleneği içinde oluşmuş bir terimdir. Süryanice'deki *mar* (aziz, efendi) ve kasisa, kasis ve ihtiyar anlamındaki kassa, (Farsça'da keşiş) kelimelerinden oluşmuş (marqasisa, markassa- aziz ihtiyar) bir terimdir. Ermeni coğrafyasında Hristiyan inancının yayılmasında Süryanilerin etkisi göz önünde bulundurulursa Ermenice'ye buradan geçmesi düşünülebilir⁽¹⁰²⁾.

Ermenice'de dini liderler için bu terim kullanılmamakla beraber *ruhani önder, kılavuz, rehber, ilerde olan, öncü* gibi anlamlara gelen *araçnort* terimi ile karşılanmaktadır⁽¹⁰³⁾.

Murahhasa terimi, İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Osmanlı vilayetlerindeki en üst mevkide olan din adamları için kullanılmıştır. Bu terim için, her ne kadar sözlüklerde Ermeni piskoposu için kullanıldığı geçerse de, murahhasa atananlar arasında başpiskopos ve rahipler de bulunmaktadır. Bu durumda patrikliğe bağlı bölgelerin yönetimi, murahhasa diye isimlendirilen ruhanilere verilmiştir. Ruhanilerin görev mahalli de *murahhasalık* diye isimlendirilmiştir⁽¹⁰⁴⁾. Bu durumda marhasa teriminin murahhasaya dönüştüğünü söyleyebiliriz.

Murahhasalıklar; doğrudan İstanbul Ermeni Patrikliği'ne bağlı olanlar ve başka bir kilise merkezine bağlı olanlar şeklinde iki kısma ayrılmaktaydı. Doğrudan patrikliğe bağlı olanlar hem ruhani hem de cismani anlamda bağlı bölgelerdi. Bu ruhanilerin hiyerarşik ataması, yani ruhani takdisi patrik tarafından gerçekleştirilmekteydi.

Patrikliğe dahil olan murahhasalık bölgelerinin sayısı Patrikliğin yargı alanı genişledikçe arttı. Tanzimat'tan önce patriklik yaklaşık elli murahhasalık bölgesine ulaşmıştı. Murahhasaların çoğunluğu piskoposlu ve kendi bölgelerindeki mahalle ya da köy papazları, bölge içindeki

(102) Babinger, a. g. m. , ss. 33-35.

(103) Garabedyan, a. g. e. , s. 104 ; Ayrıca bkz. Birsan Karaca, *Doğu Ermenice Türkçe Sözlük*, Ankara: Ankara Üniversitesi Bas. , 2001, s. 13.

(104) *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1294 (1877), 32. Def'a, İstanbul: Halil Efendi Matbaası, (1294/1877), ss. 589-592 ; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1296 (1879), 34. Def'a, İstanbul: Hacı Hüseyin Efendi Matbaası, (1296/1879), ss. 257-260 ; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1277 (1861), 15. Def'a, İstanbul: Takvimhane-i Amire, 1277 (1861), ss. 94-97.

manastırlardaki diğer alt derecedeki ruhanilerin sorumluluğu bunlara aitti. Zaten bazı murahhasalık merkezleri manastırlardı. Murahhasalar patriğe karşı sorumlu idi ve onun yetkilerini onun adına icra ederdi. Bu ruhanilerin ataması patriğin oluruyla padişah tarafından onaylanırdı. Bu onayın belgesi Padişah tarafından verilen berattı⁽¹⁰⁵⁾. Mahalle ya da köylerde oluşturulan meclislerin üyesi kabul edilen papaz ya da koca-başlılar vardı ki ruhani olarak patrikliğe bağlı olmakla beraber cismani konularda Osmanlı hükümetinin temsilcisi konumundaki kadiya karşı sorumlu idiler. Bunlar mahallenin mülki ve belediyeye ilişkin işlerinde kadının temsilcisi sayılırlardı⁽¹⁰⁶⁾.

2.2.1. Murahhasanın Hakları, Görev ve Yetkileri

Patrikliğin idari sisteminde, Osmanlı vilayetlerinin bölgelere ayrılarak piskopos ya da rahipler tarafından ruhani olarak Patrikliğe, cismani olarak bulunduğu yerin kadısına bağlı ruhanilere Murahhasa, görev mahalline de murahhasalık ismi verilmekteydi. Murahhasanın haklarını, görev ve yetkilerini 1747 yılında İstanbul Ermeni Patrikliği'ne bağlı Ankara Murahhasası'na verilen berattan tespit edeceğiz⁽¹⁰⁷⁾.

Bu berata göre Babıali tarafından berat verilmeden önce patrik tarafından olur verildiğini, Babıali'nin ise bir takım şartlar aradığını görüyoruz. Bu şartlar, murahhasaya tabi reayanın rızası, ayinlerine muhalif hareket etmemeleri, Ermeni reayayı başka ayin ve usule geçişten korumaları ve himaye etmeleri, kilise ile manastırlarında başka bir ayin ve usul icra etmemeleri ve adet-i pişkeşi vermeleridir.

Murahhasaya verilen berata göre kendisine bağlı bölgede bulunan Ermeni reaya üzerinde ayinleri ile ilgili işlerde yetkilidir. Murahhasalığına tabi yerlerde papazların azil ve nasbı murahhasa tarafından gerçekleştirilir.

Köy papazları murahhasanın izni olmadan ayinlerine muhalif nikahı caiz olmayanların nikahını gerçekleştiremez. Evlilik, boşanma ve bir

(105) Özkaya, a. g. m. , ss. 156-157.

(106) Bozkurt, a. g. e. , s. 31.

(107) Özkaya, a. g. m. , ss. 156-157.

zımmi kadının kaçması gibi durumlarda murahhasadan başkası yetkili ve sorumlu değildir.

Nikah ahdi ve feshi ya da münazaalı iki zımmi anlaşarak ve ihtiyaç duyarak kilisede ayinleri üzere yemin verince murahhasa eskiden beri adet olana muhalif müdahale edemez, tecrim (cezalandırma, para cezası) ve tahrimde (haram kılma) bulunamaz.

Murahhasalığına tabi yerlerde karabaşların, papazların, keşiş ve marabedlerin terekeleri patriğe aittir. Murahhasa, patrik tarafından miri için ahız ve kabz eylediğinde beytü'l-mal, kassam ve sair ehl-i örf taifesi tarafından müdahale olunamaz.

Asıl Ermeni reayasından olmayan ruhani ve Ermenilerden kilise ile manastırları bulunmayanları men etme ve cezalandırma hakkına sahiptir.

Murahhasalığına tabi yerlerde kiliseye ait olan vakıf mallara (bağ, bahçe, çiftlik, çayır, tarla, değirmen, adak yeri, panayır, manastır, dükkan, meyve veren ağaçlar,) bundan evvel murahhasa olanlar hangi suretle zabt etmişlerse yeni murahhasa da o şekilde zapt ve rabt eder, başka kimse karışamaz.

3. İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Yargı Alanı ve Patrikliğe Dahil Olan Diğer Unsurlar

3.1. Diğer Ortodoks Ermeni Kilise Merkezleri (Ahtamar, Sis ve Eçmiadzin Gatoğigoslukları ve Kudüs Patrikliği) ve Patrikliğin Yargı Alanı

İstanbul Ermeni Patrikliği'nin kuruluş aşamasında dört Ermeni Kilise merkezi (Ahtamar, Sis ve Eçmiadzin Gatoğigoslukları ve Kudüs Patrikliği) bulunduğundan Patrikliğin yargı alanı bu merkezlere bağlı bölgeleri içine alarak genişlemiştir. Bu nedenle biz, Patrikliğin yargı alanını bu başlık altında incelemeyi uygun bulduk.

İstanbul Ermeni Patrikliği'nin ruhani ve cismani anlamda idare ettiği, yargılama hakkına sahip olduğu bölgeleri Patrikliğin yargı alanı diye ifadelediriyoruz.

İstanbul Ermeni Patrikliği'nin yargı alanı ruhani ve cismani olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Patriğe ruhani hususlarda yargılama hakkı veren ruhani nüfuzu, Ermeni Kilise Hiyerarşisindeki konumundan kaynaklanmaktadır. Kilise hiyerarşisindeki konumu başpiskoposluk olduğu için de ruhani olarak doğrudan patrikliğe bağlı bölgelerin piskoposları ve alt derecedeki ruhanilere karşı ruhani yargılama hakkı bulunmaktadır.

Cismani nüfuzu ise Osmanlı Devleti içerisinde ayrı bir idari birim olarak kabul edildiğinden ruhani anlamda patrikten hem yüksek hiyerarşideki hem de alt rütbedeki ruhanileri ve bunların idari makamlarını kapsamaktadır. Bu durumda patrik ruhani anlamda olmasa da cismani anlamda Osmanlı Devleti içerisinde Ermenilerin en yüksek mercii konumundadır. Ruhani yargılama hakkı dışında olan, Ahtamar, Sis ve Eçmiadzin Gatoğigoslukları ile Kudüs Patrikliği'ne bağlı, patrikten alt ve yüksek derecedeki bütün ruhaniler, Patrikliğin cismani yargı alanı içine dahildir. Başka bir ifadeyle patrik, Osmanlı Devleti'ne karşı kendisine bağlı bütün ruhanilerden sorumludur. Böyle olunca patriğin cismani nüfuz alanına kilise hiyerarşisinde kendisinden yüksek, hatta ruhani atamasını yapma hakkı kendisinde bulunan gatoğigos dahi girmektedir. Gatoğigos seçiminde Osmanlı Devleti, patriği sorumlu görmekte ve gatoğigosluk fermanı patriğin oluru ile verilmektedir⁽¹⁰⁸⁾.

Patrikliğin yargı alanında olduğu gibi idari yapısı ile görev ve sorumluluklarını aydınlığa kavuşturacak bir husus vardır. O da bir piskopos konumunda olan patriğin, ruhani takdisi ancak iki piskoposun yardımıyla bir gatoğigos tarafından yapılabilmektedir. Bu durum Ermeni Patrikliği'nin ruhani olarak bir gatoğigosluğa bağlılığını gerektirmektedir. Öyleyse İstanbul Ermeni Patrikliği hangi gatoğigosluğa bağlıdır?

Ruhani bir mesele olan bu konuda Osmanlı Devleti, Patrikliği serbest bırakmıştır. Kuruluş dönemindeki elli yılda ilk patriklerin Sis Gatoğigosluğu'na bağlı olduğu, bundan sonra da Eçmiadzin'e bağlandığı ileri sürülmüştür⁽¹⁰⁹⁾.

(108) *BOA, HH.* , 13182, 13182. A, 13182. B, 13182. C, 13182. D, 13182. E.

(109) Çark, a. g. e. , s. 32 ; Ayrıca bkz. Arslan, a. g. m. , s. 40.

İstanbul'a göç eden ilk Ermenilerin ve ruhanilerinin gatoğigosluk Eçmiadzin'e taşınmadan önce (1441) Sis'e bağlı olması gereklidir. Çünkü, fetihten sonra İstanbul'a gelen Ermeniler, Sis'e bağlı olan Bursa, Ankara, Adana, Karaman gibi bölgelerden gelmişlerdir. İstanbul'un ilk Başpiskoposu Hovagim'in de Bursa'dan getirildiğini düşünersek ilk elli yılda Sis Gatoğigosluğu'na bağlı olması akla yatkındır. Batıda bir kilise merkezi (Sis) var ve Ahtamar Gatoğigosluğu Osmanlı döneminde merkez olma mücadelesinde fazla yer almıyor. Ayrıca 1506 yılında Eçmiadzin Gatoğigosluklarının para toplamak için İstanbul'a gelen temsilcilerinin hükümet tarafından cezalandırıldıklarını düşünersek bu tarihte Patrikliğin Sis'e bağlı olduğu, bu nedenle de Eçmiadzin mümes-sillerinin cezalandırıldığını kabul edebiliriz⁽¹¹⁰⁾. Fakat Yavuz döneminden (1512-1520) itibaren İstanbul'da doğu bölgelerden getirilen Ermeniler artmaya başlamış ve 1680'li yıllarda taşradan gelen Ermenilerin nüfuzu yerli Ermenileri geçmiştir⁽¹¹¹⁾.

Yerli ve taşralı Ermeniler arasındaki tartışmalara bakacak olursak, Patrikliği Sis ya da Eçmiadzin'in ruhani alanına dahil etmek ya da kendi taraflarından birini patrikliğe tayin ettirme çabası olduğunu görürüz. Bu durum XVIII. Yüzyıl başlarına kadar böyle devam etmiştir. Ruhani olarak Sis'e ve Eçmiadzin'e bağlı olan Ermenileri bünyesinde barındıran İstanbul Patrikliği'ne bazen Sis yanlısı, bazen de Eçmiadzin yanlısı patrik tayin olmuştur. Bu durum Sultanın huzuruna getirilmedikçe ruhani işlerine karışmayan Osmanlı Devleti'nin idari yapısına da uygundur. Hatta bu dönemde sivillerin dahi patrik olarak seçildiği vakidir⁽¹¹²⁾. Sultanın bu serbest idaresine etki eden herkesin patrik olarak tayin edildiğini göstermektedir. 1683 yılına kadar Eçmiadzin'den gönderilen delegelerin yerliler ve taşralılar arasındaki tartışmaları yumuşatmaları, bu tarihte yerlilerin adamı kabul edilen Antepli piskoposun Eçmiadzin Gatoğigosluğu'na tayini ile sükunete ermiştir⁽¹¹³⁾. Bu tarihten itibaren Eçmiadzin nüfuzunu yerleştirmeye çalışmış fakat 1715 yılında

(110) Kömürçüyan, a. g. e. , ss. 74, 211.

(111) Çark, a. g. e. , ss. 31-32.

(112) A. g. e. , ss. 32-33.

(113) A. g. e. , s. 37.

patrik olarak seçilen Hovhannes Golod döneminde ancak patriklerin ruhani bağımlılığı Eçmiadzin'e geçmiştir. 1726 yılında Patrik Hovhannes Golod'un kendi atama işinin Patriklik tarafından yapılmasını Babıali'ye teklif ettiğine⁽¹¹⁴⁾ göre Patrikliğin bu tarihten önce ruhani olarak Eçmiadzin'e bağlı olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Patrikliğin Eçmiadzin'e bağıllığının istikrara girmesi Hovhannes Golod devrinin (1715-1741) başlarında vuku bulmuştur.

Kuruluş aşamasında bir başpiskoposluk olan İstanbul Ermeni Patrikliği, diğer kilise merkezlerine bağlı bölgelerin kendisine bağlanması ile hem ruhani hem de cismani anlamda yargı alanını kademe kademe genişletmiştir. XVI. Yüzyılın sonlarına kadar Rumeli ve Anadolu Ermenilerini ve Bursa, Kütahya, Ankara ve Tokat şehirlerini de alacak şekilde genişlemiştir⁽¹¹⁵⁾. 1613'te Osmanlı hakimiyeti altındaki bölgeleri aralarında taksim eden üç piskoposun taksimatından diğer merkezlere bağlı bölgeler haricindeki Anadolu ve Rumeli'deki bütün dağıntık Ermenilerin Patrikliğin ruhani ve cismani yargı alanına dahil olduğunu çıkarıyoruz⁽¹¹⁶⁾.

Diğer kilise merkezlerine bağlı olan bölgeler ise şöyleydi: Ahtamar Gatoğigosluğu'na Hizan gibi birkaç kasaba ve Van Gölü'nün güneyindeki bir çok köy; Sis Gatoğigosluğu'na Sis (Kozan), Adana, Zeytun (Süleymanlı), Yozgat, Gürün, Darende, Malatya, Maraş, Antep, Kilis, Halep, Antakya ve İskenderun; Kudüs Patrikliği'ne Beytlehem, Kudüs, Remle, Yafa, Beyrut, Kıbrıs, Lazkiye, Şam ve Mısır; Eçmiadzin Gatoğigosluğu'na ise Revan ve çevresinde bu dört merkeze bağlı bölgeler dışındaki yerler bağıldı⁽¹¹⁷⁾.

Herhangi bir kilise merkezine bağıllığı fert bazında düşündüğümüzde kişi istediği yere ruhani olarak bağıl olabilir. Ayrıca Osmanlı idari sistemi, ruhani bağımlılığı serbest bıraktığı için her bölgenin ruhanisi

(114) Bardakjian, a. g. m., ss. 94-95.

(115) A. g. m., s. 94

(116) A. g. m., s. 92.

(117) A. g. m., s. 93 ; Ayrıca bkz. Abdurrahman Küçük, "Ermeni Katoğigosluğu ve Ermeni Meselesine Dair Bir Arşiv Vesikası Üzerine", s. 738. Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, Yayınlayan: Cavit Baysun, Ankara: T. T. K. Bas., 1967, s. 235.

kendisine uygun gördüğü bir merkeze bağlanabilir. Osmanlı Hükümeti ile resmi işlerini de göz önünde bulundurarak İstanbul Patrikliği'ne bağlanmak istemeleri akla yatkındır. Zaten İstanbul Ermeni Patrikliği'nin ruhani nüfuzunun genişlemesi de böyle bir etki ile açıklanabilir.

Yavuz Sultan Selim döneminde Doğu Anadolu bölgesi ve Kudüs fethedildi. Böylece Ahtamar ve Sis Gatoğigoslukları ile Kudüs Patrikliği Osmanlı topraklarına dahil oldu. Bu bölgelerin ruhani idarelerinin eskiden olduğu gibi serbest bırakıldığını Kudüs Patriği'ne verilen fermandan öğreniyoruz. Yavuz tarafından İstanbul Ermeni Patrikliği'nin idari yapısının yeniden dizayn edildiğini göz önünde bulundurursak bu bölgelerin cismani olarak İstanbul Patrikliği'ne bağlandığı anlaşılır⁽¹¹⁸⁾.

Eçmiadzin Gatoğigosluğu'nun bağlanışını ise Erivan'ın Osmanlı topraklarına katılmasıyla (1583) gerçekleştiğini, dolayısıyla Eçmiadzin gatoğigoslarının Osmanlı padişahlarınca bu tarihten itibaren tayin edilmeye başladığını söyleyen tarihçiler vardır⁽¹¹⁹⁾.

Bunun yanında 1726 yılında Patrik Houhannes Golod'un gatoğigosu İstanbul'da seçtirerek kutsaması ve hatta kendi atama töreninin de patriklik adına yapılmasını Babıalî'den istemesinden hareketle Eçmiadzin'in Osmanlı ile ilişkilerini bu tarihten itibaren patriklik vasıtasıyla gerçekleştirdiği öne sürülmüştür⁽¹²⁰⁾. Bu durum Patrikliğın Eçmiadzin'in ruhani üstünlüğünü kabul ettiğini, hatta Patrik Golod'un bundan kurtulmak için teşebbüste bulunduğunu ortaya koymaktadır. Fakat, Eçmiadzin Gatoğigosluğu'nun cismani olarak İstanbul Patrikliği'ne bağlı olmasının, yani gatoğigos seçiminin patrik tarafından yapılmasının başlangıcı olarak gösterilmesi için yeterli değildir. Böyle olunca Eçmiadzin Gatoğigosluğu'nun İstanbul Patrikliği'nin cismani yargı alanına dahil edilmesinin en erken Erivan'ın Osmanlı idaresine giriş tarihi (1583) olduğunu söyleyebiliriz⁽¹²¹⁾.

(118) Gibb ve Bowen, a. g. e. , ss. 226-227, dñn. 1 ; Ayrıca bkz. Sanjian, a. g. e. , ss. 31, 103 ; Recep Şahin, a. g. e. , s. 74 ; Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, ss. 15-16.

(119) Arslan, a. g. m. , s. 41.

(120) Bardakjian, a. g. m. , ss. 94-95.

(121) Mirza Bala, "Erivan", *M. E. B. İ. A.* , c. 4, Eskişehir: M. E. B. Yay. , 1997, s. 312 ; Ayrıca bkz. Arslan, a. g. m. , s. 41.

Yavuz Sultan Selim'in Kudüs'ü fethinden sonra Kudüs merkezli Süryani hiyerarşisi ve Kıpti ve Habeş ruhanilerinin de Kudüs Ermeni Patrikliği'ne dahil olduğunu daha önce bahsetmiş olduğumuz belgelerden anlıyoruz. XVIII. Yüzyılın sonlarına doğru (1783) Süryanilerin de kendi istekleriyle Patrik tarafından idareyi kabul ettiklerine dair bir bilgi⁽¹²²⁾ daha vardır ki Mardin Deyrüzzaferan merkezli Yakubi Süryaniler olduğunu yine belgelerden anlıyoruz. Bu durumda Patriğin idaresini kabul eden diğer bir monofizit kilise Yakubi-Süryanilerin de katılımıyla Patrikliğin yargı alanı, kuruluşundan itibaren değilse bile belli bir dönem için, başka hiyerarşileri de kapsamıştır. XIX. Yüzyılın ilk yarısına ait kayıtlar ve belgeler de bunu desteklemektedir⁽¹²³⁾.

Buna göre Osmanlı hakimiyetine giren her bir bölgede yaşayan Ermeniler kendi merkezlerine ya da hangi merkezi kabul ederlerse onun baş ruhanisine bağlı olarak sivil hususlarda İstanbul Patrikliği'nin yargı alanına dahil olmuştur. Bu merkezlerin idari yapısı kendi içerisinde şekillenmekle beraber Osmanlı Hükümetleriyle ilişkileri İstanbul Patriği vasıtasıyla sağlanmaktadır. Patrikliğin idari yapısında anlatacağımız gibi bu durum, hem bu merkezler (Ahtamar, Sis ve Eçmiadzin gatoğigoslukları ile Kudüs Ermeni Patrikliği) hem de başta Süryaniler olmak üzere diğer milletler için de geçerlidir.

Kanaatimize göre, İstanbul Ermeni Patrikliği'nin idari işlev sahası, Osmanlı Devleti'nin sistemli bir siyaseti ile değil de onları serbest bıraktığı "*fetih öncesi durumun korunması*" geleneğinin gereği ve Ermenilerin yaşadıkları bölgelerin Osmanlı'nın fetih siyasetinin etkisiyle hakimiyeti altına girmesi gibi sebeplerle hemen bütün Ermenileri kapsayacak şekilde genişlemiştir.

Sonuç olarak kuruluş aşamasında İstanbul Başpiskoposluğu olan patriklik, XVIII. Yüzyılda bütün Ermenileri kapsayan bir Patriklik haline gelmiştir. Bunu Osmanlı belgelerinde kullanılan Patrikliğin isimlerinden de anlıyoruz. Başlangıçta İstanbul ve birkaç şehri kapsayan pat-

(122) Bardakjian, a. g. m. , ss. 94-95 ve 99'da dñn. 40.

(123) Cemaziye'l Evvel 1263 (17/26 Nisan 1847) tarihli Yakubi-Süryani Patriği Yakub Matran'a verilen ferman için bkz. Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, ss. 46-48.

riklik, cemaatine verilen isimle isimlendirilmiştir⁽¹²⁴⁾. Buna göre Eçmiadzin Gatoğigosu seçiminde görüşlerini bildiren İstanbul ve civarında yaşayan Emeni cemaatinin “altı cemaat tabir olunur millet-i Ermeniyân’ın” ibaresi geçen arzuahallerinde Patrikliğın, “İstanbul ve tevabii Ermeni Patrikliği” diye ifadelendirilmesi Patrikliğın yargı alanının gelişim sürecini de göstermektedir. Aynı belgeden *Altı Cemaat* tabirinin Patrikliğın işlev sahası içindeki başka Ermeniler için de kullanıldığını anlıyoruz⁽¹²⁵⁾.

3.2. İstanbul Ermeni Patrikliği’nin Yargı Alanına Dahil Olan Katolik Ermeniler

Fetihten itibaren, İstanbul Ermeni Patrikliği’ne bağlı Ermeniler arasında Katolikliği benimsemiş ya da ilgi duymakta olanlar da yaşamaktaydı. Bunların bir kısmı Kilikya’dan Karaman ve Kütahya’ya burarlardan da Bursa yoluyla İstanbul’a gelmişlerdi. Fatih döneminde Kefe’den getirilen Ermeniler arasında da Katolikler bulunmaktaydı. Bunlar Patriklik cemaatinin çekirdeğini oluşturdular. Fakat Yavuz dönemine kadar taşralardan getirilen Ermeniler arasında, Eçmiadzin’e yani Ortodoks inanca bağlı olanlar çoğunluklardı. XVII. Yüzyılın başlarına gelindiğinde Eçmiadzin yanlısı Ermenilerin sayısı daha da arttı⁽¹²⁶⁾.

İstanbul’da Katolik yanlısı Ermeniler *yerliler* diye tabir ediliyordu, çünkü bunların çoğunluğu daha önce İstanbul’a gelip yerleşmişlerdi. Daha sonra doğudan getirilenler *doğulular* diye isimlendirildiler. Sis yanlısı çoğunluğu Katolik *yerlilerle* Eçmiadzin yanlısı Ortodoks *doğulular* arasında bir dizi ihtilaf çıktı. Bu arada ihtilafların da etkisiyle Katolik Ermeniler çoğalmaya başladı. Katolikliğin yayılması Ermenileri parçalıyordu ve bu durumdan bazı patrikler rahatsız oldular⁽¹²⁷⁾. Ermeniler arasındaki bu ihtilaflar, devletin yönetim sistemini de bozuyordu.

(124) Bardakjian, a. g. m. , ss. 92, 95.

(125) İstanbul Ermeni Patriği ve Altı Cemaat tabir olunan Ermeni taifesinin Eçmiadzin Gatoğigosunun tayini hususundaki 1214 (1799-1800) tarihli mahzarı; *BOA, HH.* , 13182. B.

(126) Çark, a. g. e. , ss. 27-36.

(127) Çark, a. g. e. , ss. 27-36.

Din değıştirme yasaktı fakat engellenemiyordu. Bu nedenle hem Ermeni patriklerini hem de Osmanlı hükümetini rahatsız edecek konuma gelince Katolikliği yasaklayan fermanlar çıkarıldı⁽¹²⁸⁾. Katolik Ermenilerle Ortodoks Ermeniler arasındaki sürtüşme Katolikliğin yasaklanması ile açığa çıktı. Bu durum Katoliklerin ayinlerini icra etmede, vaftiz, evlilik ve cenaze gibi dini törenlerini uygulamada zorlanmalarına neden oldu. Hatta Katolik Ermenilerin cenazelerinin kendilerine ait mezarlıkları olmadığı için günlerce defnedilmeden ortada kaldığı zamanlar oldu⁽¹²⁹⁾. Bu durum 1759 yılında yarı bağımsız, 1830'da ise tam bağımsız bir Katolik Ermeni Patrikliği oluşana dek devam etti⁽¹³⁰⁾.

Bu süreç içerisinde İstanbul'a bağılı Katolik Ermeniler, Ortodoks Ermeniler gibi medeni hukuk açısından Ortodoks Ermeni Patrikliği'ne tabi idiler⁽¹³¹⁾. Katolikler de kilise adetlerini, ayinlerini, vaftiz, nikah, cenaze gibi dini ibadetlerini Ortodoks Ermeni kiliselerinde icra ederlerdi. Bunlardan yine Ermeni Patriği Osmanlı devletine karşı sorumlu idi. Genel olarak patriğin, murahhasalıklarda ise murahhasaların Katolik Ermenileri denetleme yetkileri vardı. Bu durum XVIII. Yüzyılda verilmiş fermanlarda belirtilmekteydi⁽¹³²⁾.

Katolik Ermeniler gibi Protestan Ermenilerin de Tanzimat öncesinde ve 1850'de ayrı bir vekillik oluşturuluncaya kadar İstanbul ermeni Patrikliği'ne bağılı olmaları akla yatkındır.

3.3. İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Yargı Alanına Dahil Olan Diğer Gayrimüslimler

İstanbul Ermeni Patrikliği'nin yargı alanı içerisinde değerlendirdiğimiz başka bir unsur da Osmanlı hakimiyetinde yaşayan diğer Gayri-

(128) Bkz. Ahmet Refik, *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1689-1785)*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988, ss. 21-22, 32-33, 35, 160-163.

(129) Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 6, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1983, s. 2642.

(130) Tcholakian, a. g. e. , ss. 14-15 , Ayrıca bkz. Çark, a. g. e. , ss. 36-37 ; Ahmet Refik, *Hicri On Üçüncü Asırda İstanbul Hayatı (1786-1882)*, ss. 31-33.

(131) Tcholakian, a. g. e. , s. 12

(132) Beydilli, a. g. e. , s. 114 ; Pamukciyan, "Onsekizinci Yüzyılda Patrik Basmacıyan'a Verilen Cülus Fermanı", s. 40 ; Ayrıca bkz. Özkaya, a. g. m. , ss. 156-157.

müslimlerdir. Bu durumda konunun iyi anlaşılması için Osmanlı Gayrimüslimleri idare sistemine değinmek gerekmektedir.

Bu güne kadar Osmanlı Gayrimüslimleri idare sistemi hakkında bir çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar İslam “zımmi sistemi” ve “millet sistemi” etrafında şekillenmektedir. Araştırma konumuzun sınırlarını aştığı için bu meseleyi burada tartışmayacağız. Ancak kanaatimiz Tanzimat öncesinde zımmi sisteminden kaynaklanan fakat Osmanlı Devleti’nde uygulamada farklılıklar arzeden ve gelişmelere göre şekillenen bir yapı söz konusudur ki bunu “*fetih öncesi durumun korunması*” şeklinde ifade ediyoruz. Tanzimatla birlikte bu yapı yine kendiliğinden yeni bir biçim kazanmış ve “*millet sistemi*” şeklinde ifade edilmiştir⁽¹³³⁾.

Osmanlı Devleti’nin Gayrimüslimleri başkentten idare etmeyi düşünmesi akla yatkındır. Ancak fetihlerle ve Gayrimüslim cemaatlerin kendi istekleriyle şekillendiği bu durum hakkında Yakubi Süryanilerle ilgili bilgi ve belgelere rastlamaktayız. Ayrıca Osmanlı’nın Gayrimüslimlerin idaresini dini kurumlarıyla gerçekleştirmeyi amaçladığını görüyoruz. Bu nedenle Tanzimat öncesinde ayrı cemaat olarak kabul edilen iki unsurun varlığı kesindir ki bunlar Rum ve Ermeni Patriklikleridir. Musevi Hahambaşılık ise tartışmalı olmakla beraber ancak 1835 tarihinde ayrı fermanların verildiğini, kararların alındığını görüyoruz. *Fetih öncesi durumun korunması* ilkesini düşündüğümüzde Rum Patrikliği’nin fetihten önceki gibi korunduğu, ancak sivil anlamda şekillendirildiği açıktır. Ermeni Patrikliği’nin kuruluşunu ise ilgili bölümde ortaya koyduk.

Genel olarak diyofizit Ortodoksların Rum Patrikliği’ne, Ermenilerin de dahil olduğu monofizit Ortodoksların ise Ermeni Patrikliği’ne bağlandığı kabul edilmektedir. Bunlar, Süryaniler, Mısır Kiptileri ve Hahabşlerdir. Kendi otosefal hiyerarşilerini korudukları halde Ermeni Pat-

(133) Bu konuda ayrıntılı olarak tartıştığımız şu sempozyum bildirilerine bkz. Canan Seyfeli “The Administrative Structure of the Syrian Al-Kadim Church during the Ottoman Empire”, *IX. Symposium Syriacum du 20 au 23 Septembre 2004*, Université Saint-Esprit de Kaslik, Jouneieh-Liban, 2004 ; Canan Seyfeli, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimler: Tur-Abdin Bölgesi”, *Geçmişten Günümüze Midyat Sempozyumu*’nda Sunulmuş Bildiri, 19-20 Haziran 2003, Midyat-Mardin, 2003.

rikliği'nin yetkisine bırakılmışlardır⁽¹³⁴⁾. Bunlara Keldanileri (Katolik olan Nasturiler) ve Gürcüleri dahil edenler de vardır⁽¹³⁵⁾. Bu şekildeki bir taksimatı doktrinel olarak ifadeliendirebiliriz. Ancak araştırmalarımız bu durumun böyle olmadığını ortaya koymuştur. Çünkü Ermeni Patrikliği'ne dahil olan ve monofizit olmayan başka Gayrimüslim unsurlar da bulunmaktadır. Bunun en güzel örneği Katolik Ermenilerdir. Bunların 1830'da ayrı bir millet olarak kabul edilinceye kadar⁽¹³⁶⁾ Ortodoks Ermeni Patrikliği'ne bağlı olduğunu⁽¹³⁷⁾ biliyoruz. Ayrıca geç döneme ait olsa da Pavlikyanların da Ermeni Patrikliği'ne bağlı olduğuna dair arşiv vesikalarına rastladık. Ermeniler arasında bir Ermeni Hristiyan mezhebi kabul edilen⁽¹³⁸⁾ ve Anadolu'da ve Balkanlarda yaşadıklarını bildiğimiz Pavlikyanların 1879 tarihli bir arşiv belgesinden İstanbul Ermeni Patrikliği'ne *yamak* olduklarını öğreniyoruz⁽¹³⁹⁾. Bununla ilgili daha önceye ait bir belgeye rastlamadıysak ta Pavlikyanların Tanzimat'tan önce de İstanbul Ermeni Patrikliği'ne bağlı olması pek muhtemeldir.

İstanbul Ermeni Patrikliği'ne dahil olan diğer Gayrimüslimler içerisinde Süryanilerin bulunduğu kesindir. Ancak Süryani olarak kabul edilen bir çok kilise vardır. Bu kiliseler şunlardır:

Süryani Kadim Patrikliği (Monofizit), Nasturi Kilisesi (Diyofizit), Süryani Katolik Patrikliği (Kalkedoncu), Keldani Patrikliği (Kalkedoncu), Rum Melkit Patrikliği (Kalkedoncu), Maruni Kilisesi (Kalkedoncu-Monotelit) ve Süryani Protestanlar⁽¹⁴⁰⁾.

Süryani Kadim Kilisesi Antakya merkezli kilise olup Osmanlı hakimiyetinde iken Mardin-Deyrüzzaferan manastırında ikamet eden Patrik tarafından idare edilirdi. Ayrıca alt rütbedeki metropolitler tarafın-

(134) Sanjian, a. g. e. , s. 33.

(135) Ornnanyan, *Hayots Yegeğetsin*, ss. 102-103 ; Ayrıca bkz. Artinian, a. g. e. , s. 11.

(136) Beydilli, a. g. e. , s. 32.

(137) Pamukciyan, "Onsekizinci Yüzyılda Patrik Basmacıyan'a Verilen Cülus Fermanı", s. 40.

(138) S. Melik-Pahşyan, "Bavligyan Şarjum", *Haygagan Sovedagan Hanrakidaran*, hador 9, Yerevan, 1983, ss. 140-141.

(139) BOA, *Gayri Müsl. Cem. Def.* , Nu: 13, s. 2.

(140) Bilge, a.g.e., ss. 74-77.

dan idare edilen merkezler bulunmakta idi. Bunların konumuzla ilgili olarak dikkate değer olanı Kudüs Metropolitliğidir. Fethiyle beraber Osmanlı Gayrimüslimleri idare biçiminde dönüm noktası haline gelen İstanbul'da ise XIX. Yüzyılın son on yılına kadar bir Süryani metropolitliğinden bahsetmek mümkün değildir.

Süryani Kadim Kilisesi'nin Osmanlı hakimiyetindeki yeni idari yapısını belirleyecek temel faktör Osmanlı idare merkezi İstanbul'dur. Ayrıca Süryanilerin devlet içerisindeki statüsünü belirlemede etkin olan ikinci şehir ise Kudüs'tür. Kudüs'ün önemi daha önce Müslümanlar hakimiyetinde bulunmuş olması ve Osmanlı Gayrimüslimleri idare sistemine örnek teşkil edecek konumda bulunmasından kaynaklanmaktadır. Mardin ise Süryanilerin ruhani merkezidir ve Osmanlı hakimiyetinin kendi ayinleri üzere serbest bıraktığı konumda bulunmaktadır.

Bu bağlamda Osmanlı devlet idaresinin merkezi olan İstanbul Gayrimüslimlerin idaresinde de merkez olarak görülmüştür. Ancak fetih öncesi İstanbul'da Süryaniler ve bunlara bağlı kiliselerin varlığına⁽¹⁴¹⁾ rastlamakla beraber yüksek bir ruhani lider ve kuruma rastlamıyoruz. Fetihten sonra da durumun aynen korunduğunu görüyoruz.. Bu nedenle İstanbul fethinden sonra Süryaniler, Osmanlı hakimiyetinde sivil idaresinde Osmanlı hükümetine bağlı, ruhani idaresinde serbest, bütün bu ilişkilerini sürdürmek için de bağımsız bir kilise merkezine sahip değil.

Bu durumda Osmanlı Devleti'nin bütün tebaasını İstanbul'dan idare etme amacı ile başkentte bir kurumu olmayan Yakubi Süryaniler gibi Gayrimüslimleri Rum ya da Ermeni Patriklikleri aracılığı ile idare etmesi akla yatkındır.

Ancak Kudüs Süryani hiyerarşisi ile Mardin-Deyrüzzaferan merkezli Süryani hiyerarşisini ayrı düşünmek *fetih öncesi durumun korunması* geleneğine uygundur. Bu durumda Kudüs Süryanileri Kudüs Ermeni Patrikliği'ne bağlıdır. Bunu yukarda bahsetmiş olduğumuz Yavuz Sultan Selim'in Kudüs'ü fethi sonrası Kudüs Ermeni Patriği Sarkis'e vermiş olduğu fermandan anlıyoruz. Bu ferman 9 Kasım 1517 tarihine aittir ve Süryanilerle birlikte Habeş ve Kiptilerin de Ermeni Pat-

(141) Süryani Mihayil, a.g.e., ss. 23-24 (Kısım II., Fasil VII.).

rikliği'ne gelenekleri üzere bağlı olduğunu göstermektedir⁽¹⁴²⁾. Bu bağlılık Rum ve Ermeni hiyerarşileri arasında tartışmalara neden olmuştur. Ancak sonraki tarihlerde, hatta XIX. Yüzyılda verilen fermanlarda Süryanilerin Ermeni hiyerarşisine bağlı olduğu açık olarak belirtilmiştir⁽¹⁴³⁾. Ayrıca kutsal topraklar meselesi ile ilgili Kudüs Rum patriğine verilen fermanlarda da Ermeni Patrikliği'ne bağlı olduğu belirtilmiştir⁽¹⁴⁴⁾.

Mardin-Deyrüzzaferan merkezli Süryanilerin ise, bu merkeze İstanbul ve Ankara çevresini de dahil edebiliriz, Ermeni araştırmalarında belirtildiği gibi Süryanilerin 1783 yılında İstanbul Ermeni Patrikliği'ne bağlı olması mümkündür⁽¹⁴⁵⁾. Burada Süryaniler genellenmekle beraber bu tarihten önce Mardin merkezli Süryani Patriği'nin aracısız Babıali ile ilişki kurduğuna dair belgelere rastlamaktayız⁽¹⁴⁶⁾. 1780 sonrası belgelerde ise Kudüs Süryanilerinin Kudüs Ermeni Patrikliği'ne, Mardin ve çevresi Süryanilerinin ise İstanbul Ermeni Patrikliği'ne tabi olduğu açıkça zikredilmiştir⁽¹⁴⁷⁾.

İstanbul Ermeni Patrikliği'ne dahil olması tartışılabilecek diğer bir Süryani Kilise ise Nasturi (Doğu Süryani) Kilisesi'dir. Osmanlı döneminde en az bilgi ve belgeye rastlanan cemaatlerden birisinin de Nasturiler olmasına rağmen Osmanlı belgelerinden hareketle yapılmış bazı çalışmalarda Nasturi Kilisesi hakkında ip uçları veren bilgiler görmekteyiz. İbrahim Yılmazçelik'in Diyarbakır Şeriye Sicillerinden hareketle 1825 tarihini gösteren bir berattan verdiği bilgiler arasında Nasturilerin Süryanilerin Yakubi koluna bağlı olduğu da vardır⁽¹⁴⁸⁾. Başka bir kaynakta Nasturilerin Osmanlı hakimiyetinde patrik değil de murahhasa ile

(142) Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikliği*, ss. 15-17.

(143) Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikliği*, ss. 17 vd ; Ayrıca bkz. M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi, Mit ve Gerçek*, 1. bas., İstanbul: Klasik Yay., 2004, ss. 112-119.

(144) BAO, A.DVN. KLS, Kilise Def. 9, s. 73-77.

(145) Bardakjian, a. g. m. , s. 99, dph. 40.

(146) *Külliyat-ı Kavanin*, c. 1, No: 2792, Tarih: 28 Cemaziyelahir 1074 ; *Külliyat-ı Kavanin*, c. 1, No: 2793, Tarih: 3 Şaban 1074 ; *Külliyat-ı Kavanin*, c. 1, No: 2796, Tarih: 24 Şevval 1141.

(147) *Külliyat-ı Kavanin*, c. 2, No: 2955, Tarih: 8 Ramazan 1196.

(148) İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840) (Fiziki, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı)*, Ankara: T.T.K.Bas., 1995, s. 106, dph. 102.

idare edildiği belirtilerek “Osmanlı yönetimine ilk girdikleri yıllarda, diğer Ortodoks olmayan din grupları gibi Nasturiler de Ermeni milleti kategorisine dahil edilmişlerdir.” Şeklinde ifade edilmiştir⁽¹⁴⁹⁾. Bu bilgiler yanında W. A. Wigram, Osmanlı sultanının Kudşanis ya da Koçanis’de ikamet eden Nasturi Patriği Mar Simun’u “bu köyün lordu” veya en azından dağlı Nasturiler’in vergi ile yükümlü lideri olarak tanıdığını belirtmektedir⁽¹⁵⁰⁾.

Bu bilgiler Nasturilerin Tanzimat öncesinde Yakubi Süryani Patrikliği’ne bağlı olduğunu göstermektedir. Mardin-Deyrüzzaferan merkezine bağlı Yakubi Süryanilerin Nasturilerin yaşadıkları yerlerde ya da yakın bölgelerde bulunduklarını biliyoruz. Bu nedenle Nasturilerin Mardin-Deyrüzzaferan merkezli Yakubi Süryaniler kanalıyla İstanbul Ermeni Patrikliği’ne bağlandığını söylemek mümkündür. Zaten ruhani liderin de Osmanlı Ermeni Kilise hiyerarşisinde Patrikten sonra ikinci sırada yer alan murahhasa terimi ile karşılanması Ermeni Patrikliği’ne bağlılığını doğrulamaktadır. Ayrıca Tanzimat döneminde Nasturilerin Ermeni Patrikliği’ne bağlı olduklarını 1864 yılında bu bağlılıktan kopma isteklerini Babıaliye arzetmelerinden de biliyoruz⁽¹⁵¹⁾. Aynı zamanda Patriğin sadece vergiden sorumlu lider ya da “Koçanis’in Lordu” gibi görülerek Osmanlı bağımsız dini liderlerine verilen unvanlardan birisinin kullanılmaması (Patrik ya da Katolikos gibi) Nasturilerin en azından Yakubi Süryanilerle aynı süreci yaşadığını, hatta Yakubi Patrikliği aracılığı ile Ermeni Patrikliği’ne, onun aracılığı ile de Osmanlı hükümetine bağlı olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bu bağlılığın hangi tarihte başladığını ve Nasturi dini liderleri ve salıklarının bu bağlılığa ne kadar riayet ettiklerini eldeki bilgilerle netleştirmek zordur. 1783 yılında bu bölge Yakubi Süryanilerinin kendi istekleriyle doğrudan İstanbul Ermeni Patrikliği’ne bağlandığını söylemiştik. Bu durumda Nasturilerin Ermeni Patrikliği’ne bağlanma tarihinin en azından 1783 yılına yakın bir tarihte olması akla yatkındır.

(149) Yonca Anzerlioğlu, *Nasturiler*, Ankara. Tamga Yay., 2000, s. 37.

(150) W. A. Wigram, *The Assyrians and Their Neighbours*, London: G. BELL-SONS, 1929, s. 170.

(151) Anzerlioğlu, a.g.e., s. 37.

Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslimleri idare sistemi hakkında verdiğimiz bilgiler doğrultusunda düşündüğümüzde Doğu Süryani Kilisesi'nin doğrudan Babıaliye bağlı olması, dolayısıyla bağımsız dini liderlik ya da ayrı millet olarak kabul edilmesi düşünülemez. Eldeki veriler de bunu göstermektedir.

Katolik Süryanilere gelince bunlar hakkında da Katolik Ermenilerin yaşadığı sürecin gerçekleştiği akla yatkındır.

Tanzimat öncesi dönemde Süryanilere verilen belgelerde Süryanilerin "Ermeni Milleti" tabiri ile karşılandığını görüyoruz. Ayrıca 1251 (1835) tarihli belgeden Süryanilerin iki kısma ayrıldığını, Kadim Süryanilerin "Yakubi Süryani", Katolik Süryanilerin ise sadece "Süryani" diye isimlendirildiğini ve Süryani Katolik Murahhasasının Katolik Murahhasasına bağlı olduğunu öğrenmekteyiz. Ayrıca bunların İstanbul Ermeni Patrikliği'ne yazılı olarak bildirildiğini de görüyoruz⁽¹⁵²⁾. Bu durumda Katoliklerin ayrı bir millet olarak kabul edildiği 1830'a kadar Katolik Süryanilerin de Ortodoks Ermeni Patrikliği'ne bağlı olduğunu söyleyebiliriz. Süryani Katoliklerin Yakubi Süryanilerden ayrılımları ve Osmanlı Devleti'nin bunları ayrı bir millet olarak kabul etmemesi Tanzimat öncesi dönemde Yakubilerin durumu ne ise Katolik Süryanilerinkinin de aynı olduğunu düşündürmektedir. Katolik Ermeniler için de durumun böyle olduğunu biliyoruz. Bu nedenle Süryani Katolikler Yakubi Patrikliği aracılığı ile Ermeni Patrikliği'ne bağlı idi diyebiliriz.

XVI. Yüzyılda Nasturi Kilisesi'nde ayrılma meydana gelmesi sonucunda oluşan diğer bir Süryani kilisesi de Katolik olan Keldanilerdir. Süryani Katoliklerde olduğu gibi Keldanilerin Katolik olmaları 1830 yılında ayrı bir millet olarak kabul edilen Ermeni ruhani liderliğindeki Katolik Patrikliği ile idare edilmesi söz konusudur. Daha sonraki belgeler de bunu göstermektedir.

1261/1845 yılına ait belgelerden Keldanilerin Katolik Patrikliği'ne tabi olduğunu ve dini liderin ayrıca patriklik beratı aldığını görmekteyiz. Bu belgelerden Keldani Patriği'nin kilise merkezinin Musul'da bulun-

(152) BAO, Gay. Müs. Cem. Deft., No. 15, s. 20, Süryani Kadim Yakubi Defteri 1329.

duğunu ve Katolik Patrikliği içerisinde ayrı bir Murahhasalık olarak görüldüğünü anlamaktayız⁽¹⁵³⁾.

Tanzimat sonrasındaki durumları bu şekilde olan Keldanilerin Tanzimat öncesindeki durumlarına yönelik bir belgeye ulaşamadık. Ancak diğer Süryanilerin (Nasturiler, Yakubiler ve Katolik Süryaniler) Ermeni Patrikliği'ne bağlı olduğuna dair görüşümüz Keldaniler için de geçerlidir. Bir doğu kilisesi olan Nasturilerden ayrılmaları, dolayısıyla ayin ve adetleri birbirine yakın olması gibi nedenlerle Keldanilerin de Ermeni Patrikliği aracılığıyla idare edilmesi akla yatkındır.

İstanbul Ermeni Patrikliği'nin yargı alanı içerisinde tartışılabilir başka bir cemaat ise Melkitlerdir(*). Antakya, Kudüs ve İskenderiye'de yoğun olarak yaşayan Melkitlerin Osmanlı dönemindeki durumu hakkında bilgi veren belgeler Tanzimat döneminde yoğunlaşmaktadır. Katolik olduklarından 1830 yılında Katoliklerin ayrı millet olarak kabul edilmesi Melkitlerle ilgili düzenlemeleri de ortaya çıkarmıştır.

Köken itibarıyla Süryani olduğu kabul edilen Melkitler (Rum Melkit Kilisesi) Tanzimat döneminde diğer Katolikler gibi İstanbul merkezli oluşturulan Katolik Patrikliği'ne bağlanmıştır. 1263/1847 tarihinden önceki yıllara ait belgelerde Melkitler Katolik Patrikliği'ne bağlı Murahhasalık olarak gözükmektedir. 1264/1848 tarihli bir belgede yine Katolik Patrikliği'ne bağlı olmakla beraber ayrı bir patriklik istemelerinden bahsedilmektedir⁽¹⁵⁵⁾. Ancak devlet salnamelerinin ilkinde (1263/1847) "*Rum Katoliki Patriği Maksimos*" ifadesi ile ayrı olarak

(153) Kenanoğlu, a.g.e., ss. 127-128.

(*) **Melkitler:** Hristiyanlıkta kiliselerin oluşum sürecinde Roma imparatorlarının gölgesinde gerçekleştirilen genel konsillerden birisi olan 451 Kadıköy (Kalkedon) Konsili'nde İsa'nın tabiatı konusunda *tek tabiat* görüşüne sahip olanlar aforoz edilmiştir. Bu sırada imparator tarafını tutan Süryani oldukları söylenen Melkitler oluşmuştur. Melik taraftarı anlamına gelen bu kelimenin Süryanice *melkoye* kelimesinden geldiği kabul edilmektedir. Bu kilise, Roma-Bizans içerisinde yer alan Süryani Kilisesi olarak kabul edilmektedir. Bilge, a.g.e., ss. 76-77 ; Ayrıca bkz. Dvornik, a.g.e., s. 18. Melkit Kilisesi, VI. Yüzyılda Antakya Süryani Patriklik merkezinden bağımsız bir patrikliğe kavuşmuştur. XVIII. Yüzyılın başlarında ise Ortodoks Melkit ruhanilerinden bir kısmı Roma'ya bağlandı. Bu arada Romalı anlamında Rum ismini de aldı. Bundan dolayı Melkit Kilisesi'ne Rum Kilisesi de denir. Bilge, a.g.e., ss. 76-77.

(155) Kenanoğlu, a.g.e., s. 127, dpn. 134-135.

kaydedilmesi ayrı bir millet kabul edildiğini de düşündürmektedir⁽¹⁵⁶⁾. Ayrıca salnamelerin devamında ayrı olarak verilmeye devam edilmesi ve Melkit Patriğine de berat verilmesi (1266/1850)⁽¹⁵⁷⁾ bu düşüncemizi desteklemektedir. Ancak Tanzimat öncesi döneme ait bir bilgi ve belgeye rastlayamadık. Bu nedenle Ortodoks Ermeni Patrikliği'ne bağlı olduğunu söylememiz mümkün değildir.

Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı hakimiyetine giren Lübnan bölgesinde yaşayan Marunilerin(*) Osmanlı Gayrimüslimleri idare sisteminde belirleyici bir durumu görülmemektedir. Ancak Katolikliği sonradan benimsemesine rağmen doğu kiliselerine, monofizitlere milli ve coğrafi anlamda yakın olması Osmanlı Devleti'nde de bunlarla birlikteliğini düşündürmektedir. Ayrıca Katolik olduklarından Osmanlı Katolik milletinin sürecini yaşamaları akla yatkındır.

Tanzimat sonrası Osmanlı belgeleri ve kaynaklarda diğer Katolikler gibi Marunilerin de Ermeni Katoliklere bağlı olduğu görülmektedir.

(156) *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1263 (1847), 1. Def'a, (İstanbul), (1263/1847) Numarasız.

(157) Kenanoğlu, a.g.e., s. 128, dpn. 137.

(*) **Maruniler:** Hristiyanlık'taki Kristolojik tartışmalar İsa'nın tanrılığı konusundan tabiatına, iradesine ve sonra İsa'daki enerji ve arzuya doğru yönelirken ayrıntılara doğru da gidilmiştir. Bağımsız ve milli doğu kiliselerin oluşmasına neden olan bu tartışmaların İsa'daki enerji ve arzu hakkındaki tartışmalar sonucunda Maruni Kilisesi oluşmuştur. Hristiyanlığın inanç tartışmalarının gerçekleştiği bu süreçte Bizans İmparatoru Herakleios (610-641) Doğu Hristiyanlarına benimsetmeye çalıştığı görüşün özü "*İsa'nın insani hareket gücü (energeya) hiçbir vakit Tanrısal güce muhalif olamaz, İsa'nın insani arzusu da hiçbir vakit Tanrısal arzuya karşı olamaz, İsa'da iki arzu gücü bulunmakla birlikte, gerçekte İsa sadece tek arzuya sahiptir,*" şeklindedir. Bizans Kilisesi'nin Ermeni ve Süryani gibi doğu kiliseleri üzerinde etkin olmaya çalıştığı bu görüşü, yani *monothelizm* fikrini Lübnan bölgesindeki bir grup Hristiyan kabul etmiştir. Hama ve Hums arasında Mar Marun Manastırı'nı merkez tutmuş bu Hristiyanlar daha sonra bu görüşlerini terketmişler ancak kendilerini Yohannes Marun'un öğrencileri olarak görmeye devam etmişlerdir. Bunlar tarihte *Maruniler* diye isimlendirilmişlerdir. Sarıkcıoğlu, a. g. e. , ss. 237-238 ; Ostrogorsky, a. g. e. , ss. 101-102 ; Ayrıca bkz. el-Abâtî Bolis Nu'man (Paul Naaman), *el-Mârûniyyetü Lâhûtun ve Hayâtun min Cibâli Küriş ila Suhulî Âfâmiye*, Mektebetü Câmî'atü'r-Rûhû'l-Kuds, el-Kaslik-Lübnan, 1992, ss. 14 vd. Maruniler, XII. Yüzyılda Roma Katolik Kilisesi'ne bağlanarak Kalkedoncu kiliseler arasına katılmışlardır. Maruni Kilisesi'nin ibadet dili Süryanice'dir. Bu nedenle ve Süryanilerin yaşadığı bölgede monofizit görüşü benimseyenler arasında oluştuğu için Süryani olarak görülmüşlerdir. Bilge, a.g.e., s. 75.

1266/1850 tarihli bir belgeden Katolik milletine tabi Süryani ve Keldani murahhasalarına ayrıca patriklik beratı verildiğini, Melkitlerin ise Keldaniler ve Süryaniler gibi kavm-i mahsus oldukları ve onlar için de bir patriklik verildiği belirtilirken Marunilerin murahhasasına ayrı bir patriklik verildiğine dair bir bilgi yoktur⁽¹⁵⁸⁾. Zaten ayrı bir patrikliği olduğu kabul edilenlere Osmanlı Devlet Salnamelerinde yer verilirken Marunilere rastlanmamaktadır. Buradan Tanzimat döneminde Marunilerin Katolik milletine tabi olduğunu, ancak murahhasalık şeklinde bulunduğunu göstermektedir. Ayrı bir patrikleri kabul edilmediği için de Osmanlı Devlet Salnamelerinde ne Katolik hiyerarşi ile karışık şekilde ne de ayrı olarak verilmiştir⁽¹⁵⁹⁾.

Ayrıca Tanzimat döneminde Osmanlı millet sisteminin oluşum sürecinde Katoliklerin 1830 yılında farklı bir millet olarak kabul edildiklerini söylemiştik. Bu durumda Tanzimat döneminde Katolik milleti içerisinde yer alan Marunilerin Tanzimat öncesi Gayrimüslimleri idare sistemi içerisinde Ortodoks Ermeni Patrikliği'ne bağlı olduğunu düşünebiliriz.

Kudüs Ermeni Patrikliği'ne tabi olduğunu zikrettiğimiz Kıpti ve Habeşlerin İstanbul Ermeni Patrikliği'ne bağlılıkları ise Kudüs Ermeni Patrikliği aracılığı ile İstanbul Ermeni Patrikliği'nin yargı alanına dahil olması mümkündür.

İstanbul Ermeni Patrikliği'nin ruhani hiyerarşisinde yer almayan bu Gayrimüslimlerin idaresi sivil anlamda Ermeni Patrikleri aracılığı ile gerçekleşmekteydi. Başka bir ifadeyle Babialı İstanbul'da ikamet eden patrikleri diğerlerinden sorumlu tutuyordu. Patrikler kendi ruhani işlerinde, ayin ve adetlerinde nasıl serbestler ise patriklerin sorumlu olduğu Gayrimüslimler de kendi ruhani işlerinde serbest idiler. Bu nedenle İstanbul Ermeni Patrikliği'ne tabi murahhasalıklar olarak biçimlenmişlerdir.

(158) Kenanoğlu, a.g.e., s. 128.

(159) Bu konuda ayrıntılı olarak bkz. "Osmanlı Devlet Salnamelerinde Süryaniler (1847-1918)" isimli bir makalemiz önümüzdeki günlerde Ahmet Taşğın editörlüğünde Süryanilerle ilgili araştırmaları içeren bir kitapta yayınlanacaktır.

4. Tanzimat Dönemine Kadarki İstanbul Ermeni Patrikleri ve Görev Tarihleri

İstanbul Ermeni Patrikliği'nin ruhani önderliğinde Fatih Sultan Mehmet döneminde kuruluşundan Tanzimat Fermanı'nın ilan edildiği döneme kadar 64 patrik görev yapmıştır. Özellikle XVII. Yüzyılda bazı patrikler, patriklik makamına birkaç defa gelmişlerdir. Bu patriklerin isimleri ve görev tarihleri Ermeni kaynaklarında aşağıdaki gibi geçmektedir:

- 1- Bursalı Hovagim I. (1461-1478)
- 2- Nigoğayos I. (1478-1489)
- 3- Garabed I. (1489-1509)
- 4- Mardiros I. (1509-1526)
- 5- Krikor I. (1526-1537)
- 6- Asdvadzadur I. (1537-1550)
- 7- Sdepanos I. (1550-1561)
- 8- Sisli Diradur I. (1561-1563), (1596-1599)
- 9- Hagop I. (1563-1573)
- 10- Hovhannes I. (1573-1581)
- 11- Tovmas I. (1581-1587)
- 12- Sarkis I. (1587-1590)
- 13- Hovhannes II. (1590-1591)
- 14- Çulfa Azaria I. (1591-1592)
- 15- Zeytunlu Sarkis II. Baron Der (1592-1596)
- 16- Melkiseteg I. (1599-1600)
- 17- İstanbullu Hovhannes III. Sağır (1600-1601), (1621-1623), (1631-1636)
- 18- Kayserili Krikor II. (1601-1608), (1611-1621), (1623-1626)
- 19- Vanlı Zakaria I. (1626-1631), (1636-1639)
- 20- Arevekli Tavit I. (1639-1641), (1643-1644), (1644-1649), (1650-1651)

- 21- Giragos I. (1641-1642)
- 22- Sivaslı Khaçadur I. (1642-1643)
- 23- Halepli Tovmas II. (1644), (1657-1659)
- 24- Antepli Yeğiazar I. (1651-1652)
- 25- Hovhannes IV. (1652-1655)
- 26- Kefeli Mardiros II. (1659-1660)
- 27- Sivaslı Ğazar I. (1660-1663)
- 28- Hovhannes V. Tütüncü (1663-1664), (1665-1667)
- 29- Tekirdağlı Sarkis III. (1664-1665), (1667-1670)
- 30- Meğrili Sdepanos II. (1670-1674)
- 31- Amasyalı Hovhannes VI. (1674-1675)
- 32- İstanbullu Antreas I. (1673-1676)
- 33- Kayserili Garabed II. (1676-1679), (1680-1681), (1681-1684), (1686-1687), (1688-1689)
- 34- Sarkis IV. Ekmekçi (1679-1680)
- 35- İstanbullu Toros I. (1681), (1687-1688)
- 36- Ğapanlı Yeprem I. (1684-1686), (1694-1698), (1701-1702)
- 37- Cileli Khaçadur II. (1688)
- 38- Kayserili Madteos I. Sarı (1692-1694)
- 39- Melkiseteg II. Subhi (1698-1699), (1700-1701)
- 40- Mihitar I. (1699-1700)
- 41- Tokatlı Avedik I. (1702-1703), (1704-1706)
- 42- Amasyalı Kalusd Gaydzag I. (1703-1704)
- 43- Balatlı Nerses I. (1704)
- 44- Erzincanlı Mardiros III. (1706)
- 45- Harputlu Mikayel I. (1706-1707)
- 46- Abuçehli Sahag I. (1707), (1708-1714)
- 47- İzmirli Hovhannes VII. (1707-1708)
- 48- Hovhannes VIII. (1714-1715)

- 49- Bitlisli Hovhannes IX. Golod (1715-1741)
- 50- Zimaralı Hagop II. Nalyan (1741-1749), (1752-1764)
- 51- Silistreli Brohoron I. (1749)
- 52- Eğinli Minas I. (1749-1751)
- 53- Ğapanlı Kevork I. (1751-1752)
- 54- İstanbullu Krikor III. Basmacıyan (1764-1773)
- 55- Kağızmanlı Zakaria II. Pokuzyan (1773-1781), (1782-1799)
- 56- Hamadanlı Hovhannes X. (1781-1782)
- 57- Surmarlı Taniel I. (1799-1800)
- 58- Bayburtlu Hovhannes XI. Çamaşırcıyan (1800-1801), (1802-1813)
- 59- Hamsalı Krikor IV. (1801-1802)
- 60- Datevli Apraham I. Kolyan (1813-1815)
- 61- Edirmeli Boğos I. Krikoryan (1815-1823)
- 62- Balatlı Garabed III. (1823-1831)
- 63- Bursalı Sdepanos II. Ağavni Zakaryan (1831-1839), (1840-1841)
- 64- Balatlı Hagopos III. Seropyan (1839-1840), (1848-1856)⁽¹⁶⁰⁾

(160) Asadur, a. g. e. , ss. 79-213 ; Ayrıca bkz. Kevork Mesrob, *Badmutyun Hay Yegeğetsioy, Hador II*, G. Bolis: O. Arzuman, 1914, ss. 578-580.

III. BÖLÜM

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E KADAR İSTANBUL ERMENİ PATRİKLİĞİ'NİN İDARİ YAPISINDAKİ DEĞİŞİKLİKLER

A. 1863 Ermeni Millet Nizamnamesi'ne Kadar İstanbul Ermeni Patrikliği'nin İdari Yapısında Meydana Gelen Değişiklikler

Tanzimat döneminde İstanbul Ermeni Patrikliği'nin idari yapısında köklü değişiklikler yapıldı. Bu değişikliklerin oluşmasında Osmanlı Ermenileri'nin idari sistemi masaya yatırılarak sistemli ve düzenli bir şekilde hukuksal olarak kaleme alındı. 1863 yılında yürürlüğe giren ve adına Ermeni Millet Nizamnamesi denen değişikliklerin hazırlanmasına neden olan gelişmeler Tanzimat öncesi (1839) döneme kadar uzanmaktadır.

Osmanlı Ermenileri'nin idari sistemindeki değişikliklerin ana sebebi, Osmanlı Devleti'ndeki yenilik (modernleşme) hareketleridir. Osmanlı Ermenileri'nde meydana gelen değişimler ise Osmanlı Devleti'ndeki genel değişimle paralellik arz etmektedir.

Osmanlı Devleti'ndeki değişim arayışlarına Ermenilerin de genel bir katkısı olmakla beraber biz, İstanbul Ermeni Patrikliği'nin idari yapısına doğrudan tesir eden hususlar üzerinde duracağız.

Tanzimat döneminde Patrikliğin idari yapısındaki değişikliklere katkıda bulunan ikinci temel unsur ise, gelişen yeni dünya düzeni içe-

risinde Ermeniler arasında meydana gelen gelişmelerdir. Bu gelişmeler hem Osmanlı Devleti'nin hem de Ermenilerin sosyal, siyasi ve iktisadi yapılarındaki değişikliklerdir. Bunların temelleri Tanzimat öncesine dayanmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı'nın değişiminde Osmanlı Ermenilerinin de payı vardır. Osmanlı Devleti'ndeki genel değişim Ermenilere de yansımıştır. Birbirine paralel olarak meydana gelen gelişmeler, İstanbul Ermeni Patrikliği'nin idari yapısındaki değişimi meydana getirmiştir.

Osmanlı Devleti'nde 1863 Ermeni Millet Nizamnamesi'ne kadar meydana gelen değişimlerin İstanbul Ermeni Patrikliği'nin idari yapısındaki oluşturduğu etkiler, 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve 1856 Islahat Fermanı ile resmi belgeler arasına girdi. Biz bu iki fermanı İstanbul Ermeni Patrikliği'nin idari yapısındaki değişikliklere etki ettiği noktada ele alacağız.

1. Tanzimat Fermanı'na Kadar Osmanlı ve İstanbul Ermeni Patrikliği'ndeki Genel Değişimler

Osmanlı Devleti yükselme döneminde her alanda başarılı olduğu gibi Gayrimüslimlerin idari sistemini uygulamada da başarılı olmuştur. Fakat, gerileme döneminde Patrikliğin idari yapısında aksaklıklar meydana gelmiştir.

Osmanlı Devleti'nin değişimi önce askeri alanda kendisini gösterdi. 1600'lü yıllardaki Viyana bozgunu da bunun bir göstergesidir. Diğer tarafta kapitülasyonlarla Avrupa devletleri Osmanlı'nın iç işlerine karışmayı Tanzimat'a, hatta Cumhuriyet'e kadar kademeli olarak genişletti. Bu durum Osmanlı Ermenileri'ne onların hamisi olma ve haklarını savunma şeklinde yansdı⁽¹⁾.

Osmanlı Devletinin askeri alanda uğramış olduğu başarısızlıklar ile gerileme dönemine girmesi bazı devlet adamlarının reform yapılması gereğini dile getirmelerine ve bu konuda teşebbüse geçmelerine neden

(1) Reşat Ekrem, *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar 1300-1920 ve Lozan Muahedesi 24 Temmuz 1923*, İstanbul: Türkiye Matbaası, 1934, ss. 102-103, 403, 410, 424, 430 ; Ayrıca bkz. Dündar Aydın, "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkmasında Fransa'nın Rolü", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984, Erzurum)*, Ankara: Kurtuluş Ofset Bas. , 1985, s. 287 ; Şimşir, a. g. m. , s. 92.

olmuştur⁽²⁾. Tam bu noktada Osmanlı Devleti bir kırılma yaşamıştır. Bu kırılma zihinsel bir kırılmadır ve gerilemenin nedeninin idari yapıda aranmasına neden olmuştur. Gerilemenin farkına varılması için Avrupa'da coğrafi keşifler, rönesans, reform hareketlerinin gelişmesiyle Avrupa devletlerinde meydana gelen aydınlanma hareketleri ile yeni fikirlerin ortaya çıkması üzerine elde edilen başarıların ilerleme olarak görülmesi ve değerlendirilmesi gerekmiştir. Buna mukabil Osmanlı Devlet adamları batı ülkelerini taklit ederek reform yaparak gerilemeyi önleme çabalarına girişmişlerdir. Gerilemenin ana sebebi savaşlarda yenilgi ve ordu düzeninin bozulması olarak görüldüğünden ilk teşebbüs, III. Selim döneminde orduda reform şeklinde kendini göstermiştir. Bu teşebbüs Nizam-ı Cedid ordusunun kurulması şeklinde olmuştur. Fakat tam bir başarı sağlanamamış ve reformlar farklı yönler kaydırılmıştır. Tanzimat Fermanı, Osmanlı reformlarının ve aynı zamanda Patrikliğin idari yapısındaki değişikliklerin dönüm noktasını teşkil etmiştir(1839)⁽³⁾.

Osmanlı Devleti'nde meydana gelen gerileme, Gayrimüslimlerin idari sisteminin uygulamalarına yansdı. İdare sisteminde Yahudilerinki 1835'de belirginlik kazanmakla beraber üç farklı unsura yer verilmişti. Bunlar Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler'di⁽⁴⁾.

Avrupa devletleri, Osmanlı Devleti'nde oluşturmuş oldukları zaaf-lardan dolayı Osmanlı Ermenileri arasında ayrılmaya neden olacak Katolik ya da Protestan cemaatler oluşmasına da neden oldular⁽⁵⁾. Aslında

(2) A. Cevad Eren, "Tanzimat", *T. D. V. İ. A.*, c. 11, Eskişehir: Anadolu Üni. Güzel Sanatlar Fak., 1997, s. 712.

(3) Mehmet Akgül, *Türk Modernleşmesi ve Din*, Konya: Çizgi Yay. , 1999, ss. 125 vd. ; Ayrıca bkz. Oral Sander, *Siyasi Tarih İlkçağlardan-1918'e*, 3. bas. , Ankara: İmge, 1994, ss. 211 vd.; Ermenilerde modernleşme hakkında bkz. Boğos Levon Zekiyan, *Ermeniler ve Modernite*, Çev. : Altuğ Yılmaz, İstanbul: Aras Yay. , 2001, ss. 41 vd.

(4) Braude, a. g. m. , s. 74 ; Gibb ve Bowen, a. g. e. , s. 214 ; Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, 1. bas. , c. 1, Çev. : Mehmet Harmancı, İstanbul: e Yay. , 1982, ss. 214-216. İstanbul'un fethinden sonra Hahambaşı Kapsali'den bahsedilmekle beraber 1835 yılına kadar Hahambaşılık müessesesinin kuruluşuna rastlamıyoruz. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Hikmet Eroğlu, *Osmanlı Devletinde Yahudiler (XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar)*, 1. bas. , Ankara: Alperen Yay. , 2000, ss. 185-187.

bu problemlerin doğmasına neden olan temel sebep, Osmanlı Devleti'ndeki gerilemeydi ve bu nedenle misyonerlik faaliyetleri engellenemedi. Bu durum da Osmanlı idare sistemine yansdı.

İdari sistemin kaideleri patriklere ve murahhasalara verilen fermanlarla yansıtılıyordu. Fermanlarda oluşturulan kaidelerde zamanla açıklıklar meydana geldi. Açıklığın oluşmasının temel sebebi, zımmile-rin ruhani idaresinin kendi ayinleri üzere serbest bırakılması idi. Bu durum patrik seçimine yansyordu ki İstanbul ve tevabii Ermeni ruhanile-ri ile İstanbul'daki esnaflar tarafından belirlenen adaylar, padişahça onaylanarak ferman veriliyordu⁽⁶⁾. Kuralları tam olarak belli olmayan bu seçim usulünde padişahın kararına ya da yorumuna tesir etmek, tesir edenlerin kendi taraftarını patriklik makamına getirtmesine neden oluyordu. Bunda Osmanlı paşaları ile maddi ilişkileri olan, onları destekleyen amiralar, XVII. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren etkilerini artırmaya başladılar⁽⁷⁾. Öyle ki patrikleri bunlar seçer duruma geldiler. Bunu Osmanlı belgelerinden anlıyoruz⁽⁸⁾. Amiraların, Patrikliğin idari yapısına doğrudan tesir etmelerinin nedeni Patrikliği de desteklemeleri idi. Zenginliklerinden dolayı yaptıkları bağışlarla patriklik içerisinde eğitim ve sağlıkta faydaları oluyordu⁽⁹⁾.

Gerileme ile idare sisteminde meydana gelen açıklık, Gayrimüslimler arasında gelişen yeni dini unsurların dışarıda kaldığı noktada bulunuyordu. Buna göre Ermeniler arasında oluşan Katolik cemaat de dışarıda kalıyordu. Oysa Ortodoks Ermenilerle birlikte dini ayin ve törenlerini yapıyorlardı. Diğer tarafta patrik, Osmanlı Devleti'ne karşı Katolik Ermenilerden de sorumluydu. Bu hem müdahale hakkı hem de zorluklara katlanma gibi bir çelişkili durum ortaya çıkarıyordu. Yani Katolik-

(5) Kiskira, a. g. m. , ss. 65 vd

(6) Pamukciyan, "Onsekizinci Yüzyılda Patrik Basmacıyan'a Verilen Cülus Fermanı", ss. 38-40 ; Beydilli, a. g. e. , ss. 112-115 ; Özkaya, a. g. m. , ss. 156-157.

(7) Barsoumian, a. g. m. , ss. 172 vd.

(8) Amiraların patrik seçimine tesirleri hususunda içlerinde sarrafların da bulunduğu cemaatin, rahip Danyel yerine Ovannes'in patrik olarak seçilmesi yönündeki 1210 (1795) tarihli mahzarla-rın bkz. *B. O. A., H. H. , 15124*.

(9) S. Gravenhage, "İngiltere ve Ermeniler", *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, Çev. : Bayram Kodaman, Ankara, 1994, s. 21.

ler ruhani olarak dışarıda kalmakla beraber cismani noktada patrikliğe bağlıydılar. Bu bağımlılığı Osmanlı Devleti veriyordu. Osmanlı belgelerinde “Asıl Ermeniler” diye isimlendirilen Ortodoks Ermeniler, cemaatin bölünmesine neden olan Katolik Cemaatin idaresini istemeyecek konuma gelmişlerdi. Katoliklerin kabul ettiği yeni ayin ve usullerin, Latin unsurlar içermesi sebebiyle Ortodoks Ermeni kiliselerinde ayinlerinin (vaftiz, evlilik, cenaze gibi) icra edilmemesi gibi bir uygulamaya sebep oldu. Bu çelişkili durum 1830’da Katoliklerin ayrı bir cemaat olarak kabul edilmesine kadar devam etti⁽¹⁰⁾. Aslında bu yeni oluşum İstanbul Ermeni Patrikliği’nin idari yapısındaki değişikliklerin ilk işaretiydi. Aynı zamanda Osmanlı’nın Gayrimüslimleri idare sistemindeki ilk belirgin açıklık idi.

Osmanlı reformlarının uygulanmaya başlaması ile İstanbul Ermeni Patrikliği’nin idari yapısındaki ilk değişiklikler aynı döneme rastlamaktadır. XIX. Yüzyılın ilk çeyreğinde İstanbul Ermeni Patrikliği’nin idari yapısına dahil olan Eçmiadzin Gatoğigosu’nun patrik tarafından seçilmesi ve kutsanmasında aksamalara neden olan gelişmeler oldu. Eçmiadzin, 1828 yılına kadar İran hakimiyetindeydi. Bu yılda imzalanan Türkmençay anlaşmasıyla Eçmiadzin Rusya’nın hakimiyetine geçti. Bu durum yaklaşık yarım asırdır gatoğigosun seçimine tesir etmek isteyen Rusya’nın emellerini gerçekleştirmesine bir basamak teşkil etti⁽¹¹⁾. 1836 senesinde “Bologenia” kanunu ile Rus Çarı İstanbul Ermeni Patrikliği’nin ruhani olarak bağlı bulunduğu gatoğigosun seçimini resmen kendine bağladı⁽¹²⁾.

Gelişmeler, gatoğigos seçiminin Patrikliğin elinden çıkmasına neden oldu. Fakat, Eçmiadzin’in Osmanlı hakimiyetinde kalan ruhani bölgelerinin kontrolünü İstanbul’a bırakmasıyla patriklik daha da güçlendi. Eçmiadzin ve İstanbul, 1844’te resmi olarak ilişkilerini düzenle-

(10) Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, ss. 202-204 ; Ayrıca bkz. Tcholakian, a. g. e., ss. 14-15 ; Çark, a. g. e. , ss. 36-37 ; Refik, *Hicri On Üçüncü Asırda İstanbul Hayatı (1786-1882)*, ss. 31-33.

(11) Ali Arslan, “Rusya’nın Güney Kafkasya’da Yayılmalarında Ermeni Eçmiyazin Katogigosluğu’nun Rolü”, *Kafkas Araştırmaları II*, İstanbul, 1996, ss. 23-24, 31.

(12) Uras, a. g. e. , s. 173.

diler, Eçmiadzin'in Osmanlı topraklarındaki Ermeni topluluklarına temsilciler göndermeyi ertelemesi konusunda anlaştılar⁽¹³⁾. Böylece İstanbul Ermeni Patrikliği idari yapısında etkili değişimlerle Tanzimat dönemine girmiş oldu.

2. Tanzimat Fermanı ve Reaya

Tanzimat-ı Hayriye Fermanı, Osmanlı Devleti'nin ıslahat fikrini resmileştirerek kaleme aldığı ilk gelişmedir. Bu fermana Topkapı Sarayı'nın Gülhane Bahçesi'nde ilanından dolayı Gülhane Hattı Hümayunu da denir⁽¹⁴⁾.

Tanzimat Fermanı, Gülhane'de büyük bir merasimle sadrazam, şeyhülislam, bütün saray erkanı ve devlet ricali, ulema, esnaf cemiyetleri, Rum ve Ermeni patrikleri, hahambaşı, İstanbul'da bulunan yabancı devlet sefir ile konsolosları huzurunda ilan edilmiştir. Böyle görkemli bir törende amaçlanan ıslahat hareketiyle yabancı devletlerin oluşturmuş oldukları baskıları hafifletmek ve devletin eski dönemine tekrar kavuşmasıydı. Fakat arkasından gelen gelişmeler Osmanlı Devleti'nin çöküş yolundaki en önemli adım olduğunu ortaya koymaktaydı.

Bu fermana, Gayrimüslimlerin idaresini, Osmanlı ve diğer devletlerle ilişkilerini derinden etkileyen en önemli madde, kanun ve nizamnamelerin yeniden yapılandırılması hakkındaki idi. Buna göre; “*kanun ve nizamnamelerin, bütün tebaanın can, mal ve namus güvenliğini temin etmesi gerekeceği ve Padişah tarafından verilen bu hakkın hangi din ve mezhepte olursa olsun herkesi kapsayacağı, herkesin istisnasız bundan faydalanacağı*” bildirilmekteydi⁽¹⁵⁾.

Ferman, Avrupa'da uygun karşılanmasına karşın, Müslümanlar ve Gayrimüslimler, cemaat ve ruhani reisler arasında hoşnutsuzluk oluşturmuştur. Din farkı gözetmeksizin tebaaya kanun eşitliği tanıyan fer-

(13) Bardakjian, a. g. m. , s. 96 ; Ayrıca bkz. *Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi Ermeni Meselesi*, c. III, s. 205 vd.

(14) Eren, a. g. md. , s. 709.

(15) Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, Çev. : Ali Reşad, 1. bas. , İstanbul: Kaknüs, 1999, s. 44 ; Gülhane Hatt-ı Hümayunu Sureti için bkz. a. g. e. , ss. 497-500.

manı Hristiyan tebaa kendi milli gayelerinin işleyişini sağlayacak bir belge telakki ettikleri halde, cemaat reisleri ve ruhaniler, eski imtiyazlarının elden gideceği endişesiyle tepki gösterdiler⁽¹⁶⁾.

Hattı Hümayun, ilanından hemen sonra uygulamaya geçildi. Yeni kanunlar ve nizamlar konulmaya başlandı. Yeni oluşumlar ve kanunlar içerisinde eşitlik ilkesinden hareketle Gayrimüslimlere yer verilmeye başlandı. Mesela eyalet ve kazalarda bölgenin meselelerini görüşmek üzere oluşturulan meclislerde iki kocabaş ve metropolite yer verilecekti. Köylerde ise köyün etnik yapısına göre meclisler oluşturulacaktı⁽¹⁷⁾.

Tanzimat Fermanı, Gayrimüslimler arasında bir hareketlenme meydana getirdi. Katolikler, Protestanlar kendi idari yapılanmalarını gerçekleştirmek için teşebbüse geçtiler. Protestanların ayrı bir cemaat olarak kabul edilmeleri yönünde çaba sarf etmeleri konumuz açısından çarpıcı bir örnektir. Böylece 1847’de ayrı bir cemaat olarak kabul edildiler ve Protestanlık Nizamnamesi’ne göre idare oldular⁽¹⁸⁾.

2.1. Tanzimat Fermanı ve Ermeniler

Tanzimat fermanının ilan edilmesiyle birlikte Patrikliğin idari yapısında meydana gelen değişimler de başladı. Bu değişimler patriğin yetkisinin sınırlanması şeklindeydi. Karışık mahkemelerin kurulmasıyla (1840) ruhaniler haricindeki halkın, patriğin isteğiyle sürgüne gönderilmesi kalıcı olarak kaldırıldı. Patriğin dini ve şahsi meselelerdeki geleneksel ayrıcalıkları, boşanma, oruç, kiliseye devam gibi cemaat üzerindeki tesirleri, sınırlandırıldı. Fakat, dini düzenlemeye uymayan halka kamçı gibi bedeni ceza verme hakkına sahipti.

Hukuksal alanda yapılan değişikliklerden “Adli Kanun Meclisi”nden (1839) sonra ilk Ermeni Adli Meclisi kuruldu. Bu meclis Patrik tarafından atanan dört ruhani ve dört amiradan oluşuyordu. Mecliste laik unsurlara yer verilmesi ile Ermeni geleneğinde radikal bir gedik açıldı. Yani ruhanilerin sınırlanıp sivil halkın katılımının başlangıcı

(16) Eren, a. g. md. , s. 720.

(17) A. g. md, s. 721.

(18) Engelhardt, a. g. e. , ss. 59-69 ; *Protestan Cemaati Nizamname-i Esasisi*, ss. 615-616.

oldu⁽¹⁹⁾.

Gülhane Hatt-ı Hümayun'unun ilanı, tüm Osmanlı tebaası tarafından olumsuz karşılandı. Gayrimüslimlerin tepkisini çekmesinin nedeni ise yüzyıllardır uygulanan sistemdeki yeniliklerin cemaat yaşamında ani değişiklikleri gerekli kılması idi. Çünkü devlet içerisinde etkin bir konuma gelmiş bazı Ermenileri statü olarak bütün tebaa ile eşit duruma getiren bu yeni kanun, eşitsizlik olarak görülen noktalarda elde etmiş oldukları başarıları engelleyecek durumdaydı. Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra uygulanan reformların yansımaları da bu durumu desteklemekteydi. Ermeni Patrikliği'nin de idari yapısına tesir eden en belirgin reform, banker amiraların ekonomik gücü ve etkisine getirilen sınırlama ile ortaya çıkmıştır. Ermeni bankerler ve tefeciler daha önce vergi bahanesi ile Osmanlı memurlarından garantiye aldıkları paraların vergi icrasının feshedilmesi ile kontratlarını kaybettiler. Sonuç olarak bazı zengin amiralar battı ve Osmanlı yanındaki etkileri de buna göre azaldı. Bu merkezlerin milletleri içindeki prestij kaybı ile patrikliğe aktarılan sarfiyattan büyük bir katkı ortadan kalktı⁽²⁰⁾. Bu arada, Osmanlı vergilerini toplama işi patrikliğe verildi (1840). Patrikliğin prestiji artı fakat, banker amiralar ve esnaf amiralar arasındaki sürtüşmelere neden oldu. Uygulanılamayacağı anlaşıncı 1841'de vergi işi tekrar Osmanlı'ya devredildi⁽²¹⁾.

1840 ve sonrasında Avrupa'ya (özellikle Paris'e) Osmanlı Hükümeti tarafından öğrenci gönderildi. Bunlar arasında Ermeniler de vardı⁽²²⁾. Ayrıca zengin amiraların çocukları ve yakınları, 1842'de Avrupa devletlerine gitmeye başladılar. Bunlardan çoğu Paris'te Muratyan Koleji'nde eğitim görüyorlardı. Bu kolej, Avrupa'daki genç Ermenilerin bir araya geldikleri yerdi. Fransız ihtilalinden etkilenen bu gençler özgür-

(19) Artinian, a. g. e. , ss. 52-53.

(20) A. g. e. , s. 53.

(21) A. g. e. , ss. 53-57.

(22) Adnan Şişman, "Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Gayr-i Müslim Osmanlı Öğrencileri", *X. Türk Tarih Kongresi, Ankara 22-26 Eylül 1986*, c. V, Ankara: T. T. K. Bas. , 1994, ss. 2515 vd.

lükçü anlayışa sahiptiler ve Osmanlı idari sisteminde, yani Patrikliğin idari sisteminde değişiklikler olması gerektiğini konuşuyorlardı. Ermeniler arasında iki yönde gelişen genç nesil vardı. Bunlar 1849'da *Genç Ermeniler Ağrı Topluluğu*'nu kuran Ermeniler ile amiraların Avrupa'da eğitim görmüş nesilleri idi. İki grup ta Patrikliğin idari yapısına tesir edecek faaliyetlerde bulundular. Avrupa'dan dönen Ermeniler, başta dil ve edebiyat olmak üzere Ermeni milletinin dini, siyasi ve kültürel yaşamlarına tesir edecek durumdaydılar. Osmanlı Devleti'nin ve Ermeni Patrikliği'nin idari yapısında meydana gelen değişikliklerin oluşmasının da öncü oldular⁽²³⁾.

1844'de Patrik Madteos, amira ve esnaftan oluşan karışık bir meclis oluşturdu. Amiralar papaz atamasına karşı çıkınca patrik, esnafın ve halkın hakkını savunarak buna itiraz etti. Babıali de meseleyi inceleyerek patriği destekledi. Patriğin istediği gibi dini ve dünyevi işleri ayırdı. Bunun için 7 Mayıs 1847'de patriklikte iki ayrı idari yapıda bir meclis oluşturuldu. Üst Sivil Meclis, 20 üyeden oluşuyordu ve laik eğitimi, milletin sivil işlerini ve adaleti üstlendi. Ruhani Meclis ise dogmalarla, ruhban sınıfının koordinasyonu ve dini eğitimle görevlendirilmiş 14 üyeden teşekkül ediyordu. Patrik başkanlığında mecliste beş amira, on esnaf, Paris'te okumuş iki mimar ve ayrıca iki memur bulunmaktaydı. Osmanlı Ermenilerinin idari yapısında 1847-1860 arasında Ermenilerin işlerini bu iki meclis idare etti. Üyelerin seçimleri iki yılda bir yapılıyordu. Her iki yılda bir Patrik, amira ve esnaftan meclis için belli bir sayıda temsilci göndermesini istiyordu. Meclis genelde hem sivil hem ruhani meclis üyelerinden seçiliyordu. Fakat 1847, 49, 51 ve 53'te Üst Sivil Meclis Ruhani Meclisin 14 üyesini atadı. Islahat Fermanı'yla (1856) Osmanlı'daki Gayrimüslimlerin tekrar organize olması sağlandı

(23) Artinian, a. g. e. , ss. 58-66 ; Ayrıca bkz. Arus Yumul ve Rıfat N. Bali, "Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 1 (Cumhuriyet Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi)*, Ed. : Mehmet Ö. Alkan, 1. bas. , İstanbul: İletişim, 2001, s. 364 ; Turgay Uzun, "Osmanlı Devleti'nde Milliyetçilik Hareketleri İçerisinde Ermeniler", *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ed. : Hasan Celal Güzel, Ankara: Yeni Türkiye Yay. , 2000, s. 87.

ve sorunlar çözüldü⁽²⁴⁾.

3. 1856 Islahat Fermanı'nın İlanı ve Ermeniler

İstanbul Ermeni Patrikliği'nin idari yapısında etkin olan amiraların yerini, idarede sivillerin alması ve dolayısıyla Osmanlı Ermenilerinin liberal idari sisteme kavuşmaları yönünde gelişen olaylarda Genç Ermeniler rol almıştı. Genç Ermeniler, Ermeni Millet Nizamnamesi'nin hazırlanmasında, dolayısıyla İstanbul Ermeni Patrikliği'nin idari yapısının yeniden düzenlenmesinde de önemli rol oynayacaklardı. Nizamname'nin dönüm noktası ise 1856 Islahat Fermanı idi.

Bu ferman Avrupa devletlerinin Osmanlı iç işlerine karışmasında da bir dönüm noktasıdır. Osmanlı Devleti, 1853'de girmiş olduğu savaşta Rusya'ya mağlup olmuştu. Savaşa son vermek için Viyana'da imzalanan protokolün 4. maddesi, Osmanlı tebaasından Hristiyanların Müslümanlarla hukuk eşitliği hakkında vermiş olduğu teminatı kendiliğinden teyit edecek, padişahın istiklalinin ve devletin mülki bütünlüğünün barış esaslarından birini teşkil edeceğini göstermekteydi. Osmanlı Hükümeti, bu madde gereğince Paris Konferansı'ndan hemen önce Islahat fermanını ilan etti (18 Şubat 1856). Bunun amacı reformları kendi inisiyatifiyle yapmış olduğunu göstermek ve Avrupa devletlerinin iç işlerine karışmasına mani olmaktı⁽²⁵⁾. Avrupa devletlerinin Osmanlı'nın iç işlerine karışmada rol oynayan en önemli basamak Gayrimüslimlerdi. Bu nedenle bütün tebaayı ilgilendiren Tanzimat Fermanı sonrası gelişmeler, sadece Gayrimüslim tebaayı ilgilendiren maddeler içeren Islahat Fermanını doğurdu. Öyle ki bu yeni Hattı Hümayun, Tanzimat Fermanı'nı teyit etmekle kalmıyor, Fatih devrinden bu zamana kadarki hakları korumakla beraber yeni hak ve imtiyazlar bahşederek yeniden şekillendiriyordu.

(24) Arşak A. Alboyacıyan, "Azkayin Sahmanadrutyun, ir Tsakumı yev Girarutyunı", *1910 Intarcag Oratsuys A. Purgiçyan Hivantanatsi Hayots*, Konstandnubolis, 1910, ss. 311-317 ; Aynca bkz. Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, New Jersey: Princeton University Press, 1963, ss. 120-122 ; Artinian, a. g. e. , ss. 73-74.

(25) Gürün, a. g. e. , ss. 84, 86.

İslahat Fermanında İstanbul Ermeni Patrikliği'nin idari yapısını doğrudan ilgilendiren hükümler şunlardır:

1. Gülhane Hattı mucibince din ve mezhep farkı olmaksızın bütün tebaaya bahşedilmiş olan can, mal ve namus dokunulmazlığı tekit ve teyit edilmiştir.
2. Gayrimüslimlere önceden verilmiş olan bütün imtiyazlar ve ruhani muafiyetler kaldırıldı.
3. Bu imtiyazlarla muafiyetlerin yeni şartlar ve ihtiyaçlarla telifi için hükümetin nezareti altında olmak şartıyla patrikhanelerden hususi meclisler teşkil edilecek ve bu meclislerin kararları Babialı'ye arz edilip tasdik edilmek suretiyle kesinlik kazanacaktır.
4. Patriklerin seçim usulü yeniden düzenlenecek ve kaydı hayat ile tayin edilecektir. Patrik, piskopos, metropolit, murahhasa ve haham gibi ruhani reislerin tayinlerinde kararlaştırılacak şekle uyularak yemin edeceklerdi.
5. Ruhanilere verilmekte olan bağışlar, bahşişler yasaklanacak ve ruhani reisler maaşa bağlanacaktır.
6. Cemaat işleri ruhani ve cismani azalardan oluşan meclislere havale edilecektir.
7. Ahalisi karışık olmayıp yalnız bir mezhep cemaatiyle meskun olan yerlerde zahiren ve alenen ayin icrasına müsaade edilecektir.
8. Gayrimüslimler arasında çıkacak miras vs. ihtilafları gibi davalar ilgililerin talepleriyle patriklerle ruhani meclislere havale edilebilecektir⁽²⁶⁾.

İslahat Fermanı'nın ilanından hemen sonra Paris Barış Antlaşması yapıldı (30 Mart 1856). Bu antlaşmada 9. maddeyle İslahat Fermanı'nı padişahın serbest iradesiyle çıkardığı, bu fermanın Osmanlı ve tebaası arasındaki münasebete, Osmanlı iç idaresine tek tek ya da toplu olarak müdahale hakkı vermeyeceği şartına bağlanmıştı. Fakat, Avrupa Devletleri Osmanlı'nın iç işlerine karışmaya devam ettiler. İlk başta ferma-

(26) Engelhardt, a. g. e. , ss. 137, 138, 501-507 ; Ayrıca bkz. İ. Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV, İstanbul, 1972, s. 174 ; Uras, a. g. e. , ss. 156-159, dpn. 1.

na tepki gösteren Gayrimüslimler ise Osmanlı Devleti'nden isteyecekleri hakların ve imtiyazların teminatı olduğunu anlayınca Avrupa ile ilişkilerini baskı oluşturmaları yönünde geliştirmeye koyuldular⁽²⁷⁾.

Islahat Fermanı'nın yürürlüğe girmesiyle Gayrimüslimler için yeni bir dönem başlamıştır. Ruhanilerin yetkileri kısıtlanmakla beraber Osmanlı tebaası arasında hak ve imtiyazları artmıştı. Mesela kilise inşası yasakken bundan sonra kilise inşası serbest bırakılmış ve padişahın fermanına bağlanmıştı⁽²⁸⁾. Bu durum sadece ruhani yapıda değil, sosyal, siyasi ve ekonomik yapılarda da Gayrimüslimlerin yeniden yapılanmaları demektir. Bu yeni yapılanma Gayrimüslim cemaatlerin idari sistemini köklü değişime uğratan nizamnamelerin hazırlanışına resmiyet teşkil ediyordu. Başka bir ifadeyle Islahat Fermanı hükümleri Osmanlı milletlerinin idari sisteminin yeniden oluşturulacağına nihai işaret etti. Böylece İstanbul Ermeni Patrikliği'nde zaten altyapısı oluşmuş bulunan idari sistemi liberalleştirme hareketleri ivme kazandı ve Ermeni Millet Nizamnamesi'nin hazırlanma safhası başlamış oldu.

B. 1863 Ermeni Millet Nizamnamesi ve

İstanbul Ermeni Patrikliği'nin İdari Yapısındaki Değişiklikler

1. 1863 Ermeni Millet Nizamnamesi'nin Hazırlanışı

Ermeni Millet Nizamnamesi hazırlıkları 1855'de başladı. Rahipler, amiralar, esnaflar, eğitimciler, yazarlar, editörler, fizikçiler, hükümet çalışanları ve hatta ordudaki memurlar ulusal meclisi oluşturdular. Bu meclis anayasal komiteyi seçti. Bu komite ciddi bir şekilde çalışmaya başladı, taslağı hazırladı ve hükümete sundu. Islahat Fermanı'ndan sonra Ermeniler *milli anayasa* oluşturma girişimine hız verdiler. Ermeni Milli Meclisi 18 Ekim 1856'da toplandı. İlk defa Milli Meclis tarafından seçilen konseyde amiralar yoktu. 22 Mart 1857'de patriğin davetiyle üç yüzden fazla kilise örgütü ve halk temsilcileri toplantıya katıl-

(27) Bozkurt, a. g. e. , ss. 58-59.

(28) Eren, a. g. md, s. 744.

mak için seçildi. Anayasanın her maddesi tartışıldı ve bazı değişiklikler yapıldı. Sonunda anayasa onaylandı ve her üye kararı imzaladı. Anayasa taslağı Babialı'ye gönderildi. Fakat, Babialı "izin verilemez" diye geri çevirdi. Böylece Ermenilerin ilk anayasallaşma çabaları sona erdi⁽²⁹⁾.

Bunun üzerine Genç Ermeniler yeni bir taslak hazırladılar. Kasım 1858'de Milli Meclis, Yüksek Hükümet Konseyini seçti. İkinci Anayasal Komite iki piskopos, yedi rahip ve on beş de halktan oluşuyordu. İçlerinde Genç Ermenilerden Nahabed Rusinyan ve Krikor Odyan da vardı. Komite, çalışmalarını bitirdi ve yeni taslağı 18 Aralık 1859'da Milli Meclise sundu. Nahabed Rusinyan tarafından *Ulusal Ermeni Anayasası* (*Azkayin Sahmanadrutyun Hayots*) ismi verilen düzeltilmiş tasarı Anayasal Komitenin liberal görüşleri ile İnceleme Komitesinin muhafazakar görüşlerinin uzlaşmasını temsil ediyordu. 24 Mayıs 1860'da Milli Meclis, Ulusal Ermeni Anayasasını kabul etti. İlk onaylayanlar rahiplerdi. Daha sonra amiralar, entellektüeller ve sanatçılar geliyordu⁽³⁰⁾.

Hükümet tarafından atanan komite, düzeltilmiş 1860 Anayasasını Babialı'ye 1862 Şubatı'nda sundu. Babialı, *Ermeni Millet Nizamnamesi*'ni 29 Mart 1862'de onayladı. Böylece Osmanlı Ermenileri idari sistemi anayasallaşmış oldu⁽³¹⁾.

2. 1863 Ermeni Millet Nizamnamesi

İstanbul Ermeni Patrikliği'nin idari sisteminin yasallaştırılmış hali olan bu nizamnamede Patrikliğin idari yapısında bir çok değişiklik yapılmakla beraber temelde patriğin, yani ruhanilerin yetkilerine sınırlanma getirilmiştir⁽³²⁾. Patriklik, kuruluşundan itibaren Osmanlı Ermenileri'nin tek milli makamları konumunda olmuştur. Osmanlı Devleti İstanbul Ermeni Patrikliği'ni, ruhani olarak tabi olduğu Eçmiadzin Ga-

(29) Artinian, a. g. e. , ss. 78-82 ; Nizamnamenin hazırlanışı konusunda ayrıca bkz. Alboyacıyan, a. g. e. , ss. 323 vd.

(30) Artinian, a. g. e. , ss. 82-83 ; Alboyacıyan, a. g. e. , ss. 374-390.

(31) Uras, a. g. e. , s. 159 , Artinian, a. g. e. , s. 91.

(32) İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 11. bas. , İstanbul: İletişim, 2002, s. 184.

toğigosluğu yanında Sis ve Ahtamar gatoğigoslukları ve Kudüs Patrikliği önünde ilk makam olarak görmüştür. Bu nedenle zaten geniş haklara sahip İstanbul Ermeni Patriği'nin prestiji hem Ermeniler arasında hem de Osmanlı Devleti'nin yanında artmıştır. Bu idari sistem Ermenilerin de Osmanlı Devleti içerisinde prestijlerinin artmasına neden olmuştur. İstanbul'un fethinden sonra Rumlarla aynı statüye gelen Ermeniler, XIX. Yüzyılın ilk yarısında Rumlara tercih edilir hale gelmiştir⁽³³⁾. Osmanlı Devlet hizmetinde Ermenilere daha fazla yer verilmeye başlanmıştır. Fakat, nizamname, hatta Tanzimat Fermanı'ndan sonra nizamnamenin oluşum sürecinde patriğin hakları kısıtlanmakla beraber Osmanlı idare sistemi de değişim yaşamıştır. Bu değişim süreci Osmanlı Devleti'nin olumsuz gidişine katkıda bulunmuştur.

Nizamnamede patriğin yetkisini sınırlandıran durum sivil idarelerin oluşmasıdır. Patriği ruhanilerden ve sivillerden oluşan bir *genel meclis* seçmektedir. İstanbul Ermeni Patrikliği'nin idari yapısındaki değişiklikleri *doksan dokuz* maddeden oluşan Ermeni Millet Nizamnamesi'nin Ermenice, Ermeni Alfabesi ile Türkçe, Osmanlı Türkçesi ve İngilizce baskılarından takip ederek ele aldık⁽³⁴⁾.

2.1. Patrik Adayında Bulunması Gereken Şartlar, Patrik Seçimi ve Azli

1. Madde: İstanbul Patriği seçilecek kişi, millet meclisi başkanlığı ve yürütme gücüne sahip olarak devletin yürütme gücüdür. Bu neden-

(33) Çark, a. g. e. , ss. 39 vd.

(34) *Dersaadet Ermeni Patriğinin Suret-i İntihabı Beyanındadır*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı, Ks. 37, Ev. 329, Z. 47, K. 112, Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (19 Eylül 1990-29 Haziran 1891), c. IX, İstanbul, 1989, no. 43, ss. 118-133 ; *Azkayin Sahmanadrutyun Hayots (Nizamname-i Millet-i Ermeniyen)*, İstanbul: H. Mühendisyan Matbaası, 1279 (1863), ss. 11-54. Bu kaynağı bizim için tedarik eden Vağarşak Seropyan'a teşekkürü bir borç biliriz. Osmanlı Türkçesi ile basılmış nizamname sureti için ayrıca bkz. *Dersaadet Ermeni Patriğinin Suret-i İntihabı Beyanındadır*, Düstur, cüz-ü sani, Dersadet: Matbaa-i Amira, 1289, ss. 938-961 ; Ayrıca bkz. Alboyacıyan, a. g. e. , ss. 76 vd. ; İngilizcesi için bkz. H. F. Lynch, *Armenia Travels and Studies*, Vol. II, London: Longmans, Green, and Co. , 1901, Appendix I, ss. 450-467.

İle milletin güven ve itimadını kazanmış; bu makama her yönden layık olacak niteliklere ve haysiyete sahip; daha önce patriklik piskoposlarından olma ve babasından itibaren Devlet-i Ali tebaasından olma şartlarını taşıması gerekir.

2. Madde: Patriğin ölümü ve istifası gibi Patrikliğin boş kalması durumlarında, ruhani ve cismani meclisler birleşerek bir genel kaymakam belirleyip Babialı'den tasdikini isterler. İstanbul Patriği, genel mecliste seçilir. Fakat, ruhani ve cismani meclislerin seçilen şahısların istihkak dereceleri hakkında bir isimler defteri düzenleyerek oylarını beyan etmeye hakları vardır. Patrik kaymakamı, İstanbul piskoposlarını havi bir isim defteri tutar. İsimleri önüne birinci madde gereğince seçilmeye yönelik hakları bulunan şartları yazılır. Bu defter ruhani meclise bildirilir. Ruhani meclis tarafından ruhani genel meclis davet olunur ve gizli oyla bir sonraki isimler defteri tertip olunur. Ruhani meclis tarafından kabule şayan addedilen piskoposların isimleri bir kağıt üzerine yazıldıktan sonra oy çokluğuna göre yeni bir deftere kaydedilir. Kaymakam tarafından isimleri cismani meclise verilen bu piskoposların kabiliyet dereceleri tahkik edilerek patrik seçilebilecek beş tanesi oy çokluğu ile belirlenir ve tayin edilir. Buradan da defter genel meclise gider. Ruhani genel meclisin tertip etmiş olduğu defter genel millet meclisinde duvara asılacak olduğundan genel meclis, patrik seçimine güç ve salahiyeti olan iki meclisten de seçilebilecek şahısların 40'ı ruhani ve 40'ı cismani üyelerin gizli oylarıyla mutlak oy çokluğuna göre patrik seçilir.

Oy verilen şahsın isminin genel mecliste cismani meclisçe belirlenen şahıslar arasından olması gerekir. Mutlak oy çokluğu oluşmadığı takdirde en fazla oy alan ikisinin isimleri kaymakam tarafından genel meclis azasına bildirilir. İkinci defa da bu iki şahıs hakkında oy verme işi düzenlenir. İkinci defa oy vermede hazır bulunmayan millet vekilleri bulundukları yerden mühürlü ve imzalı bir mektupla oylarını genel meclise tebliğ edebilirler. Bir sandıkta toplanan oylar, genel meclis kalem tarafından dört kilise ehli ve dört avamdan olmak üzere sekiz kişinin gözlemi altında sayılır. Eğer oylar eşit olursa bunlardan biri kura ile belirlenir.

3. Madde: Seçim işi bittikten sonra bir dilekçe ile mecliste hazır bulunanlar tarafından imzalanmış halde kaymakam tarafından Babıali'ye takdim edilir. Eskiden olduğu gibi padişahın emrine (irade-i seniyyeye) uygun olduğu halde patrik nasb ve tayin olunur.

4. Madde: Seçilen patrik patrikhaneye davet edilir ve yemin eder. Sonra da Babıali'ye davet edilir ve resmen tayini yapılır.

5. Madde: Patriğin nizamname maddelerine uymayan vaaz ve harekette bulunması kenđisi hakkında suçlama sebebidir.

6. Madde: Patriği suçlayabilme hakkı, genel, ruhani ya da cismani meclise ait olup suçlama ya da şikayette bulunan heyet, Babıali'den izin aldıktan sonra, patrikten genel meclise söz vermesini ister. Patrik bundan kaçındığı takdirde durum tekrar Babıali'ye arz edilir. Dilekçe gereğince İstanbul'da bulunan piskoposlardan en yaşlısının başkanlığında genel meclisin anlaşması Babıali'ce istenir. Şikayette bulunanlar haricinde beşi kilise ehlinde beşi avamdan olmak üzere toplam on kişilik bir teftiş komisyonu tayin edilir. Bu komisyon vakıayı tahkik ederek zikredilen meclise bir kıta mazbata sunar. Durum gizli oy ile karar kılınır. Bu kararı havi ve meclis azasından zikredilen kararda oy vermiş olanların imzasını taşıması gereken kağıt patriğin istifasını şamil ise iki meclisin kalem zabıtları zikredilen kağıdı ibraz ederler. Patrik milletin bu açık isteğini öğrenince istifa etmeye mecburdur. Bundan kaçınırsa Babıali'ce doğrudan azledilir.

7. Madde: Ayrılan patriğe murahhasa piskoposlar sınıfına dahil olarak karma meclis tarafından usulüne uygun olarak muamele edilir.

2.2. İstanbul Patriği'nin Görevleri

8. Madde: Patriğin vazifesi esas nizamname hükümlerine uyarak hareket; anılan nizamnamenin diğer bütün işlerinin tamamen yapılmasına dikkat ve nezaret etmek hususlarından ibarettir. Patrik, kendisine gelen işleri tartışarak karar verilmek üzere ait olduğu meclise yollar. Bir mecliste kararlaştırılan maddeye dair kendisinin kararları ve diğer resmi yazıları o meclis tarafından imza ve tasdik olunmadıkça geçerli ve yürürlükte olamaz. Fakat, acele bir iş ortaya çıkıp da görülmesi ve hal-

li için meclis gününü beklemek veya olağanüstü meclisi davet etmek mümkün olmaz ise patrik, o konuda sorumluluğu üzerine alarak kendi başına gerekli olanı yapmaya yetkili ise de, bu durumu usulü üzere kayıt ettirmeye ve tasdik olunmak üzere adı geçen meclise, gelecek toplantıda bildirmeye mecburdur.

9. Madde: Patrik kendi yokluğu sırasında millet meclislerinde verilen kararlar evrakını -imza etmeden önce kararlar hakkında görüşlerini açıklayıp yeniden gözden geçirebilirse de-esas nizamname hükümlerine aykırı bulmadıkça imzadan kaçınmaz.

10. Madde: Patrik, ruhban ve okul hocaları ile kilise, manastır, okul ve hastane memurlarından esas nizamnameye aykırı harekette bulunanların hizmetten çıkarılması hususunu ait olduğu meclise ve komisyonlara teklif edebilir.

11. Madde: Patriğin ruhani ve cismani meclis ile onların altında bulunan komisyonları kendiliğinden değiştirme ve bozma yetkisi yok ise de bunlardan birinin esas nizamnameye aykırı gidiş ve hareketini gördüğü zaman ilk defasında o meclis veya komisyon reislerinden madde-nin açıklanmasını ister. İkinci defasında eğer suçlanan heyet millet meclislerinden biri ise genel meclise başvurur. Eğer komisyonlardan biri ise dinden başka işlere bakan meclise başvurarak ve delilleri gösterek bunların değiştirilmesini teklif eder.

12. Madde: Patriğin millet sandığından aylığı olduğundan, patrikhanenin dahili masrafları kendisi tarafından karşılanır.

2.3. Patrikhane Kalemi

13. Madde: Patrikhanede milletin yazışmaları gereğince bir kalem bulunacaktır. Kalem üç kısım odaya sahip olup birincisi, patrikhaneye gelen-giden evraklara bakan yazışma odasıdır. İkincisi kayıt odasıdır ki millet meclisi ve komisyonlarını ilgilendiren evraklarla meşgul olur. Üçüncüsü ise nüfus tutanak odasıdır ki millettten doğan, evlenen ve ölenlerin kaydıyla meşgul olur. Yolculuk ya da şahsi muameleler (doğum, ölüm ve evlilik)gereği şahadetnameler bu odadan verilir.

14. Madde: Patrikhane kalem müdürü, cismani mecliste seçilir ve patrik tarafından nasb ve tayin olunur. Genel meclisin yazışmalarını yürütür. Her sene İstanbul ve taşralarda doğum, ölüm ve evlenme kayıtlarını ihtiva eden defterlerin suretini patrikhane genel kalemine kaydettirmeye mecburdur. Müdür, Ermeni lisanında tam bir bilgiye sahip olup Türkçe ve Fransızca'ya da aşina olmalıdır.

15. Madde: Patrikhane kaleminin kafî miktarda yazıcısı olup bunların Ermeni lisanını layıkıyla ve kendi hizmetlerinde tam malumata sahip olmaları gerekir. Bunlar kendilerine mahsus hizmetleri gereğince ilgili oldukları ve meclis ve komisyonlara karşı özel, kalem müdürüne karşı genel anlamda sorumludurlar.

16. Madde: Nüfus kayıt odasından verilen bütün evrak ve şahadetnamelerin patrik mührü ve kalem müdürü imzası taşınması gerekir.

2.4. Kudüs Patriği

17. Madde: Kudüs Patriği, vefat edinceye kadar görevde bulunmak şartıyla Kudüs'teki Ermeni ziyaretgahlarının idarecisidir. Makamı Mar Yakup Manastırı'dır ve bu manastır cemaatinin reisidir. Vazifesi, manastırın usul ve nizamına uygun hareket etmek ve geçerli kural ve kanunların iyi şekilde uygulanmasına dikkat etmekten ibarettir. Bunun aksi kendisi hakkında suçlama sebebidir. Kudüs Patriği hakkında ya manastırın ruhban cemaati ya da İstanbul Patrikliği'nin suçlaması söz konusu olabilir. Böyle durumlarda İstanbul Patriğinde olduğu gibi uygun olanın gereği yapılır.

18. Madde: Patriğin zikredilen manastır düzenine uymayan vaaz ve harekette bulunması kendisi hakkında suçlama sebebidir.

19. Madde: Kudüs Patriği hakkında ya zikredilen manastırın ruhban cemaati veya İstanbul Patrikhanesinin ruhani ve cismani meclisleri tarafından suçlamada bulunulabilir. Böyle bir olayın gerçekleşmesi halinde millet genel meclisi toplanarak esaslı bir tahkik sonucunda açıklığa kavuşturursa İstanbul Patriği hakkında altıncı maddede beyan olan usul tatbik edilir. Bu durumda ya Kudüs Patriği bir şikayetname ile düzeni

korumaya davet edilir ya da zikredilen ruhban cemaati de içinde olmak üzere genel meclisçe gizli oy ile seçilen vekiline teslimiyle makamından ayrılmaya mecburdur.

20. Madde: Kudüs Patriği'nin vefatı durumunda manastırın ruhani cemaati kendi içlerinden bir kaymakam seçip İstanbul Patrikhanesi meclisleri tarafından tasdik edilir.

21. Madde: Kudüs Patriği İstanbul Patrikhanesi meclisleri tarafından seçilir. Fakat, Kudüs ruhban cemaatının seçimi kabul edilen kişilerin istihkak dereceleri hakkında bir isim defteri düzenlemeyle oy vermeye hakkı vardır. Patriğin vefatı sonrasında kaymakam tarafından ruhani genel meclis davet edilir. Bu meclis, İstanbul Patriği hakkında ruhani genel meclisinde icra olunduğu gibi bir isimler defteri tertip eder. Ancak bu defterin akıl sahibi yedi şahsın ismini taşıması gerekir. Defter cemaatin imzalı mazbatasıyla beraber İstanbul Patrikhanesine gönderilir.

22. Madde: Patrik seçilecek şahıs akıl sahibi, 35 yaşını tamamlamış olması, babasından beri Devlet-i Ali tebaasından olması, zikredilen cemaat piskopos veya ruhbanlarından bulunması ve cemaatten ayrılmamış olması gerekir. İstanbul Patrikhanesi meclisleri tarafından Kudüs Patriği'nin uygun görmesiyle bir hizmette bulundurulmuş olanlar zikredilen cemaatten ayrılmış sayılmazlar.

23. Madde: Ruhani ve cismani meclisler birleşerek isimleri zikredilen defterde kayıtlı olan şahısların istihkaklarını tahkik ederek seçilebilmek üzere üçünü ayırır ve bunların isimlerini genel meclise ibrâz ederler. Zikredilen cemaat tarafından oluşturulan defter, genel mecliste duvara asılacak olduğundan genel meclis seçimi kabul olan şahıs hakkında -kırkı zikredilen cemaatin kırkı mezkur iki meclisin oylarıyla- bilgi edinilerek zikredilen şahıslar içinden yetenek, bilgi ve güzel tavırları yönleriyle en fazla istihkakı olan şahsı gizli oy ve mutlak oy çokluğu ile patrik seçer. Genel mecliste, zikredilen cemaat tarafından gelen defterde bulunmayan birisi hakkında oy kullanma hakkı yoktur.

2.5. Ruhani Meclis

24. Madde: Ruhani meclis kilise ehlinde ve bilir kişilerden otuz yaşını tamamlamış, akıl sahibi ve rahiplik ya da papazlık yapmış kıdemli 14 kişiden oluşmaktadır.

25. Madde: Ruhani meclis aza sayısının üç misli, genel ruhani mecliste oy ile seçilip isimleri bir imzalı mazbata ile genel millet meclisine ibraz edilir. Bunların içinden ruhani meclis azası, genel mecliste gizli oy ile seçildikten sonra mazbatasını patrik tarafından Babıali'ye arz olunarak padişah emri ile nasb ve tayin olunurlar.

26. Madde: Ruhani meclis azası her ikinci sene nisan ayının sonunda tamamen dağılıp mayıs ayı başında yenilenir. Ayrılan azanın hemen tekrar seçilmeleri mümkün olmayıp ancak iki sene sonra seçilebilirler.

27. Madde: Ruhani meclis azalarından istifa ya da başka bir sebeple kayıp olanların adedi üçe ulaşınca bunların yerine genel mecliste başkaları seçilir. Seçim gerçekleşinceye kadar ruhani mecliste meclis azalarının çoğunluğu aranılır.

28. Madde: Ruhani meclisin vazifeleri: Milletin ruhani işlerine bakmak; mezhep inançlarını milletçe destekleme, hakim kılma ve Ermeni Kilisesi'nin inanç ve geçerli kurallarını koruma; kiliseler ile kilise ehlinin düzenli bir durumda bulunmalarına dikkat etme; ruhban tatifesinin gerek hâzırdeki durumlarının düzeltilmesine ve gerek gelecekteki hâllerinde düzenli olma sebeplerini temine devam; milletin durumunu zaman zaman kontrol ederek mezhep eğitimi hususuna dikkat etmek; ehliyet ve kabiliyetle vasıflanmış rahip ve papazlar yetiştirmek ve millet tarafından oluşturulan mezhebi meseleleri tahkik ile geçerli usulü kiliseye tatbik etmek hususlarından ibarettir.

29. Madde: Ruhani meclis sırf din ile ilgili ortaya çıkan mühim bir meseleyi halletmediği takdirde İstanbul'da bulunan piskoposlar, kilise vaiz ve başpapazlar ile ikincilerini, ve gerektiği halde İstanbul yakınındaki sancaklarda ikamet eden murahhasaları yazı ile davet ederek genel ruhani meclisi teşkil eder. Bu meclis zikredilen meselenin hallini güç yetirilemeyecek addettiği halde bir imzalı tutanak ile genel gatoğios tarafına müracaat olunur.

30. Madde: Ruhani meclisin her çeşit kararnameleri, daima meclis azasının çoğunluğunun imzasıyla imzalı olacaktır.

31. Madde: Gerek İstanbul gerek taşralara vaiz (rahip) tayini için gereken ruhsat, ruhani meclis tarafından verilir. Papaz grubuna İstanbul için yine ruhani meclis, taşralarda ise o mahallin ruhani meclisi tarafından verilir.

32. Madde: Bir kilise cemaati ile papazlar, yeniden papaz tayinine lüzum görüp de ruhani meclisten bir imzalı kararname almadıkça izin verilmez.

33. Madde: İstanbul kiliselerinin vaizleriyle başpapazları ruhani meclisin kararı üzerine patrik tarafından tayin olunur.

34. Madde: Ruhani mecliste her türlü seçim konusu gizli oy ile gerçekleştirilir.

35. Madde: Kilise ehlinin mezhebe ait hizmetlerinin çabucak yerine getirilebilmesi için hali hazırdaki durumlarının düzeltilmesine ve gelecekteki hallerini temine dair ruhani meclis tarafından bir nizamname düzenlenecektir.

2.6. Cismani Meclis

36. Madde: Cismani meclis, avamdan olmak üzere milli işlere ve Devlet-i Aliyye nizamlarına vakıf 20 şahıstan oluşur.

37. Madde: Cismani meclis azası gizli oy ve mutlak oy çokluğu ile genel millet meclisinde seçimle; mazbatasını patrik tarafından Babıali'ye takdim olunarak, padişah emri ile nasb ve tayin olunurlar.

38. Madde: Her iki senede bir zikredilen azaların hepsi nisan ayının sonunda dağılıp mayıs ayının başında yenilenirler. Zikredilen aza iki sene sonra tekrar seçilebilir ve ayrılmış olduğu ilk iki senede zikredilen meclis azalığına seçilemezler. Fakat, farklı şekilde hizmette istihdam olunabilirler.

39. Madde: Zikredilen meclis azasından biri yazılı olarak kafi bir sebebe beyan etmeksizin birbirini müteakiben üç kere meclise gelmediği halde sebebi araştırılmak üzere zikredilen meclis yazıcısı tarafından mektup yazılıp cevap alınmadığı takdirde yeniden mektup yazılarak

oluşacak mecliste hazır bulunmaz ise kendisine istifa etmiş gibi bakılacağı bildirilir. Yine gelmediği takdirde istifa etmiş addolunur.

40. Madde: Zikredilen meclis azasından istifa vukuuna ve yahut başka bir sebebe binaen kayıp olanların adedi üçe ulaşınca, bunların yerine genel mecliste başkaları aza seçilir. Bu seçim gerçekleşinceye kadar zikredilen mecliste meclis azasının tamamının çoğunluğu aranır.

41. Madde: Cismani meclisin idari görevi milletin cismani işleriyle meşgul olmaktan ibarettir. Vazifesi: Milletin hallerini düzelterek ilerlemesine ihtimam ve dikkat edip; sorumluluğu altında bulunan komisyonlar tarafından kendisine irade olunup millet yararına olabilecek durumları tam bir dikkatle mütalaa ve tahkik ederek lüzumu ortaya çıktığı halde tasdik etmek veyahut fiile geçirilmesini engelleyecek durumların ortadan kaldırılmasına çalışmak hususlarından ibarettir.

42. Madde: Zikredilen meclis kendisine ulaşan meseleleri müzakerel olunmak üzere ait olduğu komisyona gönderip, onun oyunu gerçekleştirmedikçe yürürlüğe koyamaz. Komisyonların kararını gerçek sebeplere binaen kabul etmeyebilirse de -kendiliğinden başka bir tedbir ortaya çıkarıp yürürlüğe koyamaz- keyfiyetince o komisyona havale etmeye mecburdur. Komisyonlardan birini esas nizamname hükümlerine uymayan bir harekette görmedikçe değiştiremez. Birinin böyle bir hareketini görünce zikredilen durumun ilk defa gerçekleşmesinde komisyon başkanından açıklama; ikinci defasında yazılı olarak ihtarı yerine getirerek o komisyonu düzeni korumaya davet ve üçüncü defasında azasını değiştirip ancak sebeplerini genel meclise ibraz edeceğini padişaha verilecek mazbatada açıklayarak bildirir.

43. Madde: Zikredilen meclis cismani işlerden kendisine ulaşan mühim bir meselenin hallini güç yetiremeyecek olarak düşünürse genel meclise müracaat eder.

2.6.1. Cismani Meclis Tarafından Oluşturulan Komisyonlar ve Müdürlükler

44. Madde: Maarif, cüzi tesisler, muhakemeler ve manastırların işlerine bakmak üzere dört komisyon ile diğer üç idare komisyonu cismani meclis tarafından seçilip bu komisyon azaları her sene başında ya-

rısı değiştirilmek ve yenilenmek üzere iki sene hizmet ederler. Muhakeme komisyonu reisi patrik olur.

2.6.1.1. Maarif Komisyonu

45. Madde: Maarif komisyonu, avamdan ve bilgi erbabından 7 azadan oluşur. Vazifesi: Ermeni milletinin talim ve terbiyesine nezaret; millet okullarının nizama uygunluğuna dikkat; erkek ve kız çocuklarının talim ve terbiyesi için teşekkül eden şirketlere teşvik ve yardım etmek; okul hocalarının hallerini düzenlemeye, iktidarları ile ehil ve erbap hocalar yetiştirilmesine, bahsedilen okullara ait ders kitapları tedarik olunmasına gayret etmek hususlarından ibarettir. Bu okullarda fen ilimleri okuyanlara diploma verilmesi, ders kitaplarının tayini, senelik imtihan hususları komisyon tarafından yerine getirilir. Fakat, mezhep talim edenlerin ruhani meclisten diploma almaları ve mezhep kitapları ile öğretmenleri hakkında bahsedilen meclise müracaat olunması gerekmektedir. Mezhep talimi imtihanı da ruhani meclis tarafından yapılır.

2.6.1.2. Tesisat Komisyonu

46. Madde: Tesisat komisyonu avamdan ve vukuf erbabından, cismani mecliste oy çokluğu ile seçilmek üzere, 7 azadan oluşmaktadır. Zikredilen komisyonun memurluk vazifesi: İstanbul'da bulunan bütün milli tesislerin ve bunların gelirlerinin idaresiyle genel olarak ilgilenmek; bahsedilen tesislerin düzenlenmesine dikkat ve gayret etmek hususlarından ibarettir.

Zikredilen komisyon milli emlak senetlerinin tamamının mevcut olmasına dikkat edecek, milletin gerek İstanbul'da ve gerek taşralarda bulunan bütün gayrimenkul malların tamamının senet suretleri bu komisyon tarafından toplanılarak patrikhane kaleminde korunacaktır.

Bu komisyonun marifeti ve cismani meclisin oluru ile patriğin mühürlü muvafakati olmadıkça milli emlakin satışı mümkün olamayacaktır.

Açıklanmış hususlar gereğince tevlid usulü Ermeni milletince yürürlükten kaldırılmıştır.

Bu komisyonun marifeti ve cismani meclisin rızası olmadıkça İstanbul ve havalisinde bir tarz inşaat ve tamirat gerçekleştirilemez. Komisyon muhasebe, vasiyet ve hastane müdürleriyle kilise cemiyetlerinin idaresinin yürürlükte olmasına bakacak ve bunların her birinden belirli vakitlerde hesap isteyerek cismani meclise yazıyla bildirecektir.

Komisyon sene başında -iki ay öncesinde- sonraki seneye varidat ve masraflarını muhasebe müdürlerinden tahkik ve bir gelir ve gider defteri düzenlenmesiyle cismani meclise ibraz edecektir.

2.6.1.3. Muhakeme Komisyonu

47. Madde: Muhakeme komisyonu azası, 4'ü kilise ehlinde 4'ü avamdan, patrik vekilinin başkanlığı altında bulunmak üzere, kırk yaşını tamamlamış ve evlenmiş 8 kişilik vukuf erbabından oluşur. Bunların tamamı karma meclis tarafından oy çokluğu ile seçilir.

Bu komisyon familyaca ortaya çıkan tartışmayı giderme ve Babı-ali'den patrikhaneye havale olunan davaları görme işiyle meşgul olur. Sonuca erdiremediği davaları ruhanilerle ilgili ise ruhani meclise, dünyevi bir mesele ise cismani meclise ve iki tarafla ilgili ise karma meclise havalesini gönderir. Bahsedilen komisyonda görülen bir dava, aleyhinde hüküm verilenin isteği üzerine bu meclislerden birinde yeniden başlatılır.

2.6.1.4. Manastırlar Komisyonu

48. Madde: Manastırlar milletin hususi mallarından sayılmakta olup bunların idaresi, varidat ve masraflarının bakımı ile görülmesi ve hukuki tahkiki millete aittir. Her manastırın kendi özel usulü olmak lazım geldiğinden ruhani ve cismani meclislerinin toplanması ile teşekkül eden karma meclis, her bir manastır cemaatiyle manastır komisyonunun efkarını tahsilden sonra icap eden talimatı tertip eder ve genel meclise tasdik ettirir. Bahsedilen talimatın esas usulü bir müddet sonra beyan olunur.

Birinci olarak her bir manastırın özel idaresi o manastır cemaatine ait olup, manastırın tamamına genel olarak nezaret etme hakkı manastırlar komisyonu tarafından gerçekleştirilmek üzere patrikhane meclislerine dönüşlüdür.

İkincisi her bir manastır başkanı önce manastırın cemaati tarafından seçilip patrikhane meclislerinin birleşmesi ile teşekkül eden karma meclisin oluru ile patrik tarafından tasdik olunur. İma edilen reisin Devlet-i Aliye tebaasından olarak 35 yaşını tamamlamış ruhbandan olması gerekir.

Üçüncü olarak bütün manastırlar milletin manevi menfaatini desteklemeye çalışmaya mecbur olacaklardan her biri kudret derecesine göre papaz okulu, kütüphane, basımevi ve hastane gibi milletin yararını gerektirecek tesisatı kapsayacaktır.

Manastırlar komisyonu cismani mecliste oy çokluğu ile seçilmek üzere 7 kişiden oluşmaktadır. Komisyonun hizmet vazifesi her bir manastır düzeninin hükümlerini yerine getirmeye dikkat etmek ve bakmak üzere gelir ve kazançlarını tahkik ile giderini görmek ve düzenlemek hususlarından ibarettir.

Bahsedilen komisyon, her bir manastırın özel idare hizmetini yerine getirmek üzere gereken şahısları önce manastır cemaati içinden seçer. Bu şahıslar manastır reisinin başkanlığında -manastırlarının özel talimatının uygulandığı idare ile- belirli vakitlerde komisyona hesap verirler.

2. 6. 1. 5. Muhasebe İdaresi Komisyonu

49. Madde: Muhasebe müdürleri vukuf erbabından olarak 7 kişiden ibaret olup cismani mecliste oy çokluğu ile seçilirler. Bunların hizmeti, millet sandığını idare etmek ve muhasebelerini görmektir.

Bu sandığın geliri genel yardım, İstanbul Patrikhane kalemi hasılatı ve mahal sarfı tahsis olunmayarak millet namına gerçekleşen vasiyet ve hediyelerden; gideri ise patrikhane ile patrikhane kaleminin masrafları, patrikhanenin idaresi altında bulunan milli tesisata ve muhtaç olan kilise cemaatlerine verilecek yardım ile başka gerçekleşecek masraflardan ibarettir.

Bahsedilen müdürler, tesisat komisyonunun marifeti ve cismani meclisin muvafakati ile bahsedilen bütün gelirleri tahsil ve giderleri düzenlemektedir. İdaresi kendilerine havale edilmiş millet sandığının mu-

hasebesini yeni usul üzere tutarak bir defterini belirli vakitlerde tesisat komisyonuna ibraz ederler. Bu defter komisyonda muayene ile tasdik olunduktan sonra cismani meclise ibraz olunur.

2.6.1.6. Vasiyet İdaresi Komisyonu

50. Madde: Vasiyet müdürleri 3'ü kilise ehlinde ve 4'ü avamdan olmak üzere 7 kişiden oluşup bunların hepsi oy çokluğu ile karma mecliste seçilir. Müdürlerin vazifeleri milletçe gerçekleştirilen vasiyetleri idare ve içinde bulunan hükümlere, vasiyet edenin niyet ve isteklerine uygun şekilde yürülmüş konulmasına dikkat etmek hususlarından ibarettir.

Vasiyet idaresine dair gereken özel talimat müdürlerin ve tesisat komisyonunun görüşü tahsil olunarak karma meclis tarafından tertip ve genel mecliste tasdik olunacaktır.

Müdürler kendi hizmetlerine dair olan muhasebelerin bir defterini belirli vakitlerde tesisat komisyonuna ibraz ederler. Bu defter bahsedilen komisyon tarafından muayene ile tasdik olunduktan sonra cismani meclise ibraz edilir.

2.6.1.7. Hastane İdaresi Komisyonu

51. Madde: Hastane müdürleri ikisi doktorluk reisliğini hamil hekimlerden olmak üzere 9 kişiden oluşup oy çokluğu ile cismani mecliste seçilirler. Müdürlerin vazifesi, millet hastanesinin akarları ve özel gelirleriyle ilgilenip bunların hasılatını ve millet sandığının yardımı ile hastaneyi idare etmektir.

Bu hastane dört daireye ayrılp biri fukaradan olan hastalara, diğeri ihtiyar ve çalışamaz durumda olan fukaraya, üçüncüsü delilik hastalarına ve dördüncüsü yetimlerin talim ve terbiyesine tahsis olunacaktır. Bu binaların tıbbi ve sıhhi usule uygun inşa ve idaresine itina gösterilecektir.

Müdürler hastanenin idaresi hususunda tesisat komisyonu tarafından mesul olup uygulanan işleri bu komisyona belirli vakitlerde bildirir.

2.7. Kilise Cemiyetleri

52. Madde: Kilise cemaatleri mahalline göre akıl sahibi 5 ve niha-yet 12 azadan oluşur. İdari görevleri: mensup oldukları cemaatin mil-li işlerini görme ve o cemaatin kilise ve okulunu idare etmek; fukara-sını kayırmak; cemaatçe ortaya çıkarılan çekişmeleri tahkik ile iki ki-şi arasındaki düşmanlığı gidermek; cemaat kilisesinin süslenmesine, kız ve erkek çocuklara mahsus okullar açılmasına gayret etmekle ce-maatin ihtiyaçlı olan ailelerine yardımları yürütmek hususlarından iba-rettir.

53. Madde: Her cemaatin kendi kilise cemaatinin gözlemi altında bulunmak üzere bir sandığı olup bu sandığın geliri, cemaatçe verilen hususi yardım, kilise ve mektep akarlarının gelirleri, kilisenin hasılatı ve vasiyet yoluyla veyahut başka bir şekilde gerçekleşen hediye ve diğerlerinden; gideri ise kilise ve mekteplerin masraflıyla fukaraya ve-rilecek yardım akçesinden ibarettir. Her kilise cemaati bulunduğu ce-maatte doğum, vefat ve evlilik yapan nüfusu düzenli bir şekilde bir deftere kaydedecektir.

54. Madde: Bahsedilen cemaatlerin hizmetleri gerçekleştirmeyi açıklarken doğrudan doğruya bahsedilen komisyonlar ile münasebet-leri olacağından, okullar hakkında maarif komisyonuna, idari işler hakkında tesisat komisyonuna ve dava ile ilgili işler hakkında muha-keme komisyonuna müracaat eder. Bahsedilen komisyonların her bi-rine ait olan hasılatı o komisyona belirli vakitlerde bildirir.

55. Madde: Her kilise cemiyeti mensup olduğu kilise cemaati ta-rafından seçilir. Yirmi beş yaşını tamamlamış olup da altmış yedinci madde iktizasınca muhakemece seçilme hakkından mahrum olmayan bütün fertlerin cemiyeti seçiminde ortaklığa hakkı vardır.

56. Madde: Kilise cemiyetlerinin vazife ve hareketlerini yenileme ve tayini hususunu açıklamada gereken talimat ruhani ve cismani meclisler tarafından düzenlenecektir. Kilise cemiyetleri azası dört se-ne hizmet yürütüp beşinci sene başında yeniden seçilebilmek üzere yenilenirler.

2.8. Genel Meclis

2.8.1. Genel Meclisin Kuruluş Şekli ve Görevleri

57. Madde: Genel meclis 140 üyeden meydana gelir. Bu üyeler üç kısım olup yedide bir bölümü olan 20 kişi İstanbul'da bulunan kilise mensupları tarafından seçilen kilise mensupları, ikinci kısmı olan 40 üye ise taşradan gelecek millet vekillerinden oluşmaktadır. Üçüncü kısım olarak 80 üye de İstanbul kilise cemaatleri tarafından seçilen vekillerdir.

58. Madde: Ruhani ve cismani meclislerin üyeleri genel meclise dahil olup genel meclis üyeliğine seçilmemiş iseler adı geçen mecliste oy sahibi olamayacaklardır.

59. Madde: Genel meclisin üyeleri, yani 71 kişi hazır olmadıkça meclis toplanamaz.

60. Madde: İstanbul Patriği ve Gatoğigosu gibi milletin yaşlı görevlileri ile ruhani ve cismani meclislerin üyelerini seçmek, bu meclislerin işlemlerine bakmak, onlara verilmiş olup da kendilerinin kestiremedikleri işler ortaya çıkarsa halledip düzenlemek ve bu nizamnameyi bozulmalardan korumak genel meclisin görevlerindendir.

61. Madde: Genel meclis eskiden olduğu gibi iki yılda bir kere nisan ayı sonlarında toplanıp geçen iki yıl içinde meydana gelen idare işlerinin yazışmalarını kabul ile görevli olan memurları yoluyla toplanmış ve sarf olunmuş paraların genel toplamını görür ve denetler. Millet meclislerinin bütün üyelerini yeniden seçer. Yıllık milli bağışların idare şekline karar verir.

Genel meclisin bu toplantısında bu iki meclisin üyeleri bulundukları halde her bir konuda görüşebilirler. Fakat, bağış ve seçim maddelerinden başkasında oy veremezler.

İkinci olarak, anılan meclisin gatoğigos seçimine katılmak.

Üçüncü olarak, İstanbul ve Kudüs patriklerini seçmek.

Dördüncü olarak, adı geçen iki meclis arasında ya da meclisler ile patrik arasında doğan anlaşmazlığı kaldırmak üzere toplanılır. Bu taktirde taraflar anlaşmazlıklarını açıklayabilirlerse de oy veremezler.

Beşinci olarak, nizamname esasına dokunulmayarak düzeltme lazım geldikçe ve genel meclisin oy ve kararına bağlı bir sorun çıkışında toplanılır. Şu kadar ki, böyle olağanüstü oturumun yapılmasından önce toplantı sebebi patrikhane tarafından Babıali'ye ifade olunarak izin alınır.

62. Madde: Genel meclisi patrik, ruhani meclis veya cismani meclisi uygun bulması ile veya genel meclis üyelerinden çoğunluğunun isteği ile toplar. Ancak önceki bentte bildirildiği üzere bu gibi olağanüstü toplantı, muhakkak sebebinin bildirimiyle devletçe izin verilmesine bağlıdır.

2.8.2. Genel Meclisin Ruhani Üyelerinin Seçim Şartları

63. Madde: İstanbul'da bulunan bütün kilise mensupları, İstanbul Ermeni Patriği'nin daveti üzere nisan ayı sonunda bir yerde toplanıp taşra memuriyeti olmayan, otuz yaşını bitirmiş, beş yıl önce papazlık ve rahiplik rütbesini kazanmış ve hiçbir dava altında bulunmayan piskoposlardan, papaz veya rahiplerden kesin oy çokluğu ve gizli oylama ile genel meclis için üye seçeceklerdir.

64. Madde: Yukarıda bildirilen ruhani üyelerin görev süresi on yıl olup, her iki yılda bir beşte biri değiştirilip yenilenecekler ve ilk sekiz yıl bu beşte birinin ayrılışı ve çıkarılışı kura ile yapılacaktır. Gerek böyle kura ile ve gerek onuncu yıldan sonra süresini tamamlayıp çıkan üyenin tekrar seçilmesi mümkün olacaktır.

2.8.3. Genel Meclisin Halktan Olan Üyelerinin Seçim Şartları

65. Madde: Milli bağış ile kişisel yetenek hakkı seçime esas tutulur. Milli bağış hakkının seçim hakkına esas olması için genel bağış olarak en az yılda yetmiş kuruş bağış verilmelidir. Seçilmeye kişisel yeteneği olanlar; devlet dairelerinde ve başka memuriyetlerinde bulunanlar, doktorlar, eğitim kitapları yazmış olanlar ve okul öğretmenleriyle milletçe beğenilen eğitim eserleri meydana getirmiş olanlardan ibarettir.

66. Madde: En az yirmi beş yaşını bitirenler seçim hakkı kazanır. Ancak, Devlet-i Aliyye tebaasından olmak şarttır.

67. Madde: Seçim hakkından muhakemece yoksun olanlar dört sınıftır:

Birinci sınıf, bir cinayetden dolayı Ceza Kanunname-i Hümayunu hükümlerince medeni hakları kullanmaktan süresiz uzaklaştırılmış olanlardır.

İkinci sınıf, milli işler dairesinde hilesi belirlenip de bu görevlerde kullanılmamalarına millet meclislerinden birisi tarafından hükme varılmış olanlardır.

Üçüncü sınıf, Devlet-i Aliyye mahkemelerinde haklarında cezalar tertiplenip de henüz ceza süresi sona ermemiş olanlardır.

Dördüncü sınıf, deliliği yüzünden kişisel haklarından yoksun bırakılıp tamamen iyileştikleri onaylanmayanlardır.

68. Madde: Osmanlı Devleti bağlularından otuz yaşını bitirmiş olup, Devlet-i Aliyye nizamları ve sınırlarını bilen ve tanıyan altmış yedinci madde gereğince seçim hukukundan yoksun olmayan bütün millet kişilerinin seçilmesi caizdir. Fakat, İstanbul kilise cemaatları tarafından seçilecek seksen üyenin en az yedisinin rütbe sahibi bulunmaları şarttır.

2. 8. 4. Gerek İstanbul İçinden Gerekse Dışarıdan Genel Meclis İçin Seçimle Tayin Olunacak Üyelerin Seçim Şekli

69. Madde: İstanbul kilise toplumları ve diğer bölgelerden seçilmesi lazım gelen vekillerin sayısının dağılışını gösteren özel bir defter düzenlemek üzere her iki yılda bir şubat ayının başlangıcında her iki meclisin komisyon kalem tutanaklarının toplamıyla meydana gelen karma meclis tarafından patrikhane kaleminde bulunan genel nüfus defterine uyularak öteki bölgelerde murahhasalık ve İstanbul'da her mahallede mevcut olan seçmenlerin sayısına göre her yerde ne miktarda üye seçilecek ise patrik tarafından yerlerine durum ilan edilecektir.

Seçilen üyelerin görev süreleri on yıl olacaktır ve her iki yılda bir gerek diğer illerden ve gerek İstanbul'dan seçilen millet vekillerinin beşte birini değiştirerek yenileyip, bu beşte birin seçim yerini tayinde mahalle ve murahhasalıklar arasında her iki yılda bir kere nöbetleşme usulü uygulanacaktır. Ve ilk sekiz yılında değiştirme emri kura ve tayin ile uygulanacaktır. Şu şartla ki, bir mahallede seçmen ve bir murahhasalıkta nüfus çoğalmış veya azalmış ise mevcutlarının sayısına bakılmayıp seçilecek üyelerin miktarı ona göre tayin edilecektir. Ölen veya ayrılanların yerine üye seçimi hususu da her yıl başından iki ay evvel yapılacaktır. Ve İstanbul mahallelerinden alınacak üye kilise toplumlarında ve dış bölgelerden gönderilecek üyeler murahhasalıklarda bulunan genel meclislerde seçileceklerdir.

70. Madde: Gerek İstanbul'da ve gerek başka yerlerde seçilmek istenen vekillerin kendilerini seçen kilise toplumundan ve murahhasalık dairesinden olup olmamalarında bir zarar olamayıp, şu kadar ki, İstanbul'da bulunmaları ve adı geçen toplumların milletçe sınırlarını bilen ve seçmenler nazarında millet sevgisi ve temizlik yönleri bakımından doğru ve itibarlı bulunmaları gereklidir.

Bu vekiller, genel meclis ya da kendilerini seçmiş olan İstanbul veya taşra toplumlarının vekilleri sayılmayıp hepsi aynı izni haiz genel meclis üyesi itibar olunurlar.

71. Madde: İstanbul'da seçilmesi gereken vekillerin sayısıyla gerek seçmeye ve gerek seçilmeye yetkiyi gerektiren şartları her ikinci yıl şubat ayında üyelerin beşte birini seçecek toplumlara patrik tarafından bildirilir ve duyurulur. Bunun üzerine vekiller kilise cemiyetleri tarafından seçilir. Fakat kilisenin vaizi olmadığı halde başpapaz vaiz olup mahallenin ileri gelenlerinden de üç kişiden altı kişiye kadar kilise cemiyetlerine ilave olunur.

Bu cemiyetler kendi toplulukları içinde seçim hakkı kazanmış olup olmayanların tahkik ile alfabetik sıra tertibi üzere bir defterini düzenler ve sekiz gün meydanda kalmak üzere kilise cemiyeti odasına asarlar.

Ve seçenlere kolaylık olmak üzere istenilen vekiller sayısının üç mislini havi bir defter yapıp kilise cemiyeti odasına konulur. Fakat, seçmenler bu anılan deftere uymaya kesinlikle mecbur değildirler. Taşralarda genel meclis üyeleri seçimi hususu da bu usul üzere uygulanır.

2.9. Oy Kullanma

72. Madde: Seçilme hakkına nail olanların isimlerinin bulunduğu defter meydana konulduktan bir hafta sonra kilisede sabah ibadeti sona erdiği gibi kilise cemiyet odasında oy kullanmaya aşağıda olduğu gibi başlanır.

Kilise cemiyeti başkanı zikri geçen defteri eline alarak seçim hakkı olanları sırasıyla çağırıp, onlar dahi defterde isimleri önüne imza koyduktan sonra gereken miktar mebus isimlerini bir kağıt üzerine yukarıdan aşağıya sıra ile yazıp her bir şahsın ismi önüne lakap, semt ve sanatı işaret ederek o kağıdı dürüp özel olarak tespit edilen sandığa bırakırlar. Kendileri bir sebeple meclis odasına gelemeyenler ise oy verdikleri şahsın ismini bir imzalı mektup ile gönderirler.

73. Madde: Oy kullanımının gizli olması gerektiğinden oy verenler yazdıkları isimleri başkası görmemek üzere gizlice yazarlar.

74. Madde: Oy kullanımı açıklandığı gün toplanmak gerektiğinden oy kullanmaya hakkı olup ta bundan kaçınanların daha sonra davaya kalkışmaya hakları yoktur.

75. Madde: Hiçbir kimse iki kilise cemiyetinde oy veremez.

76. Madde: Seçim için birleştirilmiş kilise cemiyetleri ve kazaları bir diğeri yakınında bulunuyor ise, iki taraftan seçim hakkı olanlar bir yere gelerek oy kullanırlar. Bahsedilen cemiyet ve kazalar arası uzak olduğu durumda her biri ayrıca oy verip sonra iki tarafın oyları birleştirilir.

77. Madde: Oy verme işi sona erdiğinde o gün tatil olunmayarak oy pusulalarının bulunduğu sandık, kilise cemiyeti gözü önünde çekilişle tayin olunan müfettişler oy pusulalarını sayarlar. Pusulaların sayı-

şı oy verenlerin sayısına eşit olmayıp ta cemiyetçe hile vukuunda şüphelenilecek olursa, ertesi pazar gününde yeniden oy verilmek üzere, başka bir gün tayin olunur. Seçimi istenilen sayı kadar vekiller bir defada tamamlanamaz ise kalan miktar hakkında oy verilmesi böylece başka güne bırakılır.

78. Madde: Seçenlerden biri oy pusulalarında belli sayıdan fazla isim yazmış olursa fazla isimler kabul olmaz. İsimler yukardan aşağıya doğru sıra ile yazılmış olmayan oy pusulaları dahi geçersiz sayılır.

79. Madde: Oy verenlerin yarısından fazla oy alanlar mebus seçilmiş olurlar. İki kişi eşit oy aldığı halde yaşlısı seçilmiş olur.

80. Madde: Eğer ilk defa oylama yapılır da çoğunluk oy hasıl olmaz ise haklarında en çok oy isabet eden iki kimsenin isimleri ilan olunup ikinci defada o kimseler hakkında nizama uygun oy verilir.

81. Madde: Kilise cemiyetleri, seçilen vekillerin isim, lakap, semt, sanatı ve bütün seçim hallerini taşıyan, patriğe hitaben, bir mazbata düzenler ve takdim eder. Patrik tarafından cismani meclise ibraz olunur. Bu mazbatalar cismani mecliste incelendikten ve seçilenlerin aranılan sıfatları toplamış olup olmadıkları tahkik edildikten sonra milletvekillerinin nizama uygun seçildikleri ve bilirli bir günde genel meclisin teşekkülü altında toplanacakları patrik tarafından kendilerine resmen beyan olunur.

82. Madde: Genel meclis ilk toplandığında yazılmış olduğu gibi cismani mecliste incelenen mazbataları dinleyerek seçimi ve milletvekillerinin ruhsat ve iktidatlarını tasdik edince düzenli olarak teşekkül etmiş olur. İstanbul cemiyetleri vekilleri çoğunluk üzere seçildikleri ve taşra vekillerinin seçimi peyderpey haber alınmakta olduğu halde taşra seçimi sonu beklenmeyerek genel meclis bağlanabilir.

83. Madde: Bir kimse birkaç cemiyet veya birkaç eyalette seçildiği durumda hangisinin vekilliğini kabul ettiğini beyanda ihtiyardır. Fakat, bundan kaçınırsa cemiyet veya eyaletler hakkında genel mecliste kura çekilişiyle karar verilir.

84. Madde: Genel meclis azasının isim defterleri harf ve hece tertibi üzere tanzim edilir ve meclis mahallinde yazılarak vefat ve istifa gibi vuku bulan halleri isimleri de aynı şekilde yapılır. Her iki senede yenilenir ve azasının ayrılması durumunda tekrar seçimi mümkündür. İstanbul kiliselerinin vaizleriyle başpapaazları ruhani meclisin kararı üzerine patrik tarafından tayin olunur. Kilise ehlinin mezhebi hizmetleri çabucak ifa olunabilmesi için hali hazırdaki durumlarının düzeltilmesi gelecekteki hallerini temine dair ruhani meclis tarafından bir kıta nizamname düzenlenecektir.

2.10. Meclis ve Komisyonlar Hakkında Bazı Genel Maddeler

85. Madde: Her meclis ve komisyonun bir kalemi, her kalemin bir zabiti ve katibi, bazı kalemlerde zabıt ve katibin birer vekilleri olup bunların hepsinin azadan olması şarttır. Bunlar her sene değiştirilir ve yenilenir.

Bu maddede Ermeni alfabesi ile Türkçe Ermeni Millet Nizamnamesi metninde şöyle bir cümle eklidir: “Ve azasının ayrılması durumunda tekrar seçilmesi caizdir.”⁽³⁵⁾

86. Madde: Meclisin çoğunluk azası kayıp olduğu halde meclis ter-tip olunamaz.

87. Madde: Layıkıyla müzakere olunup hazır bulunan azanın fikirleri anlaşıldıktan sonra o madde hakkında meclis oyuna müracaat olunarak çoğunluk ile karar verilir. Oylar eşitlik üzere ayrılmış olduğu halde eğer meclis başkanı hazır ise başkanın, eğer hazır bulunmaz ise kalem zabitanın bulunduğu taraf tercih olunur.

88. Madde: Karma meclislerde bahsi geçen hususlarda karar vermek için iki meclisin ayrı ayrı oy kullanmaları gerekip, durum iki mecliste dahi oy çokluğu ile bir merkezde kararlı olduğu halde halledilmiş olur. İki meclis kararının muvafakat yokluğu oy ihtilafı demek olduğundan durumun kararı genel meclise bırakılır. İki meclisin azası ço-

(35) *Azkayin Sahmanadrutyun Hayots*, s. 50.

ğunluk üzere hazır bulunmadığı takdirde karma meclis nizamına uygun akit olunmuş sayılır.

89. Madde: Genel meclisin akdinden altı gün önce patrikhane tarafından meclis azalarına davetiyeler gönderilecektir.

2.11. Milli Yardımlar

90. Madde: Ergenlik sınırına ulaşmış kar ve kazanç sahibi bulunan bütün millet fertleri milli giderin tesviyesinde ortaklığa mecburdur. Bu yardım yıllık verilir paylaşırma işine yani şahsi güce esas tutulur.

91. Madde. Milli yardım iki çeşittir.

Birincisi; genel yardımdır ki genel giderleri içine alan millet sandığı için patrikhane tarafından tahsil edilir.

İkincisi; özel yardımdır ki her bir cemiyetin özel masrafını içine alan kilise cemiyetleri sandıkları için kilise meclisleri tarafından alınır ve faydalanılır.

92. Madde: İstanbul'da genel yardım toplanma şekli ve tahsili cismani mecliste tahsis ve genel mecliste tasdik olunup özel yardım dahi kilise cemaatleri tarafından tayin olunur. Ve taşralarda her bir murahhasalık cemaatin genel yardımına ve her kilise cemiyetinin özel yardımını dahi açıklandığı şekilde tanzim edilir.

93. Madde: Patrikhane sandığı için taşralardan alınması adet olan meblağın murahhaslıklara paylaştırılması ve tahsildar hissesi usulü hakkında genel meclisin kararı üzerine alınacak tedbir Babıali'den izin alınarak icra edilecektir.

2.12. Murahhasalıklar

94. Madde: Murahhasalar kendi murahhasalıkları dairesi içinde akit olunan millet meclislerinin başkanlığını ve yürürlüğe koyma kuvvetini taşımaktadır. Vazifeleri bu nizamnamenin hükümlerinin yürürlüğe konmasıyla ilgilenmekten ibarettir.

95. Madde: Murahhasalar manastırlarda ikamet etmeyip murahhasalık merkezinde murahhasalık meclislerinin toplandığı konaklarda ika-

met edecek ve mahalli hizmetlerinden uzaklaşmaları uygun olmayacaktır. Fakat bir murahhasanın manastır başkanlarından olduğu takdirde manastırın mahalli ikametinden yalnız bir günlük mesafede bulunuyor ise manastırını vakit vakit muayene etmek üzere iki hizmetini dahi birlikte yürütebilip manastıra bir günlük yoldan fazla mesafede ise yerine bir vekil tayin ile kendisinin mahalli hizmetinde ikamet etmesi gerekir. Fakat gerektiğinde murahhasalık dahilinde bulunan her yere gidebilir.

96. Madde: İstanbul'da olduğu gibi taşralarda dahi her kilise cemaatinin bir kilise cemiyeti, bir sandığı ve bir de kalemi olduğu gibi murahhasalık merkezinde de bir ruhani meclis, bir cismani meclis ve cismani meclisin idaresi altında olmak üzere bir sandığı olacaktır. Her murahhasa konağında bir kalem olup murahhasalık dahilinde bulunan kilise cemaatleri nüfus defterlerini tamamen nüfusa kaydedecektir.

97. Madde: Murahhasa seçimi gerektiğinde patrik seçimine kıyasla murahhasalık dahilindeki umumi mecliste seçimle, karnamesi mahalli karma meclis vasıtasıyla patriğe takdim olunacak. O da İstanbul karma meclisinin muvafakati ile murahhasa seçilen zatı tayin ederek Babı'ye arz ile resmi emirnamesini alır.

98. Madde: Murahhasalıklarda bulunan meclisler İstanbul meclislerinin esası üzere şekillenip vazifeleri de o minval üzeredir. Fakat, mezkur taşra meclisleri azasının mahal ve mevkilerinin nüfus miktarına göre yalnız bir defa tayin olunacaklardır. Hukuken milli yardım tesisi oluşuncaya kadar taşralarda umumi meclis azasını seçme hakkı olanlar birinci, ikinci ve üçüncü mertebede devlete vergi verenlerden ibaret olacaktır. Bu meclislerin oluşum şekli patrikhane tarafından murahhasalarla istişareyle dairelerinin nüfus miktarına göre kararlaştırılacaktır.

2.13. Sonuç

99. Madde: İşbu nizamnamenin esasına dokunulmaksızın bazı teferruatının tecrübe ile değiştirilip yenilenmesine lüzum görüldüğü takdirde tesis tarihinden beş sene sonra genel mecliste ruhani ve cismani meclisleri azasından üçer ve zikredilmiş olan dört komisyondan ikiye, ve bunların yanında genel meclis azasından veya dışardan diğer altı ki-

şı ki toplam 20 aza seçimiyle bir komisyon teşekkül edilerek gereği düşünülen değişiklikleri bu komisyonda karalaştırıp genel mecliste tasdik edildikten sonra Babialı'den izin alınarak ortaya çıkacak padişah emri üzere gereği yürürlüğe konacaktır.

3. 1863 Ermeni Millet Nizamnamesi'nin Uygulanışı

1863 Ermeni Millet Nizamnamesi Ermeniler tarafından hazırlanmış ve Babialı'nın onayıyla yürürlüğe girmiştir. 1860'da Patrikhanede oluşturulan meclis tarafından kabul edilen metinle Babialı'nın onayından geçerek yürürlüğe giren metin arasında farklar vardır. 1860 metni Babialı tarafından istenen düzenlemeden sonra Babialı'nın onayından geçmiş ve yürürlüğe girmiştir.

İki metin arasındaki farklar hükümlerden daha çok, kullanılan kelimelerden kaynaklanmaktadır. Ermeniler arasında 1860 yılına ait metin göz önünde bulundurulmuş ve kaynaklarında onu kullanmışlardır⁽³⁶⁾. Düzenleme esnasında değiştirilen yerlerin başında isim gelmektedir ki Ermenice'de *Azkayin Sahmanadrutyun Hayots (Ermeni Ulusal Anayasası)* şeklinde geçmektedir. Osmanlı resmi belgelerinde ise *Nizamname-i Millet-i Ermeniyen* ya da *Ermeni Patrikliği Nizamı* şeklinde kullanılmıştır⁽³⁷⁾. Babialı tarafından Patrikliğin özellikle ifade edilmesi Osmanlı Ermenileri için patriği daima en yüksek şef olarak tanıdığını göstermektedir. Nizamnamenin sivil unsurlar içermesi, hatta Ermenilerin laik yönetimi idare biçimlerine dahil etmelerine rağmen, Patrik kendisini seçen meclisin dahi reisidir. Nizamnamenin yürürlükte kaldığı dönem içerisinde, yani Cumhuriyete kadar da durum böyle olmuştur. Babialı, Ermenileri patriklik aracılığıyla hem idare etmeye hem de kontrol etmeye çalışmıştır.

Ermeni Ulusal Anayasası ile Nizamname-i Millet-i Ermeniyen arasında başka farklı ifadeler de vardır. Mesela *milli meclis-i umumi* yerine 1863'de, *meclis-i umumi* geçerli kalmıştır. Yine *milletvekili*

(36) Alboyacıyan, a. g. e. , s. 76 vd. ; Artinian, a. g. e. , s. 103.

(37) *Azkayin Sahmanadrutyun Hayots (Nizamname-i Millet-i Ermeniyen)*, s. 11 ; Ayrıca bkz. Uras, a. g. e. , ss. 165-166 ; Artinian, a. g. e. , s. 103.

(*mebus*) yerine *üye* lafzı geçerli olmuştur. *Bağış* kelimesi *vergi* ile değiştirilmiştir⁽³⁸⁾.

1863'te yürürlüğe giren nizamname İstanbul Ermeni Patrikliği'nin idari yapısını sistemleştiren ve resmileştiren bir hukuksal çerçevedir. Bununla birlikte Osmanlı Ermenileri'nin idari sistemi Osmanlı Devleti içerisinde bulunan başka bir devletin anayasası niteliği taşımaktadır. Fakat bu anayasanın icrasını temin Babiali'ye aittir.

Patriklere verilen fermanlar nizamname öncesine ait fermanlarda bulunmayan ve nizamnamede belirtilen farkları içermektedir⁽³⁹⁾.

Nizamnamenin yürürlüğe girmesinden sonra nizamnameye karşı tepkilerin de olduğu görülmektedir. Bunlardan birisi de İstanbul Ermeni Patrikliği'ni doğrudan ilgilendiren patrikler tarafından nizamnamenin içeriğini değiştirme çabasıdır. Patrik Mgrdiç Hırımyan (1869-1873), patriğin hukukunu eskiye oranla sınırlandıran nizamnamede değişiklikler yapma teşebbüsünde bulunmuştur. Onun amacı patriğin hukukunu genişletmek, meclis çalışmalarını İstanbul ve taşra diye ikiye ayırmak, 140 üye bulmak çok güç olduğu için bunu elliye indirmek, bunlardan yalnız onunu ruhani azadan geri kalanını ise yarı yarıya taşralı ve İstanbullu sivillerden olmak üzere yirmişer üyeden meydana getirmekti. Fakat özellikle İstanbullu muhalifleri tarafından istenmeyen bu değişikliği gerçekleştirememiştir⁽⁴⁰⁾.

Daha sonra Cevdet Paşa İstanbul Ermeni Patriği'nin diğer patrikler gibi nüfuzunu gerektiği şekilde muhafaza edemediğini, Ermeni Patrikhanesi Nizamnamesi'nce patriğin iktidarının pek çok kısıtlanmış olduğunu ve avamın nüfuzunun artarak nizamnameye uygun olmayan davranışların Ermenilerde belirlediğini söyleyen layihası ile aynı dönemde işlerin yürümediği gerekçesiyle patiklikten müracaat neticesinde 1890'da nizamnamede bazı değişiklikler yapılmıştır. Bu yeni düzenlemeyle azil, ruhbanların tutuklanması, ruhbanların yeminleri, nafaka, ve-

(38) *Azkayin Sahmanadrutyun Hayots (Nizamname-i Millet-i Ermeniyan)*, s. 40.

(39) *Ermeni Patriği Nersis Efendinin Ermeni Patrikliği Berat-ı Alisi*, Düstur, Birinci Tertip, c. 5, Ankara: Başvekalet Matbaası, 1937, ss. 306-309 ; *Ermeni Patriği Arşaruni Ohannes Efendinin Me'muriyyetini Mutazammın Berat-ı Ali*, Düstur, Tertib-i Sani, c. 4, ss. 24-28.

(40) Uras, a. g. e. , ss. 179-180.

raset davaları, cemaate ait müesseselerin inşa ve tamirinde toplanacak bağışlar, kilise ve okul ruhsatı gibi konular ele alınmıştır⁽⁴¹⁾.

1892'ye kadar meclisin düzenli olarak toplandığı, bu tarihten sonra düzenli olarak uygulanmadığı fakat, resmi olarak yürürlükte kaldığı söylenmiştir⁽⁴²⁾. Her murahhasalığın bir meclisi bulunduğundan her bölgede düzenli olarak toplandığını söylemek zordur. Fakat, 1863 Nizamnamesi Cumhuriyet dönemine geçişte dahi yürürlükte kalmıştır. Fakat, bu nizamnamede belirtilen meclis 1914 yılına kadar toplanmıştır. Nizamnamenin yürürlükte kaldığını ve meclisin toplandığını, her ay ya da toplu olarak Ermenice basılan meclis tutanaklarından öğrenmekteyiz⁽⁴³⁾. 1914 yılından itibaren meclisin toplanıp toplanmadığını belgeleyen bir belgeye sahip değilsek de bu tarihte savaş durumunda bulunulması meclisin toplanamayabileceğini düşündürmektedir.

Bu tarihten itibaren bu şekilde işleyen nizamname, 1916'da yeni bir nizamname ile Babıalı tarafından geçersiz kılınmış ise de 1918 yılında yapılan yeni bir düzenleme ile kaldırılmıştır. Kaldırılan bu nizamnamenin sonra 1863 Nizamnamesi tekrar geçerliliğini devam ettirmiştir.

3.1. 1916 Ermeni Gatoğigosluk ve Patrikliği Nizamnamesi

1916 yılında yapılan yeni düzenleme İstanbul Ermeni Patrikliği'nin idari yapısında kalıcı bir değişiklik yapmamıştır. Bunun sebebi hemen yürürlükten kaldırılmasıdır.

(41) Ali Güler, "Ermenilerle İlgili 1916 ve 1918 Yıllarında Yapılan Hukuki Düzenlemeler", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 6, Ankara-1995, Ankara: AnkaraÜni. Bas. , 1996, ss. 92-93.

(42) William Wheelock Peet, "Kent Yönetimi", Ed. Clarence Richard Johnson, M. A. , *İstanbul 1920*, Çev. : Sönmez Taner, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay. , 1995, s. 89.

(43) *Adenakrutyunk Azkayin Joğovoy (25 Okostos 1860- 23 Hunvar 1870)*, İstanbul: M. Sarıyan Matbaası, 1890 ; *Adenakrutyunk Yerespuanagan İnhanur Joğovoy (21 Okostos 1870)*, İstanbul: H. Mühendisyan Matbaası, 1870 ; *Adenakrutyunk Azkayin Joğovoy (11 Hulis 1880)*, İstanbul: A. Baronyan Matbaası, 1880 ; *Adenakrutyunk Azkayin Joğovoy (26 Mayıs 1889)*, İstanbul: M. Sarıyan Matbaası, 1889 ; *Adenakrutyunk Azkayin Joğovoy (6 Noyemper 1896)*, İstanbul: Civelekyan Matbaası, 1896 ; *Adenakrutyunk Azkayin Joğovoy (9 Hogdemper 1909)*, İstanbul: H. Asaduryan ve Vortik Matbaası, 1910 ; *Adenakrutyunk Azkayin Joğovoy (11 Hogdemper 1913)*, İstanbul: D. Doğramacıyan Matbaası, 1914.

Yeni oluşturulan bu nizamnamede 1916 yılına gelindiğinde İstanbul Ermeni Patrikliği'nin yargı alanında meydana gelen değişikliklere işaretler vardır.

Sultan Mehmet Reşat'ın 19 temmuz 1916 tarihli İrade-i Seniyyesi ile yürürlüğe giren bu nizamname 39 madde içermektedir. Otuz yedinci maddesi ile 1863 Nizamnamesi yürürlükten kaldırılmıştır⁽⁴⁴⁾.

Mukaddimede yer alan Birinci madde ile; Sis ve Ahtamar gatoğigoslukları birleştirilmiş, İstanbul ve Kudüs patriklikleri bu gatoğigosluğa bağlanmıştır. Eçmiadzin Gatoğigosluğu ile bütün ilişkiler kesilmiş, İstanbul Gatoğigosluğu'nun ikametgahı Kudüs'te bulunan Mar Yakub Manastırı olmuştur⁽⁴⁵⁾.

Bu nizamname dönemin bir gereği olarak düşünülmüş ve yürürlüğe konmuştur. Bunda amaç Rusya'nın elinde bulunan Eçmiadzin Gatoğigosluğu'nun patrikliğe tesirini engellemektir. Bu durumu nizamnamenin ilk maddesindeki "Osmanlı Ermenilerinin genel ruhani reisliği bu Gatoğigosluk ve Patrikliğe ait olup Eçmiadzin Gatoğigosluğu ile ilgili münasebetleri tamamen kesilmiştir." ifadesinden de anlamaktayız⁽⁴⁶⁾.

Aynı şekilde dördüncü maddede patrikte bulunması gereken şartlar arasında "devletin ve cemaatin emniyet ve itimadını kazanmış ve hiçbir suretle mahkumiyete duçar olmamış" olması bulunmaktadır⁽⁴⁷⁾.

Yirmi dördüncü maddede İstanbul Patriği murahhasalık konumuna getirilmiştir. Buna göre diğer murahhasalardan farkı bulunmayacak, fakat "patrik vekili" unvanı alacaktı⁽⁴⁸⁾.

1916 Nizamnamesi'nde iki meclis oluşturulması karara bağlanmıştı. Beşinci maddeye göre ruhani meclis, yarısı berat ile tayin olunmuş murahhasalardan, diğer yarısı ise başka piskposlardan olmak üzere 12 piskopostan oluşmaktadır. Yedinci maddeye göre ise karma meclis

(44) 2 Şevval 1334 (19 Temmuz 1332-1916) Tarihli *Ermeni Gatoğigosluk ve Patrikliği Nizamnamesi*, s. 1250.

(45) *Ermeni Gatoğigosluk ve Patrikliği Nizamnamesi*, s. 1240.

(46) A. y.

(47) *Ermeni Gatoğigosluk ve Patrikliği Nizamnamesi*, s. 1241.

(48) *Ermeni Gatoğigosluk ve Patrikliği Nizamnamesi*, s. 1247.

(meclis-i muhtelit), dördü ruhani meclis azasından ve sekizi ruhani sınıf haricinde itibarlı cemaatten olmak üzere toplam 12 kişiden oluşmaktadır. İki meclise de patrik ve vekilleri riyaset etmektedir⁽⁴⁹⁾.

Bu nizamname uygulanamamıştır. 1918’de hükümetin değişmesiyle yeni kabinenin ilk işi 1916 Nizamnamesi’ni kaldırmak olmuştur.

1918’de yapılan “27 Ramazan 279 (1863) Tarihli Ermeni Patrikliği Nizamnamesi Hükümünü ilga eden 2 Şevval 334 ve 19 temmuz 332(1916) Tarihli Ermeni Gatoğigos ve Patrikliği Nizamnamesi’nin İl-gası Hakkında Nizamname “Layiha” adındaki düzenleme ile 1916 Nizamnamesi kaldırılıp tekrar 1863 Nizamnamesi yürürlüğe girmiştir.

Bu düzenlemeden sonra Kudüs’te ikamet eden Patrik Zaven Efendi 6 Aralık 1918 tarihinde İstanbul’a dönmüş ve görevine başlamıştır⁽⁵⁰⁾.

4. Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kadar İstanbul Ermeni Patrikliği’nin Yargı Alanı

XVIII. Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren bütün Ermenileri kapsayan İstanbul Ermeni Patrikliği’nin yargı alanı 1828 yılında Eçmiadzin’in Rusların eline geçmesiyle zayıflamaya başlamıştır.

İlk etapta Osmanlı Katolik Ermenilerinin de Patrikliğin yargı alanına cemaatsel anlamda hem ruhani hem de cismani olarak bağlı olduklarını görüyoruz. Katolik Ermeniler Osmanlı Devleti tarafından ayrı bir millet olarak kabul edilince Patrikliğin nüfuzundan ayrılmışlardır. Bunu 1276 (1859-1860) yılına ait Osmanlı Devleti Salnamesi’nde görüyoruz. Bu salnameye göre Katolik Patrikliği’nin on yedi murahhasalığı bulunmaktadır⁽⁵¹⁾.

1847’de ayrı bir cemaat olarak kabul edilen Protestanların da ayrılmasıyla İstanbul Ermeni Patrikliği’nin cemaatsel anlamdaki nüfuzu daha da zayıflamıştır⁽⁵²⁾.

(49) *Ermeni Gatoğigosluk ve Patrikliği Nizamnamesi*, ss. 1241, 1242.

(50) Güler, a. g. m., ss. 97-98.

(51) *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1276 (1860), 14. Def’a, İstanbul: Takvimhane-i Amire, 1276 (1860), ss. Numarasız.

(52) Çark, a. g. e., s. 160 ; 7 Rebiül Evvel 1295(1880) Tarihli *Protestan Cemaati Nizamname-i Esasisi*, ss. 615-616.

1828 yılında Eçmiadzin Rusya'nın elinde kaldı. Daha sonra Gatoğigos seçimi Bologenia Kanunu'na göre Çar'a geçti (1836)⁽⁵³⁾. Böylece gatoğigos seçimi Patrikliğin yetkisinden çıkmış oldu. Fakat, Eçmiadzin ve İstanbul 1844'te resmi olarak ilişkilerini düzenlediler ve Eçmiadzin'in Osmanlı topraklarındaki Ermeni topluluklarına temsilciler göndermeyi ertelemesi konusunda anlaştılar. Eçmiadzin'in Osmanlı haki-miyetinde kalan ruhani bölgelerinin kontrolünü İstanbul'a bırakmasıyla patriklik daha da güçlenmiştir⁽⁵⁴⁾. Çünkü bu bölgeler doğrudan patrikliğe bağlı murahhasalıklar haline gelmişlerdir.

1276 yılına ait salnameye göre Ermeni Patrikliği'nin durumu şöyledir:

İstanbul Patriği Kevork (1856-1860) için *Ermeni Patriği ve Bursa Murahhasası Kevork* şeklinde bahsedilmektedir.

Daha sonra doğrudan patrikliğe bağlı murahhasalıklar kendilerine bağlı olan mahallerle beraber verilmektedir. Murahhasalık merkezleri murahhasanın bulunduğu yer olduğu için sonraki yıllara ait salnamelerde murahhasalık merkezlerinin isimleri değişmektedir. Bunun yanında murahhasalık merkezlerinin sayısı da bazı salnamelerde bir ya da iki farklı görülmektedir.

1859 yılını gösteren salnamede murahhasalık merkezleri şunlardır: Tekfurdağı, Edirne, Ruscuk, Yaş (Eflak ve Boğdan), Armaş (Akmeşe), Bandırma, Kütahya, İzmir, Bozok (Kayseri Livasin'dan), Kayseri Kazasına bağlı Kırmır Köyü ve Manastırı, Kayseri, Ankara, Amasya, Tokat, Sivas, Canik, Trabzon, Şarki Karahisar, Tercan, Erzurum, Ahtamar Gatoğigosluğu, Van, Lim Adası Manastırı, Guds (Van'da Manastır), Muş, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Ergani, Palu, Halvir Vank (Garmirvank Manastırı), Çüngüş, Eğin, Kemah, Arapkir, Halep, Urfa, Zeytun, Haçin, Fernus, Mancılık, Maraş, Darende, Divriği, Gürün, Behesni (Besni), Antep, Kilis, Sis Gatoğigosluğu, Beylan (Halep, Antakya ve Şam'ın bazı yerleri), Kudüs Patrikliği, Beytlehem, Remle, Yafa, Beyrut, Şam, Mısır, Kıbrıs, Bağdat ve Musul⁽⁵⁵⁾.

(53) Melkiseteg Yebisgobos Muradyants, *Yergu Hosk Rusasdanı Hayot Gronagan yev Grtagan Viçakin Vray*, G. Bolis: Nşan G. Berberyan, 1888, ss. 24-25.

(54) Bardakjian, a. g. m. , s. 96.

(55) *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1276 (1860), 14. Def'a, ss. Numarasız.

Bu Murahhasalık merkezlerine göre Ahtamar ve Sis gatoğigoslukları ile Kudüs Patrikliği'nin İstanbul Ermeni Patrikliği'ne bağlı olduğunu anlıyoruz. Ancak, 1863 Nizamnamesine göre Kudüs Ermeni Patrikliği'nin İstanbul Ermeni Patrikliği'ne hem sivil anlamda hem de Kudüs patriğinin genel meclis tarafından seçilmesi gibi konularda kısmen ruhani anlamda bağlı bulunduğunu görüyoruz.

İstanbul Ermeni Patrikliği'nin bu durumu Birinci Dünya Savaşı öncesine kadar yaklaşık olarak bu şekilde devam etmiştir⁽⁵⁶⁾. Savaş sonrasını gösteren son Salname 1333-1334 (1917-18) yıllarına aittir. Ancak bu tarih 1916 Ermeni Gatoğigosluk ve Patrikliği Nizamnamesi'nin yürürlükte kaldığı tarihlere rastladığından Gatoğigos ve Patrik unvanı verilen dini lider olarak Sahag Efendi (Habayan) kaydedilmiştir. Cevahirciyan Gabriyel İstanbul Ermeni Patrik vekili olarak gösterilmiştir. Ruhani meclis üyeleri verildikten sonra “*murahhasalıkların Nizamname-i Cedid hükmüne tevfiken yeniden teşkili der-desttir*” açıklaması yapılmıştır⁽⁵⁷⁾.

4.1. İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Yargı Alanında Diğer Gayrimüslimlerle İlgili Değişiklikler

Tanzimat döneminde Osmanlı Gayrimüslimleri idare sistemi değişikliğe uğramıştır. Bu değişimin ani ve resmi bir kararla olmayıp süreç içerisinde Osmanlı'daki genel yenileşme hareketlerine paralel olarak gerçekleştiğini görüyoruz.

Gayrimüslim cemaatlerin kendi çabaları ve dönemin siyasi ve sosyo-ekonomik şartları gereği farklı milletler, dolayısıyla milletbaşları kabul edilmiştir. Bu bağlamdaki ilk gelişme Katolik milletin oluşmasıdır (1830). Daha sonra Hahambaşılık sistemleştirilmiştir (1835).

Katolik milletin kabul edilmesinden sonra diğer Katolik patriklikler de süreç içerisinde Katolik Ermeni Patriği'nin milletbaşılığında

(56) *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1328 (1912) Sene-i Maliyesi, 67. Sene, İstanbul: Selanik Matbaası, 1328 (1912), ss. 146-149.

(57) *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1333-1334 (1918) Sene-i Maliyesi, 68. Sene, İstanbul: Hilal Matbaası, 1334 (1918), ss. 177-178.

bir araya gelmişlerdir. Tanzimat öncesi dönemde İstanbul Ermeni Patrikliği'ne dahil olan Süryani Katolik, Keldani, Maruni Patriklikleri de Katolik milletbaşının reisliğini kabul etmişlerdir⁽⁵⁸⁾.

Süryani Kadim Kilisesi'nin Ermeni Patrikliği'ne bağlılığının Tanzimat döneminde de devam ettiğini görüyoruz. Tanzimat döneminde millet sisteminin oluşması ile Osmanlı resmi belgelerinde *Ruesay-ı Milet-i Hamse* diye isimlendirilen ayrı ayrı beş millet reisinden bahsedildiğini görüyoruz. Bunlar 1847 yılında Rum, Ermeni, Ermeni Katolik, Rum Katolik Patriklikleri ve Hahambaşıktır⁽⁵⁹⁾. Daha sonra bu sayı artınca sadece *Ruesay-ı Milet*⁽⁶⁰⁾ ve sonrasında *Ruesay-ı Ruhani*⁽⁶¹⁾ tabirleri kullanılır olmuştur. Bunların arasında Süryani Kadim Patrikliği'nin 1302 (1884-85) tarihine kadar ayrı verilmediğini görüyoruz. Ancak Süryani Patriği, *Ermeni Patrikliği'ne dahil Halep ve Şam ve Diyarbekir ve Mardin ve Musul ve Kiliseyi Der Gafran Süryani Patriği Bedros Efendi* şeklinde isimlendirilirken aynı salnamede *Süryani Kadim Patriği Diyarbekir Vilayeti dahilinde Mardin sancağında Deyr Zağfaran nam manastırda mukim İğnatıyos Bedros Efendi* diye kayıt düşülerek patrikliğe bağlı merkezler verilmektedir. Bu merkezler arasında Kudüs bulunmakla beraber İstanbul'dan bahsedilmemektedir⁽⁶²⁾. Bu durum, 1884 yılına kadar Süryani Kadim Patrikliği'nin daha önce olduğu gibi Ermeni Patriklerini Babıali ile aralarında aracı kabul etmeye devam ettiklerini göstermektedir. Ancak bu tarihten itibaren ayrılma tartışmalarının başladığı görülmekle beraber İstanbul'da bir Süryani Kadim ruhani merkezinin bulunmaması ayrılığı daha sonraki yıllara taşımıştır. Bir yıl sonrasında ise artık İstanbul'da bir Süryani Kadim Patrik vekili gösterilmektedir.

(58) Bunlarla ilgili olarak Tanzimat öncesi dönemle ilgili bölüme bakınız.

(59) *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1263 (1847), 1. Def'a, ss. Numarasız.

(60) *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1290 (1873), 28. Def'a, İstanbul: Darü't-Tibaa't'ül-Amire, (1290/1873), s.173.

(61) *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1314 (1896), 52. Sene, Tertib Eden: Sicill-i Ahval Daire-i Umumiye, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, (1314/1896), s. 968.

(62) *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1302 (1885) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 40. Def'a, Tertib Eden: Maarif Nezareti, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1302 (1885), s. 574; Ayrıca bkz. *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1298 (1881), 36. Def'a, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1298 (1880), s. 312.

1303 (1885-86) ve sonrasında Süryani Kadim Patrikliği sadece 1305 Devlet Salnamesinde Ermeni Patrikliği'ne dahil olarak gösterilmiştir⁽⁶³⁾. Durum böyle olmakla beraber 1890'lı yılların başında farklı belgelere ulaşmaktayız. Bunlardan ilki 1308 (1890) tarihli olup Süryaniler tarafından Bulgar Eksarklığı emsal gösterilerek Ermeni Patrikliği'nden ayrılmak istediklerini bildirdikleri belgedir. Rum Kilisesi'ne bağlı Bulgarların bir çok konuda birlikteliklerinin olduğu, buna karşın Süryanilerle Ermenilerin hem dillerinin hem de ayin ve usullerinin farklı olduğu belirtilmektedir⁽⁶⁴⁾. Bu tarihten sonraki belgelerde de Süryani Kadim Patrikliği ayrı olarak zikredilmektedir. Ayrıca Süryanilere verilen fermanlarda *Ermeni milletine tabi* ya da *Ermeni Patrikliği'ne dahil* tabirlerine artık rastlanmamaktadır⁽⁶⁵⁾.

Bu durumda Süryani Kadim Patrikliği 1890'lı yılların başlarında Babıali ile ilişkilerini kendi patrikleri aracılığıyla sürdürmeye başlayarak ayrı bir millet olarak kabul edilmiştir.

Osmanlı arşiv vesikalarına göre Ermeni Patrikliği'nin Süryani Patrikliği'nin cismani idaresinde bir çok konuda yetkili idi. Buna göre Yakubi-Süryani ruhanileri ve bu cemaatin tüm fertleri İstanbul Ermeni Patriği'ni patrik olarak kabul ederlerdi. Ayinlerinde ve işlerinde kendisine müracaat ederek, patriğe saygı ve itibar gösterirlerdi. Süryanilerin manastır ve kiliselerine ait işler; rahip tayini ve azli gibi görevler İstanbul Ermeni Patrikliği'ne aitti. Bu sebeple, Süryani papaz ve keşişleri, Patriğin prensipleri üzere hareket etmekle yükümlüydüler. Bu nedenle Ermeni patrikleri, Süryanilerin yaşadığı yerlerde sıkı tedbirler alarlardı. Ayinlerinde, manastır ve kiliseleriyle ilgili işlerde başka millet

(63) *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1304 (1887) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 42. Sene, Tertib Eden: Maarif Nezareti, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1304 (1887), s.439; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1305 (1888) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 43. Def'a, Tertib Eden: Maarif Nezareti, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1305 (1888), s. 349; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1306 (1889) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 44. Sene, Tertib Eden: Sicill-i Ahval Komisyon-u Umumi, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1306 (1889), s. 752.

(64) BAO, Yıldız Esas, 553/564.

(65) 19 Rebiyül Evvel 1313 (1895) tarihli Patrik Abdul Mesih'e verilmiş ferman suretinde *Ermeni milletine tabi* ya da *Ermeni Patrikliğine dahil* lafızlarının geçmediğine dair bkz. P. Gabriyel Akyüz, *Osmanlı Devletinde Süryani Kilisesi*, Mardin, 2002, Belge. 3, s. 11; Ayrıca bkz. Belge. 34, s. 42-43.

ve topluluklara uymamalarını; her türlü meselelerde İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ne müracaat etmelerini; başka mezhep ve milletlerle ilgilenmemelerini isteyerek, mezhep değiştirmelerini yasaklamıştır. Şayet Süryani ruhbanları başka mezhep ve milletlerin ayinlerine katılırlarsa patrikler tarafından azledilme ile cezalandırılmışlardır⁽⁶⁶⁾.

Süryani Patrikliği İstanbul Ermeni Patrikliği'ne ruhani olarak değil de cismani olarak bağlı idi. Ruhani işlerini yine kendi hiyerarşisi içerisinde, kendi ayin ve usullerine göre yerine getirmekteydi. Ermeni Patrikliği ise Osmanlı Devleti ile aralarında bir aracı konumundaydı.

Tanzimat öncesi dönemi işlerken Nasturilerin de Yakubi Süryanilere bağlı olduğunu ve Yakubi Süryaniler kanalıyla Ermeni Patrikliği'ne dahil olduğunu söylemiştik. Nasturilerin ayrı bir millet olarak kabul edildiğine dair bir belgeye rastlamamakla beraber Osmanlı Devlet Salnamelerinde de yer verilmemesi Yakubi Süryanilerle beraber 1890'lı yılların başında ayrıldıklarını söylememiz mümkündür.

Pavlikyanların ise Tanzimat döneminde Ermeni Patrikliği'ne dahil olduğunu bir arşiv vesikasına dayalı olarak söylemiştik. Bu durumun Cumhuriyet dönemine kadar bu şekilde devam etmesi akla yatkındır. Aynı belgede bir Pavlikyan dini liderinden bahsedilmemesi bu fikrimizi desteklemektedir. Osmanlı idaresinde bir dini liderleri yoksa ayrı bir millet kabul edilmeleri de düşünülemez.

5. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadarki İstanbul Ermeni Patrikleri ve Görev Tarihleri

Tanzimat Fermanı'nın ilanından (1839) Cumhuriyetin ilanına kadar geçen dönemde İstanbul Ermeni Patrikliği'nde 63. Patrik Sdepanos II.'den 79. Patrik Zaven I.'e kadar 17 patrik görevde bulunmuştur. Bu patriklerden Sdepanos II. 1839'da görevi bırakmış fakat, 1840-41 yılları arasında tekrar göreve gelmiştir. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar görev yapmış olan patriklerin isimleri ve görev tarihleri aşağıdaki gibidir:

(66) Hayrettin Şahin, *Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Ermeni Patrikhanesi Dini İlişkileri*, Kayseri: Erciyes Üni. Sos. Bil. Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 1996, s. 159.

- 63- Bursalı Sdepanos II. Ağavni Zakaryan (1831-1839), (1840-1841)
- 64- Balatlı Hagopos III. Seropyan (1839-1840), (1848-1856)
- 65- İstanbullu Asdvadzadur II. (1841-1844)
- 66- İstanbullu Madteos II. Çuhacıyan (1844-1848)⁽⁶⁷⁾
- 67- İstanbullu Kevork II. Keresteciyan (1856-1860)
- 68- Edirneli Sarkis V. Kuyumcuyan (1860-1861)
- 69- Bursalı Boğos II. Taktakyan (1863-1869)
- 70- İstanbullu İknadios I. Kakmacıyan (1869)
- 71- Vanlı Mgrdiç I. Hrimyan (1869-1873)
- 72- İstanbullu Nerses II. Varjabedian (1874-1884)
- 73- Harutyun I. Vehabedian (1885-1888)
- 74- Keremetli Horen I. Aşıkyan (1888-1894)
- 75- İstanbullu Madteos III. İzmirliyan (1894-1896) (1908-1909)
- 76- İstanbullu Mağakya I. Ormanyen (1896-1908)
- 77- İstanbullu Yeğişe I. Turyan (1909-1910)⁽⁶⁸⁾
- 78- İstanbullu Hovhannes XII. Arşaruni (1911-1913)
- 79- Bağdatlı Zaven I Der Yeğyayan (1913-1915) (1919-1922)⁽⁶⁹⁾

(67) Asadur, a. g. e. , ss. 213-258.

(68) Alboyacıyan, a. g. e. , ss. 437-459.

(69) Kevork-Mesrob, a. g. e. , Hador II, s. 580 ; Ayrıca bkz. *Oradedr* 2002, s. 91.

IV. BÖLÜM

CUMHURİYET DÖNEMİNDE İSTANBUL ERMENİ PATRİKLİĞİ’NİN İDARİ YAPISINDAKİ DEĞİŞİKLİKLER

A. Cumhuriyet Döneminde İstanbul Ermeni Patrikliği’nin İdari Yapısı

İstanbul Ermeni Patrikliği’nin, dolayısıyla Türkiye Ermenileri’nin idari yapısının Cumhuriyet döneminde yeniden şekillenmesi söz konusudur. Bu dönemde İstanbul Ermeni Patrikliği’nin idari yapısında meydana gelen değişiklikler Osmanlı Devleti’nin dağılıp yerine Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşu ile açıklanabilir. Yeni devletin idari sistemi, Osmanlı Devleti’nin idari yapısından farklılıklar arz etmiştir. Bu durum, Osmanlı Devleti içerisinde millet sistemi ile idare edilen Gayrimüslimlerin, dolayısıyla Patrikliğin idari yapısına da tesir etmiştir.

Osmanlı millet sisteminde idari yapısı şekillenen Gayrimüslim unsurlar, Cumhuriyet dönemine geçiş sürecinde farklı bir isimle, *ekalliyetler (azınlıklar)* diye isimlendirilmişlerdir. Bu unsurların idaresi Lozan Barış Konferansı’na kadar, 1860’lı yılların başında oluşturulan Millet Nizamnameleri ile olmuştur. Bu nizamnamelere göre, Patriklikler ve Hahambaşılığın idaresi sadece dini değil, siyasi ve idari

ri boyutlar da taşımaktaydı. Bu nedenle patriklerin ve hahambaşılarının hem ruhani hem de sivil yetkileri bulunmaktaydı⁽¹⁾.

Kurtuluş Savaşı sonrasında yeniden şekillenmeye başlayan Osmanlı Devleti, Türkiye Cumhuriyeti'ne dönüşmüştür. Lozan Barış Antlaşması (24 Temmuz 1923), bu şekillenmede bir dönüm noktasıdır. “Bu antlaşmanın Türkiye için önemi, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin içine aldığı hemen bütün topraklarda tam ve bütün Türk egemenliğini yeniden kurmasıdır.”⁽²⁾ Antlaşmadan hemen sonra, Türkiye'de cumhuriyet ilan edilmiştir (29 Ekim 1923). Lozan, bu noktada olduğu gibi, Türkiye halkı azınlıkların idari yapısının yeniden şekillenmesinde de bir dönüm noktasıdır. Bu tarihten itibaren İstanbul Ermeni Patrikliği'nin idari yapısı, cumhuriyetin doğal süreci içerisinde yeniden yapılanmış ve Türkiye'nin idari sistemine göre şekil almıştır.

Biz bu bölümde, Lozan Barış Konferansı'nda azınlıklar ve bu konferans sonrasında İstanbul Ermeni Patrikliği'nin idari yapısında meydana gelen değişiklikler ile yeniden yapılanmasını ele alacağız.

1. Lozan Barış Antlaşması ve Ekalliyetler

Osmanlı döneminde hem Tanzimat öncesi hem de sonrasında Gayrimüslim idari sistemi içerisinde belirgin bir yere sahip olan ve Tanzimat döneminde reaya içerisinde farklı bir millet olarak şekillendirilen Gayrimüslim Rum, Ermeni ve Yahudiler Türkiye Cumhuriyeti'nde azınlık olarak kabul edilmişlerdir.

Lozan Barış Konferansı'ndaki ekalliyet (azınlık) tabiri, “aralarında ırk, dil ve din birliği olup beraberce yaşama arzusuna bağlı olan ve bir devlet ahalisinin çoğunluğu içinde toplanmış bulunan topluluklar” şeklinde tanımlanmıştır⁽³⁾.

(1) *Rum Patrikliği Nizamı*, Düstur, cüz-ü sani, Dersadet: Matbaa-i Amira, 1289, ss. 902-937 ; *Hahamhane Nizamnamesidir*, Düstur, cüz-ü sani, Dersadet: Matbaa-i Amira, 1289, ss. 962-975.

(2) Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 7. bas. , Çev. : Metin Kıratlı, Ankara: T. T. K. Bas. , 1998, s. 254.

(3) Hasan Güneri, “Azınlık Vakıflarının İncelenmesi”, *Vakıflar Der.* , S. X, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay. , 1964, s. 80.

Konferansta, azınlıklar meselesi büyük bir yer işgal etmiştir. Konferansın birinci safhasında, itilaf devletlerinin bu husustaki istekleri büyük gerginliklere ve münakaşalara sebep olmuştur. Bu istekler ana hatlarıyla şunlardan oluşmaktaydı:

“Azınlık hukuku adı altında, Türkiye’de bulunan bütün dil, din, ırk vs. azınlıklarına bazı özel hukuk temin edilecek, bu yönde yapılan faaliyetleri kontrol etmek için Türkiye’de, mesela, Milliyetler Cemiyetince bir teftiş heyeti bulundurulacaktır.”

“Hristiyanlar, nakdi bedel karşılığında askerlikten muaf olacaklar.”

“Doğu vilayetleri terketmiş olan Ermeniler, toplu olarak yerlerine dönecekler.”

“Türkiye’de bir Ermeni yurdu oluşturulup, Gümrü Konferansı’nda Ermeni murahhaslarının talep ve teklif ettikleri şekilde, dünyanın her tarafına dağılmış olan Ermeniler, bu yurttan iskan edilecekler. İskan edilecek yerin seçimi ve tabi olacağı idare şekli Milletler Cemiyeti ile ortaklaşa yapılacaktır.”

“Eski mezhep imtiyazları kaldırılacaktır.”

Bu maddelerdeki özel hukuk konusu kabul edilmiş fakat, kontrol edilmesi kabul edilmemiştir. Azınlıkların askerlikten muaf olmaları kabul edilmemiş, diğer vatandaşlardan ayrı bir vaziyette bulunmalarına mahal verilmemiştir. Doğu vilayetlerini terketmiş olan Ermenilerin toplu olarak dönmeleri kabul edilmemiştir. Ermeni yurdu meselesinde ise uzun tartışmalar olmuş fakat, Türk murahhaslar salonu terketmişler ve bu mesele daha sonra tartışılmamıştır.

Konferansta görüşülen, ciddi tartışmalara neden olan hususlardan birisi de Patrikhane meselesidir. Rum Patrikhanesi’nin yurttan çıkarılmasını isteyen Türk murahhaslara, sırf dini ve mahalli bir müessese halinde bulunacağına dair verilen teminat üzerine durum böylece kabul edilmiştir⁽⁴⁾. Fakat, patrikhane meselesi, Lozan Barış Antlaşması’nda yer almamıştır.

(4) Ekrem, a. g. e. , ss. 328-329.

Lozan Barış Konferansı'nın ikinci safhasında, ekalliyetlerin himayesi hususunda "anlaşma maddeleri" arasında şu kararlar yer almıştır:

Madde 37: Türkiye, bu anlaşmanın 38-44. maddelerindeki hükümlerin asli kanunlar şeklinde tanınmasını ve hiçbir kanun, nizam ve resmi muamelenin bu hükümlere aykırı olmamasını; hiçbir kanun, nizam ve resmi muamelenin hükümleri kaldırmamasını temin eder.

38. Madde: Türkiye hükümeti doğum, milliyet, dil, ırk veya din ayırmaksızın, Türkiye ahalisinin tamamına tam bir himaye bahşeder. Amme düzeni ve genel adap ile uzlaştırıcı olmak şartıyla her din, mezhep ve itikat genel ve özel surette serbestçe icra olunacaktır. Bütün Gayrimüslimler, Türk tebaasına tatbik edilen, Türkiye hükümeti tarafından milli müdafaa veya amme düzenini muhafaza için alınan tedbirleri korumak şartıyla yolculuk etme serbestisinden ve göçten faydalanacaklardır.

39. Madde: Gayrimüslim ekalliyetlere mensup Türk tebaası, Müslümanların faydalandığı aynı medeni ve siyasi haklardan faydalanacaklardır. Türkiye'nin bütün ahalisi, din ayırt edilmeksizin, kanun nazarında eşittirler. Bütün Türk tebaasının özel ve ticari münasebetlerinde, din, matbuat ve neşriyat hususlarında genel toplantılarda istediği dili kullanmalarına karşı hiçbir sınır konulmayacaktır. Resmi dil mevcut olmakla birlikte, Türkçe'den başka dil konuşan Türk tebaasına, mahkeme huzurunda, kendi dillerini şifahi olarak kullanabilmeleri için uygun kolaylıklar gösterilecektir.

40. Madde: Gayrimüslim ekalliyetlere mensup Türk tebaası, masrafları kendilerine ait olmak üzere her türlü hayır ve din müesseseleri ile toplumsal müesseseleri, her türlü mektep vs. talim ve terbiye müesseselerini tesis, idare ve kontrol edebilecekler ve buralarda kendi dillerini serbestçe kullanabilecekler, aynı zamanda dini ayinlerini icra edebileceklerdir.

42. Madde: Türk Hükümeti, Gayrimüslim ekalliyetlerin aile hukuğu ve şahsi hükümleri bahsinde, örf ve adetleri uyarınca hal ve fasledilmesine müsait hükümler konmasına razı olur. Türk hükümeti, söz konusu ekalliyetlere ait kiliselere, havralara, mezarlıklara ve diğer dini müesseselere her türlü koruma sağlamayı kabul eder. Bu ekalliyetlerin

Türkiye'deki vakıflarına, dini ve hayri müesseselerine her türlü kolaylık ve müsaadeler verilecektir.

43. Madde: Gayrimüslim ekalliyetlere mensup Türk tebaası, dini hükümlerine karşı veya dini ayinlerini ihlal eden herhangi bir muamelelenin ifasına mecbur tutulmayacaktır. Haftalık istirahat günlerinde, mahkemelerde varlığını ispat etmekte ve herhangi bir kanuni muamele icrasını reddettikleri takdirde hiçbir hakları sakıt olmayacaktır.

44. Maddede ise Türkiye, bu hükümlerin Milletler Cemiyeti'nin kefaleti altına konulmasını kabul eder.

45. Madde: Bu yöndeki hükümler ile Türkiye'de bulunan Gayrimüslim ekalliyetlere tanınan haklar, Yunanistan tarafından kendi arazisinde bulunan Müslüman ekalliyete de tanınmıştır⁽⁵⁾.

Lozan Barış Antlaşması'ndaki azınlıklarla ilgili bu maddelere göre, Gayrimüslim tebaanın Osmanlı dönemindeki ayrıcalıklarını ve imtiyazlarını kaldırarak, bununla birlikte Türkiye vatandaşı olan herkesin faydalandığı aynı siyasi ve medeni haklarından faydalanacaklar. Bu durum, Gayrimüslimlere bir ayrıcalık vermediği gibi, daha önce eğitim, sağlık, hukuk, din vs. konulardaki müstakil idari yapıları, Türkiye halkının tamamına ait genel hukuk kuralları ile idare edilmeye başlanıldığının bir işaretidir⁽⁶⁾.

Lozan Barış Konferansı'nda alınan bu kararların işlev sahasına girmesi, laik cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte olmuştur. Yeni Türkiye'de, daha önce dini bir yapılanma içerisinde olan azınlıkların idari yapılarının bütün tebaa ile aynı hukuka göre düzenlendiğini görüyoruz. Bu durum, ruhani önderlerin sivil yetkilerini doğrudan Türkiye Cumhuriyeti'ne bağlamış, böylece ruhanilerin sadece dini yetkileri kalmıştır⁽⁷⁾.

2. Cumhuriyet Döneminde İstanbul Ermeni Patrikliği'nin İdari Yapısının Yeniden Şekillenmesi

İstanbul Ermeni Patrikliği, Osmanlı döneminden Cumhuriyet dönemine geçişte yürürlükte olan 1863 Ermeni Millet Nizamnamesi ile ida-

(5) Ekrem, a. g. e. , ss. 339-341.

(6) Bkz. Arus Yumul, "Hoşgörü ve Sınırları", *Birikim*, S. 71-72 (Özel Sayı, Etnik Kimlik ve Azınlıklar), 3. bas. , İstanbul: Birikim, Mart-Nisan 1995, s. 178.

(7) Süreyya Şahin, a. g. e. , s. 270.

re olmuştur. Patrikliğin idari yapısındaki değişiklikler Türkiye Cumhuriyeti'nin idari yapısının şekillenmesine paralel olarak gelişmiştir.

Lozan Barış Görüşmeleri esnasında Ermeni Patriği Zaven, yeni idarenin her iki millet için mutluluk getirmesi temennisinde bulunmuştur. Daha sonra ise İstanbul'dan firar etmesi üzerine Ermeniler, Türk murahhaslarına, Patrik Kaymakamı adayı olarak gösterdikleri beş ruhaniden hangisinin seçileceğini danışmışlar. Fakat Türk murahhaslar görüşmeler neticesinde, Hükümet'in Patrik seçimine karışmayacağını bildirmişlerdir (1922)⁽⁸⁾.

İstanbul Ermeni Patrikliği'nin idaresi, Patrik Zaven'in yerine seçilen Patrik Kaymakamı, Piskopos Kevork Arslanyan tarafından 1927 yılına kadar idare edilmiştir⁽⁹⁾.

Bu geçiş döneminde, İstanbul Ermeni Patrikliği'nin idari yapısı şöyle idi:

Patriklik ve cemaat, *genel meclis* tarafından idare ediliyordu. Genel meclis iki meclisten, *ruhani meclis* ve *cismani meclis*lerden teşekkül ediyordu. Genel meclisin idari başkanı patrikti. Patrik, aynı zamanda ruhani meclisin de doğrudan başkanı idi.

Cismani meclis bünyesinde altı komisyon vardı. Bunlar: Muhakeme komisyonu, vasiyet idaresi komisyonu, maarif komisyonu, muhasebe idaresi komisyonu, manastırlar komisyonu ve tesisat komisyonu idi⁽¹⁰⁾.

Bahsettiğimiz bu oluşum, 1863 Ermeni Millet Nizamnamesi'ne göre düzenlenmiş idari yapının devam ettiğini göstermektedir. Cismani meclis bünyesinde teşekkül olunan muhakeme komisyonu, cemaat içerisinde meydana gelen münazaalara ve davalara bakmaktaydı. Vasiyet idaresinin görevi, millet tarafından yapılan vasiyetlerin, vasiyet edenin isteğine göre düzenlenmesi ile meşgul olmaktı. Maarif komisyonunun vazifesi, milletin eğitim ve öğretiminin düzenlenmesi, denet-

(8) Bilal N. Şimşir, *Lozan Telgrafları I (1922-1923)*, Ankara: T. T. K. Bas. , 1990, ss. , 246-247, 260-261.

(9) Krikor Damadyan-Avedis Arzuman-Silva Kuyumcuyan-Vağarşag Seropyan-Kenan Eyice, *75. Yılda Türkiye Ermenileri*, İstanbul: Türkiye Ermenileri Patrikliği, Aralık 1998, ss. 4-5.

(10) A. y. ; ayrıca bkz. 1863 Ermeni Millet Nizamnamesi.

lenmesi ve yürütülmesiydi. Muhasebe idaresi komisyonu, millete ait para sandıkları ve bunların muhasebesi ile meşgul oluyordu. Manastırlar komisyonunun görevi, cemaate ait manastırların idaresine genel olarak nezaret etmektir. Tesisat komisyonunun vazifesi ise İstanbul'da bulunan millete ait bütün tesislerin ve bunların gelirlerinin idaresine genel olarak nezaret etmek, zikredilen tesislerin düzenlenmesi ile meşgul olmaktadır⁽¹¹⁾.

Ruhani meclis, günümüze kadar idari varlığını devam ettirmiştir. Fakat 1934 yılında, ruhani meclis üyelerinin seçiminin *ruhaniler genel kurulu* tarafından yapılması kararlaştırılmıştır.

Anlaşıldığı kadarıyla, cismani meclis, Türkiye Cumhuriyeti'nde yapılan yeniliklere göre fesholmuş ve Ermeni cemaati tarafından devletin idari yapısına uygun olarak yeniden şekillendirilmiştir.

Lozan Barış Konferansı sonrasında patriklik, ruhani ve cismani meclis üyelerinin imzalarını içeren bir yazı ile Türk Medeni Kanunu uyarınca yeniden düzenlenen Aile Hukuku gereklerinin Ermeni cemaati tarafından kabul edildiğini bildirmiştir⁽¹²⁾.

1926'da Türk Medeni Kanunu, Borçlar Kanunu ve Ticaret Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle evlilik, miras, mülkiyet, ve vasiyet konularını da içeren 1863 Nizamnamesi'nin muhakeme komisyonu yürürlükten kalkmıştır⁽¹³⁾.

Bununla, Patrikliğin ruhani işleri arasında yer alan ve Osmanlı döneminde kendi idarelerine bırakılan evlilik, boşanma gibi aile hukukunu ilgilendiren konular, devletin idaresine devredilmiştir. Fakat, bu hususlar, Patrikliğin kilise ayinleri arasında yer aldığından, inanç ve ibadet bağlamında patriklik tarafından icra edilmiştir. Patriğin konumu, cemaatin dini, hayri ve ictimai kurumlarının ruhani gözetmeni haline gelmiştir⁽¹⁴⁾.

(11) Bu konuda geniş bilgi için III. Bölüm, Ermeni Millet Nizamnamesi, Cismani Meclis Tarafından Oluşturulan Komisyonlar kısmına bkz.

(12) Krikor Damadyan ve diğerleri, *75. Yılda Türkiye Ermenileri*, s. 3.

(13) A. g. e. , s. 6.

(14) *Osmanlı İmparatorluğu'nun 700. Türkiye Ermeni Patrikliği'nin 538. Kuruluş Yıldönümü*, İstanbul, Türkiye Ermeni Patrikliği, 1999, s. 6.

2.1. Vakıflar Kanunu ve Patrikliğin İdari Yapısı

İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte başlayan idari yapısının şekillenmesi, hem sivil hem de ruhani yetki ve vazifeleri bünyesinde barındıran Patrikliğin sivil yetki ve vazifelerinin ruhanilerin elinden alınıp sivilere devredilmesi şeklinde olmuştur. Bu durum, dini işlerle dünyevi işleri birbirinden ayıran laik yönetimin azınlıklara da uygulandığını göstermektedir. Bu uygulama eşit hukuka bağlılığı içeren bir gerekliliktir. Bu nedenle Lozan'da görüşülen tebaanın eşitliği ve aynı hukuka tabi olma durumunun, zaten yeni oluşumla gerçekleştirildiği söylenebilir.

Bundan sonraki gelişme, Patrikliğin idari yapısındaki sivil ve ruhani dağılmanın patrikliğe ait vakıf mallarıyla ilgili çıkarılan kanunlarla devam etmesidir.

Vakıflar kanunu çıkarılmadan önce, 31 Ağustos 1929'da, "azınlıklar yararına kurulmuş vakıfların kaldırılmış olup mallarının tahsis edildiği yöne göre devlete geçtiği" karara bağlanmıştır. Bu kararla, okulların ve hastanelerin söz konusu olduğu, devletin daha önce aynı maksadı taşıyan öteki vakıflara el koymuş olduğundan azınlıkların vakıflarına da aynı işlemde bulunmanın adalet ve eşitlik gereği olduğu beyan edilmiştir. Danıştay ise, azınlık vakıflarının zaptını Lozan Antlaşması'na göre sakıncalı görmüştür. Bu görüşe dayanılarak, şimdiye kadar olduğu gibi bundan sonra da azınlık vakıflarının mütevellileri tarafından yönetilmeleri usulü kabul edilmiştir⁽¹⁵⁾.

5 Haziran 1935 tarihli Vakıflar Kanunu ile, cemaatlerce idare olunan vakıflar Mülhak Vakıflar grubu içinde yer aldı.

Vakıflar Kanunu'nun ilk maddesine göre, 1926 tarihinden önce kurulmuş vakıflardan, cemaatlerce idare olunan vakıflar, mütevellileri veya seçilmiş heyetleri tarafından idare olunur. Mütevelliler ve seçilmiş heyetler, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün, Genel Müdürlük de idare meclisinin kontrolü altındadır⁽¹⁶⁾.

(15) Güneri, a. g. m. , s. 99.

(16) *Vakıflar Kanunu*, Düstur. Üçüncü tertip, c. 16, Ankara: Başvekalet Matbaası, 1935, ss. 1293-1294.

4. maddede, mütevellilerin tayini ve gerekirse azlinin Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce gerçekleştirileceği hükme bağlanmıştır. 23. madde de ise mütevellilerin vazifeleri şu şekilde belirlenmiştir:

Vakfın hayrat ve akarlarını görüp gözetirler; tahsili kendilerine bırakılan gelirleri toplarlar; izinli oldukları masrafları yaparlar; vakıfta vazifeli olanları kontrol ederler; her mali yıl başından bir ay önce gelecek yıl bütçesini ve altı ay içinde de geçmiş yılın kesin hesabını bağlı oldukları vakıflar idaresine verirler ve izinli oldukları başka vazifeleri de yaparlar. Mütevelliler yapmış oldukları bu muamelelerinden dolayı ceza- en ve hukuken mesuldürler⁽¹⁷⁾.

Yine Vakıflar Kanunu'nun altıncı maddesine göre, azınlık vakıfları ayrı ayrı birer hükmî şahsiyet sayılırlar⁽¹⁸⁾.

Vakıflar Kanunu'nun 24. maddesi "Mülhak Vakıfların iradlarının aslından yüzde beş kontrol hakkı alınarak Umum müdürlükçe irad kaydolunur"⁽¹⁹⁾ hükmünü içermektedir. Buna göre muvakkat maddelerin birinci fıkrasında "Şimdiye kadar vakıflar idaresine hesap vermemiş olan bütün mütevelliler veya müteveli heyetleri, bu kanunun hükümleri yürümeğe başladığı günden itibaren üç ay içinde idare ettikleri vakıfların mahiyetlerini, varidat menbalarını ve bunların sarf ve tahsis mahallerini, geçmiş son senenin varidat ve masraflarının miktar ve neville- rini ve mütevelliliği hangi salahiyyetli merciin seçim veya kararına müsteniden ve hangi tarihten beri yaptıklarını gösterir bir beyanname tanzimine ve mensup oldukları vakıflar dairesine vermeğe mecburdurlar." kaydı bulunmaktadır.

Buna göre müdürlük, 1936'da cemaat vakıflarının taşınmazlarının tespiti için Ermeni Patrikliği'nden de beyanname istemiştir⁽²⁰⁾. İçinde taşınmazların sayı ve adreslerini içeren bu beyannameler 36 *Beyanname* olarak tarihe geçmiştir⁽²¹⁾.

(17) *Vakıflar Kanunu*, a. g. e. , ss. 1298-1299.

(18) A. g. e. , s. 1295.

(19) A. g. e. , s. 1299.

(20) Krikor Damadyan ve diğerleri, *75. Yılda Türkiye Ermenileri*, s. 10.

(21) 12-4-2002 tarihinde http://www.1936beyannamesi.com/1936_beyannamesi_nedir.htm adlı internet sitesinden alınmıştır.

Azınlıkların örgütlenmeleri ile ilgili olarak, Vakıflar Kanunu dışında yürürlükte olan mevzuatta ayrı mahiyette başka bir hüküm mevcut değildir. Hatta papazlık, başpiskoposluk gibi görevleri yerine getiren kimseler de ancak o topluluğun dini ayin ve merasimlerini yapmakla görevli kimselerdir. Bu din görevlilerinin bağlı bulunduğu makamlar da medeni ve toplumsal alanlarda şu veya bu nedenle hiçbir biçimde hukuki varlığı ve yetkiye sahip değildirler⁽²²⁾.

Vakıflar Kanunu'nun azınlıklarla ilgili maddelerinde iki defa değişiklik yapılmıştır. Vakıfların kolay idaresini amaçlayan bu değişikliklerin ilki 1938 Haziranı'nda 3513 nolu kanunla gerçekleştirilmiştir. Buna göre, vakıflar kanununun birinci maddesindeki mülhak vakıfların *"mütevellileri veya seçilmiş heyetleri tarafından idare olunur"* hükmünden seçilmiş heyetler ibaresi kaldırılarak, azınlık vakıflarının da tek mütevellilerce idare olacağı hükme bağlanmıştır⁽²³⁾.

Bu durum, kendilerine has uygulamaları olan azınlıkların ve bunların vakıflarının idaresinin, mütevellileri tayin eden genel müdürlükçe yapılmasını söz konusu yapmıştır ki, hem azınlıklar hem de müdürlük tarafına bir takım zorluklar ortaya çıkarmıştır. Bu zorlukların kaynağı ve giderilmesi şöyle izah edilmiştir: *"Azınlık vakıfları öteden beri mensup oldukları cemaatler tarafından seçilen heyetler marifetiyle yönetilegelmekte iken 2762 Sayılı Vakıflar Kanunu uyarınca cemaatlerce yönetilen vakıflardan sayılarak yönetimleri bu kanunun hükümlerine tabi tutulmuş ve sonradan 3513 Sayılı kanunla bunların tek mütevelli usulüyle yönetimleri kabul edilmiş ise de her iki yolun – kuruluş ve güdümleri öteki vakıflara benzemediği yönle- bunların bünyelerinin özelliklerine uygun olmadığı görülmesine ve örneğin, gelir kaynaklarının bir kısmı olan tepsi, mum, kutular, vaftiz, düğün, cenaze ve diğer bağışların özelliklerine ve aynı zamanda mütevellilerin azilleri halinde vakıflara bağlı okul, kilise, yetimhane, ayazma (pınar veya çeşme), mezarlık gibi hayratın güç yönetimlerine, vakıflar teşkilatının elverişli bulunmamasından dolayı anılan vakıfların kendi kendileri tarafından yönetimi uy-*

(22) Güneri, a. g. m. , s. 100.

(23) *Vakıflar Kanununun Bazı Maddelerinin Tadiline Dair Kanun*, 2. bas. , Düstur, Üçüncü Ter-tip, c. 19, Ankara: Başvekalet Matbaası, 1956, ss. 731-732.

gun görüldüğünden bu maksadın sağlanması için Vakıflar Kanunu'nun 3513 Sayılı Kanunla değiştirilen 1. maddesinin yeniden değiştirilmesi-ne işaret edilmiş”tir⁽²⁴⁾.

Bu gerekçelerle 1949 tarihli, 5404 sayılı kanunla, azınlık vakıflarını ilgilendiren 3513 sayılı kanunun birinci maddesi yeniden değiştirilmiştir. Bu kanunla, cemaatlara ve esnafa mahsus vakıfların, kendilerince seçilen kişi ve heyetler tarafından idare edileceği ve ilgili makamlarla Vakıflar Umum Müdürlüğü tarafından denetleneceği hükme bağlanmıştır⁽²⁵⁾. Hatta, azınlık vakıfları mülhak vakıflar arasından çıkarılmıştır⁽²⁶⁾.

Vakıflar Kanunu ile idare edilmeye başlayan İstanbul Ermeni Patrikliği'nin, Osmanlı döneminde idaresi altında olan tüm kurum ve kuruluşlar Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bağlanmış oldu.

Cumhuriyet döneminde, Patrikliğin idari yapısındaki en büyük değişim 1934 yılında yapıldı. Bu tarihe kadar, 1863 Ermeni Millet Nizamnamesi hükümlerine göre, ruhani meclis ve cismani meclis, kalıcı olan ruhani ve sivil temsilcilerden oluşan cemaat genel meclisi tarafından seçilmekteydi. Cumhuriyet döneminde, cemaat genel meclisi beş kez toplanarak, nizamnamede tesis edilmesi gerekli görülen meclis ve komisyonları kurmuş ve cemaat yönetimine işlerlik kazandırmıştır. 13 eylül 1934 tarihinde cismani meclisin üyeleri, cemaat işlerinin yönetimini laik Cumhuriyet Devletinin prensiplerine uyarlamak amacıyla, Patrik Mesrob I. Naroyan'ın da onayladığı bir karar almışlardır. Bu karara göre, cismani meclisin ismi *idare heyeti* olarak değiştirilmiştir. İdare heyetinin, cemaat genel meclisi yerine *kilise vakıf yönetim kurulları* tarafından seçilmesi kararlaştırılmıştır. Ruhani meclis üyelerinin ise *ruhaniler genel kurulu* tarafından seçilmesi kabul edilmiştir. Yine aynı kararla patrik, idare heyetinin oturumlarına başkanlık etmeyecek ve sadece ruhani işleri düzenlemek üzere ruhani meclise başkanlık edecekti⁽²⁷⁾.

(24) Güneri, a. g. m. , s. 102, dipnot 118.

(25) Rıfat N. Bali, “Cumhuriyet Döneminde Azınlıklar Politikası”, *Birikim*, S. 115, Kasım 1998, İstanbul: Birikim Yay. , 1998, s. 83.

(26) Güneri, a. g. m. , s. 102, dipnot 118.

(27) Krikor Damadyan ve diğerleri, *75. Yılda Türkiye Ermenileri*, s. 9.

Patriğin sadece ruhani önder olarak kalmasını, Ermeni cemaati kendiliğinden şekillendirmiştir. Diğer taraftan cemaatin cismani idaresi, Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni kanunları ile şekillenmiştir. Patrikliğin siyasi ve idari bir vazifesinin olmayıp, hem patrikhanenin hem de cemaate ait diğer kilise, okul, hastane gibi taşınmazların vakıf haline getirilerek tüzel kişilik kazandığını görüyoruz.

Vakıf haline gelen cemaat kurum ve kuruluşların idaresinin ruhani önderler tarafından değil de siviller tarafından icra edildiği anlaşılmaktadır. Bu idarede, bir kişinin ruhani bir sıfatı bulunsa da, birey olarak sivil kişiliğini kullanmaktadır. Mesela, bir ruhani, vakıf olan bir kilisenin idaresini, sivil kişiliği ile idare etmektedir. Sivil yetkileri cumhuriyet idaresine, yani Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bağlıdır.

B. Günümüzde İstanbul Ermeni Patrikliği

İstanbul Ermeni Patrikliği, günümüzde ruhani idaresine ve sivil idaresine bütün Türkiye Ermenilerini dahil etmiş durumdadır. Bunu, halk tarafından seçilmiş delegelerin patriği seçmelerinden anlıyoruz. Patriklik, sivil yargı alanı içermiyor. Ancak, patriklik içerisinde ruhani bir konumu bulunan kilise gibi kurumlar ve cemaatin sivil işlerini gören diğer kurumlar, “cemaat kurumları” olarak nitelendirilmekte olup ruhani cemaat kurumlarının idaresi “cemaat meclisleri” tarafından doğrudan Türkiye Cumhuriyeti kanunlarına bağlı vakıf olarak işlevlerini sürdürmektedirler⁽²⁸⁾.

1. Ruhani Meclis

Günümüzde, Patrikliğin idari yapısında sadece ruhani unsurlar yer almaktadır. Cismani meclis ve kalıcı delegeler meclisi bulunmamaktadır. Bunlar, sadece patrik seçiminde oluşturulmaktadır. Ruhani meclis, 1934 öncesinde iki yılda bir değiştirilmekteydi. Fakat, bu tarihten itibaren ruhani meclis üyelerini seçen “kalıcı delegeler meclisi” bulunmadı-

(28) Krikor Damadyan-Drtad Uzunyan-Vağarşag Seropyan, *Kilise Takvimi-2001*, İstanbul: Aralık 2000 ; Krikor Damadyan ve diğerleri, *75. Yılda Türkiye Ermenileri*, ss. 25-36.

ğından, ruhani meclis üyeleri seçilemiyordu. “Delegeler meclisi” sadece son dört patrik seçiminde oluşturulabildi. Delegeler meclisinin seçimi nedeniyle bu seçimlerde, ruhani meclis üyeleri de oluşturulabildi. Bu durumda, “ruhani meclis sürekli ve kalıcı meclis üyelerinden oluşmaktadır” diyebiliriz⁽²⁹⁾.

Ruhani meclisin günümüzdeki durumu şöyledir:

Ruhani meclisin daimi başkanı, patriktir. Günümüzde (2002) patrik, 14 Ekim 1998’de seçilen Türkiye Ermenilerinin 84. Patriği Patrik Mesrob II. Mutaftyan’dır.

Başkanlar: I. Piskopos Aram Ateşyan, II. Apeğa Sahag Maşalyan;

Yazmanlar: Kd. Papaz Krikor Damatyan ve II. Papaz Antreas Hagopyan;

Üyeler: Papaz Ğevont Mirzoyan, Kd. Papaz Hovhan İstanbulyan, Kd. Papaz Bısag Tezenliyan, Kd. Papaz Müron Ayvazyan ve Papaz Diran Reismanyan’dır⁽³⁰⁾.

2. Patrik Seçimi

İstanbul Ermeni Patrikliği’nde patrik, kayd-ı hayat şartıyla seçilmektedir. Patrik öldüğünde yeni patriğin seçimi yapılmaktadır. Patrik seçimi yapılana dek, son dört seçimde, *patrik vekili* seçim işini yürütmektedir. Daha önce ise 1863 Ermeni Millet Nizamnamesi uyarınca, *patrik kaymakamı* bu işi ve patriğin görevlerini yerine getirmekteydi⁽³¹⁾.

Patrik seçimi işlerinin yürütülmesi için “*patrik seçimi müteşebbis heyeti*” oluşturulur. Bunların tüzel kişilikleri yoktur. Gerekli yazışmaları ve seçim hazırlığını yaparlar.

Patrik seçim işinin başlatılması için, valilik kanalıyla İç İşleri Bakanlığı’na müracaat edilir. Bakanlığın onayı, yine aynı kanalla patrikliğe bildirilir. Patrik seçim talimatnamesi, valilik kanalıyla müteşebbis heyete tebliğ edildikten sonra seçim süreci başlatılmış olur. Seçim için zaman tayin edilir.

(29) Ruhani Meclis Yazmanı Kd. Papaz Krikor Damatyan’la 21.03.2002 tarihli görüşmemiz.

(30) *Oradedr 2002*, s. 69.

(31) Sarkis Seropyan, “Her Dönemin Aynı Hikayesi”, *Agos Gazetesi*, 3 Temmuz 1998, s. 12.

Patrik seçimi, *delegeler meclisi* tarafından gerçekleştirilir. Deleger meclisi, ruhani ve sivil delegelerden teşekkül eder. *Ruhani delegeler*, Türkiye’de görev yapan ruhanilerden oluşan ruhani genel kurulunca seçilir. Ruhani genel kurul üyeleri, İstanbul ruhanileri tarafından toplanılarak nüfus kesafetine göre belirlenir. Ruhani delegelerin sayısı, 1863 nizamnamesi uyarınca, genel meclisin yedide biri oranındadır.

Türkiye ruhanileri arasından, patriklik şartını taşıyan Episkoposlar, patrik adayı olarak belirlenirler. Ruhani kurul, bu adayların şartlarını değerlendirir. Patrik seçim müteşebbis heyeti ise, sivil açıdan değerlendirmede bulunur. Bu heyet, patrik vekilinin başkanlığında toplanarak adayın yaşı, yüz kızartıcı suçu olup olmadığı gibi sivil konularda vasıflarını değerlendirirler⁽³²⁾.

Sivil delegeler ise, Türkiye Ermenileri’nin tamamının katıldığı seçimle belirlenir. Sivil delegelerin seçimi, halk tarafından, kilise bulunan her bölgede, nüfus kesafetine göre sayısı belirlendiği üzere, kiliselerde oy pusulalarıyla gerçekleştirilir. Oy pusulaları, temsil ettikleri patrik adayına göre farklı renktedir. Cemaat üyeleri, seçilmesini istedikleri patrik adayını temsil eden renkteki oy pusulasını kullanırlar. Bu pusulalarla sivil delegeler seçilir. Bu seçimle aynı zamanda patriğin de kim olacağı konusu hemen hemen açıklığa kavuşur. Çünkü, seçilen sivil delegeler bu seçime bir patriği temsilen girmişlerdir. Oyların çoğunluğunu alan aday, sivil delegeler meclis üyesi olur. Delegelerin seçiminden sonra patrik seçim işine geçilir. Patrik seçimi Kumkapı Patriklik Kilisesi’nde, ruhani ve sivil delegelerin oluşturduğu delegeler meclisi tarafından gerçekleştirilir. Patrik Mesrob II. Mutaftyan’ın seçildiği en son seçimde sivil delegelerin sayısı 79’dur. Seçmenlerin yaşı ise 22 olarak belirlenmişti.

Patrik seçim işi bittikten sonra, seçilen patriğe, kılık-kıyafet kanunu gibi kendisine kısıtlama getiren bazı kanunlardan muaf olduğunu bildiren Bakanlar Kurulu Karaname’sinin tebliğ edilmesiyle birlikte patrik seçim süreci sona ermiş olur. Bu kararın resmi gazetede yayınlanmasıyla patrik, Türkiye Cumhuriyeti tarafından dolaylı olarak onaylan-

(32) Ruhani Meclis Yazmanı Kd. Papaz Krikor Damatyan’la 21.03.2002 tarihli görüşmemiz.

mış olur. Bu dolaylı onaylama işinden sonra patriğe, kilisede yapılan dua ve törenle patriklik اساسı verilir. Böylece patrik, hem cismani, hem de ruhani açıdan görevine başlamış olur⁽³³⁾.

3. Patrikliğin Ruhani Yargı Alanı ve Patrikliğe Bağlı Kiliseler

Günümüzde *Kutsal Apostolik Ortodoks Ermeni Kilisesi*'nin hiyerarşisinde dört kilise merkezi bulunmaktadır. Bunlar, İstanbul Ermeni Patrikliği'nce oluşturulmuş hiyerarşik sıralamaya göre şöyledir:

Eçmiadzin Gatoğigosluğu: Bu kilise merkezinin ruhani önderi Tüm Ermeniler Gatoğigosu ya da Başpatrik unvanı verilen Gatoğigos Karekin II. 'dir.

Kilikya Gatoğigosluğu: Bu kilise merkezinin ruhani önderi, Kilikya ya Gatoğigosu unvanı verilen, Gatoğigos Aram I. 'dir.

Kudüs Patrikliği: Kudüs Patrikliği'nin ruhani önderi, Kudüs Patriği unvanı verilen, Patrik Torkom II. 'dir.

Türkiye Ermenileri Patrikliği: Günümüzde Türkiye Ermenileri Patriği ya da İstanbul Patriği unvanı ile bu kilise merkezinin ruhani önderi, Patrik Mesrob II. 'dir⁽³⁴⁾.

Cumhuriyet döneminde ve günümüzde Türkiye Ermenileri Patrikliği, ruhani olarak Eçmiadzin Gatoğigosluğu'na bağlıdır. Fakat, piskoposların takdisi gibi takdis törenlerinde kullanılan müron yağı, Kilikya Gatoğigosluğu'ndan alınarak da bu törenler icra edilebilmektedir⁽³⁵⁾.

İstanbul Ermeni Patrikliği, günümüzde *Türkiye Ermenileri Patrikliği* ismini de almıştır. Türkiye Ermenileri Patrikliği isminden de anıldığı gibi, Patrikliğin yargı alanı Türkiye'deki Ortodoks Ermenilerini kapsamaktadır. Fakat, Girit Adası'nda da Patrikliğin idaresinde olan bir kilise bulunmaktadır.

(33) Ruhani Meclis Yazmanı Kd. Papaz Krikor Damatyan'la 21.03.2002 tarihli görüşmemiz.

(34) *Oradadr 2002*, s. 92.

(35) V. Paypurtyan, *Badriarkutyun Hayots Turkia, Gonsdandnubolis Hayots Badriarkutyun*, Haygagan Sovedagan Hanrakidaran, hador 9, Yerevan, 1983, s. 177. ; Oşin Çilingir, "Antilas Müronu", *Agos Gazetesi*, 22 Haziran 2001, s. 2.

1965 sayımında, *Gregoryen* olarak kayda geçen Türkiye Ermenileri nüfusu 69. 526 olarak tespit edilmiştir. Bu tarihte, Türkiye Ermenileri'nin % 88'inin İstanbul'da yaşamakta olduklarını görüyoruz⁽³⁶⁾.

Günümüzde, Türkiye Ermenileri Patrikliği'ne bağlı Ermeni kiliseleri, altı bölgeye ayrılmıştır⁽³⁷⁾. Bu bölgeler ve kiliseler şöyledir:

I. Bölge: Eski İstanbul. Bu bölgeye bağlı 15 kilise vardır. Bunlar:

1- Surp Asdvadzadzin Patriklik Kilisesi: Kumkapı'da bulunan patriklik katedralinde, patriklik kilisesi dışında şu kiliseler bulunmaktadır: Surp Vorvots Vorodman Kilisesi, Surp Harutyun Şapeli, Surp Haç Kilisesi (Bezciyan Salonu), Surp Hovhannes Vaftiz Şapeli ve Surp Toros Ayazma Şapeli.

2- Surp Kevork Ermeni Kilisesi: Samatya'da (Koca Mustafa Paşa) bulunan eski patriklik kilisesinin yanında bir de Surp Hovhannes Mgrdiç Ayazma Şapeli vardır.

3- Altımermer Surp Hagop Ermeni Kilisesi.

4- Balıklı Surp Sarkis Anıt Mezar şapeli.

5- Kumkapı Surp Harutyun Ermeni Kilisesi.

6- Gedikpaşa Surp Hovhannes Ermeni Kilisesi.

7- Yenikapı Surp Tateos-Partoğomeos Ermeni Kilisesi.

8- Narlıkapı Surp Hovhannes Ermeni Kilisesi.

9- Topkapı Surp Nigoğayos Ermeni Kilisesi.

10- Yedikule Surp Pırgiç Ermeni Kilisesi.

11- Bakırköy Surp Asdvadzadzin Ermeni Kilisesi.

12- Yeşilköy Surp Stepanos Ermeni Kilisesi.

13- Balat Surp Hreşdagabed Ermeni Kilisesi.

14- Eyüp Surp Yeğya Ermeni Kilisesi.

15- Eyüp Surp Asdvadzadzin Ermeni Kilisesi.

(36) Fuat Dündar, *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*, 2. bas. , İstanbul: Çiviyazıları/ Mjora, 2000, ss. 59-60.

(37) Mehmet Aydın, *Türkiye'deki Gayr-i Müslimlerin Sosyal, Kültürel ve Dini Durumları*, Basılmamış Ders Notları, ss. 6-7.

II. Bölge: Boğaz'ın Avrupa yakası. Bu bölgeye bağlı 12 kilise vardır. Bunlar:

- 1- Karaköy Surp Stepanos Ermeni Kilisesi.
- 2-Karaköy Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi.
- 3- Galatasaray Surp Yerrortutyun Ermeni Kilisesi (Bu kilisenin yanında Surp Minas Şapeli bulunmaktadır).
- 4- Taksim Surp Harutyun Ermeni Kilisesi.
- 5- Feriköy Surp Vartanants Ermeni Kilisesi.
- 6- Beşiktaş Surp Asdvadzadzin Ermeni Kilisesi.
- 7- Ortaköy Surp Asdvadzadzin Ermeni Kilisesi.
- 8- Kuruçeşme Yerevman Surp Haç Ermeni Kilisesi.
- 9- Rumelihisar Surp Santuht Ermeni Kilisesi.
- 10- Boyacıköy Surp Yerits Mangants Ermeni Kilisesi.
- 11- Yeniköy Surp Asdvadzadzin Ermeni Kilisesi.
- 12- Büyükdere Surp Hripsimyants Ermeni Kilisesi.

III. Bölge: Boğazın Anadolu yakası. Bu bölgeye bağlı 7 kilise vardır. Bu kiliseler şunlardır:

- 1- Kadıköy Surp Takavor Ermeni Kilisesi.
- 2- Üsküdar Surp Haç Ermeni Kilisesi.
- 3- Üsküdar Surp Garabed Ermeni Kilisesi.
- 4- Kuzguncuk Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi.
- 5- Kandilli Surp Yergodasan Arakelots Ermeni Kilisesi.
- 6- Beykoz Surp Nigoğayos Ermeni Kilisesi.
- 7- Kartal Surp Nışan Ermeni Kilisesi'dir.

IV. Bölge: Adalar. Bu bölgede bir kilise vardır:

- Kınalıda Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi.

V. Bölge: Anadolu Ermeni kiliseleri. Bu bölgeye bağlı 6 kilise vardır. Bu kiliseler şunlardır:

- 1- Kayseri Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi.
- 2- Diyarbakır Surp Giragos Ermeni Kilisesi (Burada Surp Sarkis Ermeni Kilisesi ve Surp Hagop şapeli de bulunmaktadır).
- 3- Derik Surp Kevork Ermeni Kilisesi.
- 4- İskenderun Surp Karasun Manuk Ermeni Kilisesi.
- 5- Kırıkhan Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi.
- 6- Vakıflıköy Surp Asdvadzadzin Ermeni Kilisesi.

VI. Bölge: Girit adası. Bu bölgede de bir kilise vardır.

O da “Armenian Church of St. John the Baptist” (Vaftizci Aziz Hovhannes Ermeni Kilisesi) dir.

Altı bölgedeki kilise sayısı kırk ikidir. Bahsedilen kiliselerle cemaat kastedilmiştir. Bazı bölgelerde aynı cemaate ait kilise ve şapeller ise dokuz tanedir. Toplam 42 cemaate ait 51 kilise binası olduğunu söyleyebiliriz. Bunların dışında, kilise binası olmayan küçük Ermeni cemaatler de vardır. Bunlar:

1. İstanbul (Küçük Çekmece, Kumburgaz, Çınarcık)
2. Ankara
3. Amasya (Gümüş Hacıköy)
4. Kastamonu
5. Yozgat (Boğazlıyan)
6. Sivas
7. Tokat
8. Ordu
9. Malatya
10. Elazığ
11. Adana
12. Mersin

13. Antalya

14. Bitlis⁽³⁸⁾.

Patrikliğin ruhani yargı alanına dahil olan kiliseler, diğer okul, hastane, yetimhane vb. cemaat kurumlarında olduğu gibi Vakıflar Genel Müdürlüğüne bağlıdır. Bunlar, cemaat arasından seçilen vakıf yönetim kurulu tarafından idare edilirler.

Vakıf yönetim kurulu, cemaat tarafından seçilmektedir. Bu kurulun ve vakıfların idari maliyeti, cemaat tarafından ve vakıfların diğer gelirlerinden karşılanır. Kiliselerin ve ruhanilerin mali idaresi, ayin ve törenlerde mum, zeytin dalı, takvim gibi ayin ve ibadet araçları karşılığında veya doğrudan cemaat tarafından yapılan bağışlarla giderilmektedir⁽³⁹⁾. Kiliselere ruhanileri görevlendirme işi, patrik tarafından gerçekleştirilir. Ruhani, ücretini görevlendirildiği kilisenin yönetim kurulundan alır. Bazen bir ruhani iki kilisede görev alır. Görev yapmış olduğu kilisede ne kadar bulundursa, ona göre iki kilisenin de yönetim kurulundan ücretini alır⁽⁴⁰⁾.

Günümüzde Patrikliğin idari yapısında yer alan ruhanilerin sayısı şöyledir: Türkiye’de görev yapanlar: patrik, yedi rahip, yirmi bir papaz, yirmi dört sargavak, yedi gisasargavak, otuz üç uraragir ve üç tane de ruhani eğitim alan öğrenci olmak üzere toplam doksan yedi ruhani görev almaktadır. On tane de yurtdışında görev yapan papaz bulunmaktadır⁽⁴¹⁾.

4. Cumhuriyet Dönemi İstanbul Ermeni Patrikleri ve Görev Tarihleri

Cumhuriyet dönemine geçişte patriklik makamında Patrik Zaven I. bulunmuştur. 1922-1927 ve 1944-1951 tarihleri arasında İstanbul Ermeni Patrikliği, Patrik Kaymakamı Başpiskopos Kevork Arslanyan tarafından idare edilmiştir. Cumhuriyet döneminin ilk patriği, İstanbul

(38) Krikor Damadyan ve diğerleri, *Kilise Takvimi-2001*, İstanbul: Aralık 2000.

(39) Samatya Surp Kevork Kilisesi’ndeki 24-3-2002 tarihindeki gözlemlerimiz.

(40) Agos Gazetesi Ermenice Editörü Sarkis Seropyan ile 19. 03. 2002 tarihli görüşmemiz.

(41) *Oradedr 2002*, ss. 55-68.

Ermeni Patrikliği'nin 80. Patriği Mesrob I. Naroyan'dır. Günümüzde ise 1998'den beri Mesrob II. Mutaşyan patriklik makamında bulunmaktadır⁽⁴²⁾. Cumhuriyet döneminde Türkiye Ermenilerini idare etmiş olan patriklerin isimleri ve görev tarihleri şöyledir:

- 80- Muşlu Mesrob I. Naroyan (1927-1944)
- 81- Trabzonlu Karekin I. Haçaduryan (1951-1961)
- 82- Yozgatlı Şnorhk I. Kalusdyan (1961-1990)
- 83- İstanbullu Karekin II. Kazancıyan (1990-1998)
- 84- İstanbullu Mesrob II. Mutaşyan (1998-)⁽⁴³⁾.

(42) Vağarşak Seropyan, "Cumhuriyet'in Beş Patriği", *Agos Gazetesi*, 29 Mayıs 1998, s. 12.

(43) *Oradetr* 2002, s. 91.

SONUÇ

Hristiyanlık, doğuda ortaya çıkmıştır. Doğu Roma İmparatorluğu hakimiyeti altında şekillenmiştir. İlk defa Ermeniler arasında “resmi din” haline gelmiştir. Hristiyanlıkta, IV-V. Yüzyıllarda meydana gelen ayrılıklarla “Ana Kilise”nin dağılmasıyla farklı kiliseler teşekkül etmiştir. Bunlardan Doğu Kiliseleri milli bir kimlik kazanmışlardır. İstanbul’un merkez olması ile İstanbul merkezli Rum Kilisesi ekümenik kilise olduğunu ileri sürmüştür. Hem bu nedenle hem de siyasi otorite altında bulunduğundan, Doğu Kiliselerini bünyesine kazanmak için çaba göstermiştir. Bu çabaları baskı ve şiddet şeklinde olduğu için Roma ve İstanbul merkezli kiliselere tepki olarak Ana Kilise’den kopan monofizit cemaatler kendi aralarında hiyerarşi oluşturmuşlardır. Bu oluşum Kudüs’te Ermeni Kilisesi içerisinde diğer monofizit cemaatlerin de dahil olduğu Kudüs Ermeni Hiyerarşisini meydana getirmiştir. Bu hiyerarşi, Kudüs’ün İslam hakimiyetine geçmesiyle patriklik haline gelmiştir.

Bizans’ın günümüze kadar uzanan ekümeniklik iddiası ve Rum Ortodoks Kilisesi’ne dahil etmek için yapmış olduğu baskı ve zulümler nedeniyle İstanbul’da yerleşik Ermeniler için yüksek bir ruhani merkez oluşmamıştır. Fatih Sultan Mehmet’in İstanbul’u fethiyle İslam medeniyetine dahil olan Ermeni piskoposluğu, Kudüs Patrikliği’nde olduğu gibi İslam’ın müsamahası ve zımmileri idare sistemi gereğiyle sivil yetkileri de içeren bir patriklik haline gelmiştir. Diğer bir sebep ise, Ermeni Kilisesi’nin hiyerarşik yapısıdır. Piskoposluk düzeyinde bir Ermeni kilise merkezi İslam hakimiyeti altına girdikten sonra Müslümanların Hristiyanları kendi ayinleri üzere serbest bırakması nedeniyle ruhani yetkilerini devam ettirmiş ve kendi içerisinde Müslüman devletle ilişkisini sürdürecektir bir de sivil idare oluşturmuştur. Piskoposluğun hem siyasi nedenlerle hem de bünyesi itibarıyla doğrudan bir gatoğigosluga tabi olmasının zor olduğu bu süreç, bölgede mevcut Ermenilerin hem ruhani hem de sivil idaresini sağlayan patriklik hiyerarşisinin oluşmasına neden olmuştur.

Patrikliğin nüfuzu Tanzimat’a kadar genişleyerek hemen bütün Ermenilerin idaresini sağlayan patriklik haline gelmiştir. Osmanlı Gayrimüslimleri idare siste-

minin bir gereği olarak da Ermeniler haricinde başka bir doğu milli kilisesi, monofizit Yakubi Süryaniler de cismani olarak Ermeni Kilisesi içinde oluşan iki patrikliğe, Kudüs ve İstanbul Ermeni Patrikliği'ne bağlanmıştı.

Patrikliğin kuruluşundan Tanzimat'a kadar patriğin yetkisi hem ruhani hem de cismani idarede tam olmuştur. Hakimiyeti altında bulunduğu devlete karşı sorumlu olmuş ve kendi bünyesi haricinde oluşmuş kilise merkezleri ile Osmanlı arasında aracı vazifesi görmüştür. Bu kilise merkezlerinin sivil idaresi patrikliğe bağlı olmuştur.

Ermeni Patrikliği kuruluşundan elli yıl kadar sonra ruhani olarak Ermeni Kilisesi'nin ilk merkezi Eçmiadzin Gatoğigosluğu'na bağlı olmuştur. Bu bağlılık günümüze kadar sürmüştür.

Tanzimat döneminde Patrikliğin nüfuzu kendi bünyesinden kopan Katolik ve Protestanların ayrılmasıyla zayıflamıştır. Eçmiadzin Gatoğigosluğu'nun Rusya hakimiyeti altına girmesiyle cismani gücü (Patriğin Babıali'nin verdiği kendi ruhani önderini seçme hakkını kaybetmesi gibi) zayıflamıştır.

Patrikliğin hem ruhani hem de sivil yetkileri Osmanlı'nın gerileme ve çöküş dönemlerine paralel olarak zayıflamıştır. Osmanlı Devleti'nin çöküşüyle birlikte Patrikliğin cismani idaresi altındaki Kudüs Patrikliği, Sis Gatoğigosluğu ve Ahtamar Gatoğigosluğu Patrikliğin yargı alanından çıkmıştır. Ahtamar Gatoğigosluğu ortadan kalkmış, Sis Gatoğigosluğu Antelias'a taşınmıştır. Kudüs Patrikliği ise Osmanlı Devleti dışında kalmıştır. Bu durum Türkiye Cumhuriyeti dönemine böyle intikal etmiştir. Cumhuriyet döneminde ise Patrikliğin nüfuzu sadece Türkiye ve Girit Adası Ermenilerini kuşatmıştır.

Patriğin yetkileri Osmanlı Devleti'nin gerileyerek reform hareketlerine başlaması ve Ermeniler arasında laiklik ve bağımsızlık fikirlerinin gelişmesiyle sınırlandırılmıştır. 1863 Nizamnamesi ile sivil yetkileri cismani meclise devredilmiştir. Cumhuriyet döneminde yapılan devrimler ve reformlar etkisiyle oluşturulan kanunlar gereği İstanbul Ermeni Patrikliği'nin idari yapısını oluşturan 1863 Nizamnamesi kendiliğinden yürürlükten kalkmıştır. Patrikliğin sivil idaresi aynı nedenlerle Cumhuriyet döneminde Patrikliğin elinden çıkmış ve doğrudan Türkiye Cumhuriyeti'nin idari yapısına dahil olmuştur.

Patriklik, günümüzde sadece ruhani yetkisini sürdürmekte olup ruhani meclis patrik seçimlerinde yeniden oluşturulmaktadır. Osmanlı döneminde Patrikliğin cismani idaresine dahil olan okul, hastane, yetimhane gibi kuruluşlar ve hem ruhani hem de cismani anlamda doğrudan patrikliğe bağlı kiliseler bugün Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bağlı olarak Vakıflar Kanunu ile idare edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- ABU'L-FARAC**, Gregory, *Abu'l-Farac Tarihi*, c. I, İng. Çev.: Ernest A. Wallis Budge, Türk. Çev.: Ömer Rıza Doğrul, 2. bas., Ankara: T. T. K. Bas., 1987.
- ACARYAN**, H. , *Hayeren Armadagan Pararan*, hador 3, Yerevan, 1935, ss. 851-854.
- Adenakrutyunk Azkayin Joğovoy (11 Hogdemper 1913)*, İstanbul: D. Doğramacıyan Matbaası, 1914.
- Adenakrutyunk Azkayin Joğovoy (11 Hulis 1880)*, İstanbul: A. Baronyan Matbaası, 1880.
- Adenakrutyunk Azkayin Joğovoy (25 Okostos 1860- 23 Hunvar 1870)*, İstanbul: M. Sarıyan Matbaası, 1890.
- Adenakrutyunk Azkayin Joğovoy (26 Mayıs 1889)*, İstanbul: M. Sarıyan Matbaası, 1889.
- Adenakrutyunk Azkayin Joğovoy (6 Noyemper 1896)*, İstanbul: Civelekian Matbaası, 1896.
- Adenakrutyunk Azkayin Joğovoy (9 Hogdemper 1909)*, İstanbul: H. Asadur-yan ve Vortik Matbaası, 1910.
- Adenakrutyunk Yerespuanagan Inthanur Joğovoy (21 Okostos 1870)*, İstanbul: H. Mühendisyan Matbaası, 1870.
- AGATHANGELOS**, *History of the Armenians*, Çeviren, Notlandıran ve Ermenicesiyle Birlikte Yayınlayan: R. W. Thomson, Albany: State University of New York Press, 1976.
- AGİNYAN**, H. N., "Krikoris Ağtamartsı", *Hantes Amsorya*, 29. Dari, 1915, Hunuar-Tegdemper, Vienna: Mhitaryan Dbaran, 1915, ss. 18-60.
- Agos Gazetesi Ermenice Editörü Sarkis Seropyan ile 19. 03. 2002 tarihli görüşmemiz.

- AKATANKEĞOS, "Badmutyun Hayots", *Madenakirk, P. Hador, Ye. Tar*, Antelias-Lipnan: Gatoğigosutyun Hayots Medzi Dann Giligioy, 2003, ss. 1289-1735.
- AKGÜL, Mehmet, *Türk Modernleşmesi ve Din*, Konya: Çizgi Yay., 1999.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, 1. Kitap Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnameleri*, İstanbul: FEY Vakfı, 1990.
- AKYÜZ, Gabriyel, *Deyrizzaferan Manastırı'nın Tarihi*, Mardin, 1997.
- AKYÜZ, P. Gabriyel, *Osmanlı Devletinde Süryani Kilisesi*, Mardin, 2002.
- ALBAYRAK, Kadir, *Keldaniler ve Nasturiler*, 1.bas., Ank.: VadiYay., 1997.
- ALBOYACIYAN, Arşak A., "Azkayin Sahmanadrutyun, ir Tsakumı yev Girarutyunı", *1910 Intarcag Oratsuyts A. Pirgiçyan Hivantanatsi Hayots*, Konstandnubolis, 1910, ss. 76-528.
- ANANIKIAN, M. H., "Armenia (Zoroastrian)", *Encyclopedia Religion and Ethics (ERE)*, Vol. I-II, Newyork: 1951, ss. 795-802.
- ANDREASYAN, Hrant Der, "XIV. Ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar", *Tarih Enstitüsü Der.*, S. 3, Ekim 1972, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1973, ss. 83-148.
- ANTAPYAN, F., "Gatoğigos", *Haygagan Sovedagan Hanrakidaran*, hador 5, Yerevan, 1979, ss. 164-5.
- ANZERLİOĞLU, Yonca, *Nasturîler*, Ankara. Tamga Yay., 2000.
- ARAM I Catholicos of Cilicia, *The Armenian Church Beyond The 1700th Anniversary*, Antelias-Lebanon: The Armenian Catholicosate of Cilicia, 2002.
- ARBERRY, A.J. (Ed.), *Religion in the Middle East Three Religions in Concord and Conflict*, Vol. 1, Cambridge at the University Press, 1969.
- ARPEE, Leon, *A History of Armenian Christianity*, New York, 1946.
- ARSLAN, Ali, "Eçmiyazin Ermeni Katogigosluğu'nun Osmanlı Denetiminde ve Rus Kontrolündeki Statüsü", *Kafkas Araştırmaları II*, İstanbul, 1996, ss. 39-49, 141-170.
- ARSLAN, Ali, "Rusya'nın Güney Kafkasya'da Yayılmalarında Ermeni Eçmiyazin Katogigosluğu'nun Rolü", *Kafkas Araştırmaları II*, İstanbul, 1996, ss. 19-37.

- ARTINIAN, Vartan, *The Armenian Constitutional System in The Ottoman Empire 1839-1863*, İstanbul, 1970.
- ASADUR, Hrand, "G. Bolsoy Hayeri yev İrents Badriarkneri", *1901 Intarcag Oratsuyts Azkayin Hivantanatsi*, Konstandnubolis, 1901, ss. 77-258.
- ATİYA, Aziz S., *A History of Eastern Christianity*, London, 1991.
- AYDIN, Dünder, "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkmasında Fransa'nın Rolü", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984, Erzurum)*, Ankara: Kurtuluş Ofset, 1985, ss. 285-291.
- AYDIN, Mehmet, "Batı ve Doğu Hristiyanlığına Tarihi Bir Bakış", *A.Ü.İ.F.Der.*, S.XXVII, Ank.: A.Ü.Bas., 1985, ss. 135-138.
- AYDIN, Mehmet, "Hristiyanlık-Hristiyan İnançları", *T. D. V. İ. A.*, c. 17, İstanbul: T. D. V., 1998, ss. 345-347.
- AYDIN, Mehmet, "Hristiyanlık-Kutsal Metinler ve Dini Literatür", *T. D. V. İ. A.*, c. 17, İstanbul: T. D. V., 1998, ss. 340-345.
- AYDIN, Mehmet, "Hristiyanlık-Mabed ve İbadet", *T. D. V. İ. A.*, c. 17, İstanbul: T. D. V., 1998, ss. 348-353.
- AYDIN, Mehmet, "Hristiyanlıkta Teslis Doktrini ve Hristiyan İtizalleri", *İ. İ. E. D.*, c. V, Ankara: A. Ü. Bas., 1982, ss. 141-156.
- AYDIN, Mehmet, "Vatikan Ruhani Devletinin İdari Yapısı", *Diyanet İlmi Dergi*, c. 33, S. 4, Ekim-Kasım-Aralık 1997'den ayrı basım, Ank.: D.İ.B.Yay., 1997, ss. 2-11.
- AYDIN, Mehmet, *Din Fenomeni*, Konya: Tekin Kitabevi, 1993.
- AYDIN, Mehmet, *Dinler Tarihine Giriş*, Konya: Damla Ofset, 1996.
- AYDIN, Mehmet, *Hristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili*, 1. bas., Konya: S. Ü. Bas., 1991.
- AYDIN, Mehmet, *Müslümanların Hristiyanlığa Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları*, Konya: S. Ü. Bas., 1989.
- AYDIN, Mehmet, *Türkiye'deki Gayr-i Müslimlerin Sosyal, Kültürel ve Dini Durumları*, Basılmamış Ders Notları.
- AYVERDİ, Ekrem Hakkı, "Fatih Devrinde İstanbul Mahalleleri", *Vakaflar Der.*, c. 4, Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1958, ss. 249-261.
- AYVERDİ, Ekrem Hakkı, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskanı ve Nüfusu*, Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1958.

- Azkayin Sahmanadrutyun Hayots (Nizamname-i Millet-i Ermeniyan)**, İstanbul: H. Mühendisyan Matbaası, 1279 (1863).
- BABINGER, Franz, "Ein Besitzstreit um Sulu Manastır unter Mehmed II. (1473)", *Charisteria Orientalia*, Ed.: Felix Taver-Vera Kubickova-Ivan Hrbek, Praha: Nakladatelstvi Ceskoslovenske Akademie, 1956, ss. 29-37.
- BABINGER, Franz, *Mehmed the Conqueror and His Time*, Translated from the German by Ralph Manheim, Princeton: Princeton University, 1978.
- BALA, Mirza, "**Erivan**", M.E.B.İ.A., c. 4, Eskişehir: M. E. B. Yay., 1997, ss. 311-315.
- BALİ, Rifat N., "Cumhuriyet Döneminde Azınlıklar Politikası", Birikim, S. 115, Kasım 1998, İstanbul: Birikim Yay., 1998, ss. 80-90.
- BALTA, Nusret, *Gregoryen Ermenilerin Dini Tarihçesi (İbadetler ve Noel)*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Basılmamış Lisans Tezi, Ankara, 1983.
- BARDAKJIAN, Kevork B., "The Rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople", *To the memory of Hayk Berberian, Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Cilt: 1, Yay. Haz.: Benjamin Braude ve Bernard Lewis, New York, London: Holmes-Moyer Pub., 1982, ss. 89-100.
- BARSOUMIAN, Hagop, "The Dual Role of the Armenian Amira Class within the Ottoman Government and the Armenian Millet (1750-1850)", *Christians and Jews in the Ottoman Empire, Vol. I*, Ed.: Benjamin Braude ve Bernard Lewis, New York, London: Holmes-Moyer Pub., 1982, ss. 171-184.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BAO), Gayri Müslim Cemaat Defteri (Gayri Müsl. Cem. Deft.)**, No. 15, s. 20, Süryani Kadim Yakubi Defteri 1329.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BAO), Yıldız Esas Evrakı**, 553/564.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BAO)**, A.DVN. KLS, Kilise Deft. 9, s. 73-77.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Gayri Müslim Cemaat Defteri (Gayri Müsl. Cem. Deft.)**, Nu: 13.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Hümayun(HH.)**
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı**, 553/364, Ks. 18, Z. 93, K. 36, Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1691-1870), c. I, İstanbul, 1989, no. 27, ss. 41-43.
- BAYAN, G. (Publie et Traduit) et S.A.R. Le Prince Max de Saxe "Le Synaxaire Armenien de Ter Israel (Mois de Navasard)", *Patrologia Orientalis*, R. Graffin- F. Nau, Paris, 1910, ss. 347-556.

- BEYDİLLİ, Kemal, *II. Mahmut Devri'nde Katolik Ermeni Cemaati ve Kili-se'nin Tanınması (1830)*, Türkçe Yayınlayanlar: Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin, Harvard Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 1995.
- BİLGE, Yakup, *Süryaniler Anadolunun Solan Rengi*, 2. bas., İstanbul: Yeryüzü Yay., 1996.
- BOZKURT, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara: T. T. K. Bas., 1989.
- BRAUDE, Benjamin, "Fundation Myths of the Millet System" , *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, c. 1, Yay. Haz.: Benjamin Braude ve Bernard Lewis, New York, London: Holmes-Moyer Pub., 1982, ss. 69-88.
- CAHEN, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Çev.: Erol Üyepazarcı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2000.
- CAMCYAN, H. Mikayel, *Gülzari Tevarih Hay Milletine Dayir Hikâyeler İle Donanmış*, Üçüncü Basma, Venedig: S. Ėazar Manastırında, sene 1862.
- CEVDET PAŞA, Ahmet, *Tarih-i Cevdet*, c. 6, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1983
- CEVDET PAŞA, *Tezakir 21-39*, Yayınlayan: Cavit Baysun, Ankara: T. T. K. Bas., 1967.
- CEVDET PAŞA, *Tezakir 40-Tetimme*, Yayınlayan: Cavit Baysun, Ankara: T. T. K. Bas., 1967.
- CHALLAYE, Felicien, *Dinler Tarihi*, Çev.: Samih Tiryakioğlu, 4. bas., İstanbul: Varlık Yay., 1998.
- CLAVİJO, Ruy Gonzales de, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, Çev.: Ömer Rıza Doğrul, Sad.: Kamil Doruk, 1. bas., İstanbul: SES Yay., 1993.
- ÇAKMAKCYAN, H. H., *Intartzag Badmutyün Hayots Sgizpen Minçev Mer Oreri Badgerazart*, Bostın: Hradaragutyün Yeran Kradan, 1917.
- ÇAMÇYANTS, P. Mikayel, *Batmutyün Hayots Sgzpane Aşkharhi minçev tsam Dyarın 1784*, hedor 3, Venedik: Hovhannes Prantsyants, 16 Nisan 1786.
- ÇARK, Y. G., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953*, İstanbul: Yeni Matbaa, 1953.
- ÇEBEYYAN, Ėevont Arkebisgobos, *Hay Yegeğetsioy Yotı Horhurtnerı (Ganonakidagan Ngadumner)*, Antilias-Lipanan: Gatoğigosutyün Hayots Medzi Dann Giligioy, 2000.
- ÇELEBİ, Evliya, *Tam Metin Seyahatname*, c. 1-2, İstanbul: Birleşik, 1996.

- ÇELİK, Mehmet, *Bizans İmparatorluğu'nda Din-Devlet İlişkileri -I-*, 3. bas., İzmir: Akademi Kitabevi, 1999.
- ÇELİK, Mehmet, *Süryani Tarihi (I)*, 1. bas., Ankara: Ayraç Yay., Temmuz 1996.
- ÇELİK, Mehmet, *Türkiye'nin Fener Patrikhanesi Meselesi*, İzmir: Akademi Kitabevi, 1998.
- ÇİLİNGİR, Oşin, "Antilias Müronu", *Agos Gazetesi*, 22 Haziran 2001, s. 2.
- DADOYAN, Seta B., *The Armenian Catholicosate from Cilicia to Antelias An Introduction*, Antelias-Lebanon: The Armenian Catholicosate of Cilicia, 2003.
- DAMADYAN, Dr. Krikor ve diğerleri, *Kilise Takvimi-2001*, İstanbul: Aralık 2000.
- DAMADYAN, Krikor ve diğerleri, *75. Yılda Türkiye Ermenileri*, İstanbul: Türkiye Ermenileri Patrikliği, Aralık 1998.
- DANIŞMEND, İ. Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV, İstanbul, 1972.
- DAVISON, Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, New Jersey: Princeton University Press, 1963.
- DECEİ, Aurel, "Patrik II. Gennadios Skolarios'un Fatih Sultan Mehmet İçin Yazdığı Ortodoks İ'tikad-namesinin Türkçe Metni", *Fatih ve İstanbul*, c. I, S. I, 29 Mayıs 1953, İstanbul: İstanbul Fethi Derneği Yay., 1953, ss. 99-116.
- DEMİRCİ, Kürşat, "Hıristiyanlık-Giriş, Tarih", *T. D. V. İ. A.*, c. 17, İstanbul: T. D. V., 1998, ss. 328-340.
- Dersaadet Ermeni Patriğinin Suret-i İntihabı Beyamındadır*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı, Ks. 37, Ev. 329, Z. 47, K. 112, Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (19 Eylül 1990-29 Haziran 1891), c. IX, İstanbul, 1989, no. 43, ss. 118-133. Ayrıca; Düstur, cüz-ü sani, Dersadet: Matbaa-i Amira, 1289, ss. 938-961.
- DİEHL, Charles, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev.: Cevdet R. Yularkıran, İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1939.
- DOLAPÖNÜ, Hanna, *Şemmasların Rütbeleri Kilisenin Kanununa Göre*, Çev.: Hanna Aksöz, Mardin: Özhikmet Matbaası, 1960.
- DURSUN, Davut-ÖZTÜRK, Levent, "Etiyopya", *T.D.V.İ.A.*, c. 11, İstanbul, 1995, ss. 488-496.

- DÜNDAR, Fuat, *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*, 2. bas., İstanbul: Çiviyazıları/ Mjora, 2000.
- DVORNİK, Francis, *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a*, Fransızca'ya Çev.: Soeur Jean-Marie O. P., Türkçe'ye Çev.: Mehmet Aydın, Ankara: T. T. K. Bas., 1990.
- EBERSOLT, Jean, *Bizans İstanbul'u ve Doğu Seyyahları*, Çev.: İlhan Arda, İstanbul: Pera Turizm, 1996.
- EBU ZEHRE, Muhammed, *Hristiyanlık Üzerine Konferanslar*, Çev.: Akif Nuri, 1. bas., İstanbul: Fikir Yay., 1978.
- EKREM, Reşat, *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar 1300-1920 ve Lozan Muahedesi 24 Temmuz 1923*, İstanbul: Türkiye Matbaası, 1934.
- ELİADE, Mircea-COULİANO Ioan P., *Dinler Tarihi Sözlüğü*, Çev.: Ali Erbaş, İstanbul: İnsan Yay., 1997.
- el-MEVDUDİ, Ebu'l Ala, "İslam'da Gayr-i Müslimlere Tanınan Haklar", Çev.: Osman Güner, *O. M. İ. F. Der.*, S. 7, Samsun, 1993, ss. 181-199.
- el-MÜDEVVER, Mervan, *el- Ermenu Abra't-Tarih*, Dımeşk, Suriye, 1980.
- ENGELHARDT, *Tanzimat ve Türkiye*, Çev.: Ali Reşad, 1. bas., İstanbul: Kaknüs, 1999.
- ERCAN, Yavuz, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara: T. T. K. Bas., 1988.
- ERCAN, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, 1. bas., Ankara: Turhan Kitabevi, 2001.
- ERDEM, Mustafa, "Kıpti Kilisesi Üzerine Bir Araştırma", *A.Ü.İ.F.Der.*, c. XXXVI, Ank.: A.Ü.Bas., 1997, ss. 143-178.
- EREN, A. Cevad, "Tanzimat", *T. D. V. İ. A.*, c. 11, Eskişehir: Anadolu Üni. Güzel Sanatlar Fak., 1997, ss. 709-765.
- ERGİN, Osman, *Türk Tarihinde Evkaf, Belediye ve Patrikhaneler*, İstanbul: Türkiye Bas., 1937.
- Ermeni Gatoğigosluk ve Patrikliği Nizamnamesi*, Düstur Tertib-i Sani, c. 8, İstanbul Evkaf Matbaası, 1928, ss. 1240-1250.
- Ermeni Katolik Patriği Hasun Efendiye Verilen Berat-ı Ali Sureti*, Düstur, Dördüncü Cilt, ss. 844-848.
- Ermeni Katolik Patriği ve Kilikya Katogikosu İsteyan Bedros Azaryan Efendinin Memuriyetini Mutazammın 21 Cemaziyelahir 1303 Tarihli Berat-ı*

- Alişan Sureti*, Düstur, Birinci Tertip, Cilt 5, Ankara: Başvekalet Mat., 1937, ss. 446-450.
- Ermeni Patriği Arşaruni Ohannes Efendinin Me'muriyyetini Mutazammun Berat-ı Ali*, Düstur, Tertib-i Sani, c. 4, ss. 24-28.
- Ermeni Patriği Nersis Efendinin Ermeni Patrikliği Berat-ı Alisi*, Düstur, Birinci Tertip, c. 5, Ankara: Başvekalet Matbaası, 1937, ss. 306-309
- EROĞLU, Ahmet Hikmet, "Doğu Batı Kiliselerinin Aynılış Sebepleri", *Dini Araştırmalar*, c. 2, S. 5, Eylül-Aralık 1999, Ankara: Seba Ofset, 1999, ss. 387-414.
- EROĞLU, Ahmet Hikmet, *Osmanlı Devletinde Yahudiler (XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar)*, 1. bas., Ankara: Alperen Yay., 2000.
- "Erusağemi Hayots Badriarkutyun", *Haygagan Sovedagan Hanrakidaran*, hador 3, Yerevan, 1977, ss. 643-644.
- ERYILMAZ, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, 2. bas., İstanbul: Risale, 1996.
- Et-TABERİ, İmam Ebi Cafer Muhammed b. Cerir, *Tarihu'l Umem ve'l Mü-lük*, cüz'ü salis, Kahire: Matbaatü'l İstikame, 1939.
- FAYDA, Mustafa, *Hz. Ömer Döneminde Gayr-ı Müslimler*, 2. bas., İstanbul: M. Üni. Yay., 1989.
- Fener Patrikhanesinin Geçirdiği İnkılab*, Ayın Tarihi, Yıl: 1, Numara: 2, Ankara: Teşrin-i Evvel 1339 (1923), ss. 137-141.
- GATTEYRIAS, J. A., *L'Armenie et Les Armeniens*, Paris: Libraire Leopold Cerf, 1883.
- GARABEDYAN, Bedros Zeki, *Ermenice'den Türkçe'ye Mükemmel Lügat*, Konstantinopolis, 1907.
- "Gatoğigosutyun Medzi Dann Giligio", *Haygagan Sovedagan Hanrakidaran*, hador 5, Yerevan, 1979, ss. 167-168.
- Gedikpaşa Ermeni İncili Kilisesi Badvelisi Krikor Ağabaloğlu ile 21. 03. 2002 tarihli görüşmemiz.
- Gedikpaşayı Hayasdanyayts Avedaranagan Yegeğetsvo 1850-1950*, İstanbul: Akın Matbaası, 1950.
- GIBB, H. A. R.-BOWEN, Harold, *Islamic Society and the West*, Vol. I, part II, Oxford: Oxford Universty Press, 1957

- GOODSELL, Fred Field, "Tarihsel Görünüm", Ed. Clarence Richard Johnson, M. A., *İstanbul 1920*, Çev.: Sönmez Taner, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1995.
- GORÜN, "Vark Mesrobay Vartabedi", *Madenakirk, A. Hador, Ye. Tar*, Antilias-Lipanan: Gatoğigosutyun Hayots Medzi Dann Giligioy, 2003, ss. 225-272.
- GRAVENHAGE, S., "İngiltere ve Ermeniler", *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, Çev.: Bayram Kodaman, Ankara, 1994, ss. 15-48.
- GÜÇER, Lütfi, "İstanbul Fethinin İktisadi ve Siyasi Sebepleri", *Fethin 511 inci Yüldönümü Konferansları*, İstanbul, 1964, ss. 66-77.
- GÜLER, Ali, "Ermenilerle İlgili 1916 ve 1918 Yıllarında Yapılan Hukuki Düzenlemeler", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 6, Ankara-1995, Ankara: AnkaraÜni. Bas., 1996, ss. 91-137.
- GÜNDÜZ, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 1. bas., Ankara: Vadi Yay., Ekim 1998.
- GÜNDÜZ, Şinasi, *Pavlus, Hristiyanlığın Mimarı*, Ankara: Ankara Okulu Yay., 2001.
- GÜNEL, Aziz, *Türk Süryaniler Tarihi*, Diyarbakır, 1970.
- GÜNERİ, Hasan, "Azınlık Vakıflarının İncelenmesi", *Vakıflar Der.*, S. X, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., 1964, ss. 79-108.
- GÜNGÖR, Ali İsra, *Vatikan Misyon ve Diyalog*, Ankara: Töre Bas., 1997.
- GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, 5. bas., İstanbul: Rüstem, 2001.
- GAZARYAN, Rupen Seropi, *Krapari Pararan*, Antilias-Lipanan: Gatoğigosutyun Hayots Medzi Dann Giligioy, 2004.
- Hahamhane Nizamnamesidir*, Düstur, cüz-ü sani, Dersadet: Matbaa-i Amira, 1289, ss. 962-975.
- HANIM, Surma, *Ninova'nın Yakarışı Doğu Asur Kilise Gelenekleri ve Patrik Mar Şamun'un Katli*, Çev.: Meral Barış, 1. bas., İstanbul: Avesta, 1996.
- HOCAOĞLU, Mehmet, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeni Meselesi*, 1. bas., İstanbul: Er-Tu Matbaası, 1976.
- HONIGMANN, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Çev.: Fikret Işıltan, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1970.

- HORENATSİ, "Hayots Badmutyun", *Madenakirk, P. Hador, Ye. Tar*, Antili-as-Lipanan: Gatoğigosutyun Hayots Medzi Dann Giligioy, 2003, ss. 1737-2196.
- HOUTIN, Albert, "Hıristiyanların Kısa Tarihi", Çev.: Abdurrahman Küçük, *A. Ü. İ. F. Der.*, c. XXV, Ankara: 1981, ss. 437-438.
- HOVAGİM VARTABED, *Kirk Vorkoçi Donatsoys, Garkavorutyun yev Hrahank Drunagan Donits*, Dbaran: Yohannes yev Boğos, 1234 (1785).
- HOVHANNESYAN, Sarkis Sarraf, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, 2. bas., Çev.: Elmon Hançer, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1997.
- HOVHANNİSYAN, Bedros (Hmpakr.), *Amenayn Hayots Gatoğigosner*, Yerevan: Hayakidak, 2001.
- HOVHANNİSYAN, Romik (Hradaragic), *Surp Eçmiadzin*, Hador 1, Yerevan, 1999.
- HROMADKA, Joseph L., "Doğu Ortodoksluğu", Çev. Günay Tümer, *A.Ü.İ.F.Der.*, S.XVII, Ankara: A.Ü.Bas., 1975.
- [http://www. Agos. Com. Tr/tr/kadimtarih. Html](http://www.Agos.Com.Tr/tr/kadimtarih.Html)
- [http://www. Minidev. Com/kulturler/kulturler_ermenikilise1. Asp.](http://www.Minidev.Com/kulturler/kulturler_ermenikilise1.Asp)
- [http://www. 1936beyannamesi. Com/1936_beyannamesi_nedir. Htm](http://www.1936beyannamesi.Com/1936_beyannamesi_nedir.Htm)
- HUNTINGTON, Elizabeth Dotge, "Toplumsal Örgütlenme", Ed. Clarence Richard Johnson, M. A., *İstanbul 1920*, Çev.: Sönmez Taner, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1995.
- IORGA, N., "İstanbul'un Zaptı Hakkında İhmal Edilmiş Bir Kaynak", Çev.: Fazıl Işıkoğlu-Adnan S. Erzi, *Belleten*, S. 49, c. XIII, Ocak 1949, Ankara: T. T. K. Bas., 1949, ss. 107-147.
- İLTER, Erdal, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara: Köksav, 1999.
- İNCİCYAN, Ğugas, *XVIII. Asırda İstanbul*, 2. bas., Çev.: Hrand D. Andriasyan, İstanbul: İ. E. Yay., 1976.
- KARABEKİR, Kazım, *Ermeni Dosyası*, Yay. Haz. Faruk Özerengin, 2. bas., İstanbul: Emre Yay., 1995.
- KARACA, Birsan, *Doğu Ermenice Türkçe Sözlük*, Ankara: Ankara Üniversitesi Bas., 2001.
- KAŞGARLI, Mehlika Aktok, *Kilikya Tabi Ermeni Baronluğu Tarihi*, 1. bas., Ankara: Köksav , 1990.

- KAZIM, Musa, "Ahtamar Gatoğigosluğu", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, Sene: 5, no: 25, Nisan 1330, ss. 55-56.
- KENANOĞLU, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi, Müt ve Gerçek*, 1. bas., İstanbul: Klasik Yay., 2004.
- KEROVPYAN, Keğam, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, Çev.: Sarkis Seropyan, İstanbul: Aras Yay., 2000.
- KHAÇADURYAN, Karekin, *Surp Krikor Lusavoriç*, İstanbul, Varol Matbaası, Çev.: Yervant Gobelyan, Agos Gazetesinin 2. sayfasında 19 Ocak 2001 sayısından itibaren yayınlanmıştır. Aynı esere ayrıca bkz. <http://www.agos.com.tr/Lusavoric/Lusavoric3m.htm>
- KHORENATS'I, Moses, *History of the Armenians*, Çev.: Robert W. Thomson, Cambridge, Harvard University, 1980.
- KILIÇ, Davut, "XIX. Asırda İngiltere'nin Ortadoğu Politikasının Osmanlı Ermenilerine Yansıması", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 117, Aralık 1998, ss. 89-97.
- KILIÇ, Davut, *Osmanlı İdaresindeki Ermeniler Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler*, 1. bas., Elazığ: Elif Ofset, 1999.
- KİPER, F., *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1938.
- KISKİRA, Konstantia P., "19. Yüzyılın Çokuluslu İstanbul'unda Amerikan Misyonerleri", Ed. Pinelopi Stathis, *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*, Çev.: Foti ve Stefo Benlisoy, İstanbul: T. V. Y. Yay., 1999.
- Kitabı Mukaddes, Eski ve Yeni Ahit*, İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1995.
- KOÇAŞ, Sadi, *Tarih Boyunca Ermeniler Türk-Ermeni İlişkileri*, 2. bas., Ankara: Altınok Matbaası, 1967.
- KÖMÜRCİYAN, Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, 2. bas., İstanbul: Eren Yay., 1988.
- KÖPRÜLÜ, Orhan F., "Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri", *Belleten*, c. LI, Sayı. 200, Ağustos 1987, Ankara: T. T. K. Bas., 1987, ss. 927-947.
- KRAMERS, J.H., "Mısır", c. 8, *M.E.B.İ.A.*, c. 6, Eskişehir: M.E.B. Yay., 1997, ss. 217-269.
- "Krikor Lusavoriç", *Haygagan Sovedagan Hanrakidaran*, hador 3, Yerevan, 1977, s. 212.
- KRİTOVULOS, *Tarih-i Sultan Mehmed Han-ı Sani*, İstanbul: Ahmed İhsan Matbaası, 1328.

- KÜÇÜK, Abdurrahman, "Ermeni Katoğikosluğu ve Ermeni Meselesine Dair Bir Arşiv Vesikası Üzerine", *A. Ü. İ. F. D.*, c. XXVI, Ankara: A. Ü. Bas., 1983, ss. 727-750.
- KÜÇÜK, Abdurrahman, "Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu", *A. Ü. İ. F. D.*, c. XXXV, Ankara: A. Ü. Bas., 1996, ss. 117-154.
- KÜÇÜK, Abdurrahman, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, 1. bas., Ankara: Ocak Yay., 1997.
- KÜÇÜK, Cevdet, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", *Osmanlı* (Ed. Güler Eren), c. 4 (Toplum), Ankara: Yeni Türkiye Yay., 1999, ss. 208-216.
- Külliyat-ı Kavanin*, c. 1-2, T. T. K Kütüphanesi.
- LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 7. bas., Çev.: Metin Kırıtlı, Ankara: T. T. K. Bas., 1998.
- LYNCH, H. F., *Armenia Travels and Studies*, Vol. II, London: Longmans, Green, and Co., 1901.
- MACLER, Frederic, "Le "Liber Pontificalis" des Catholicos d'Althamar", *Journal Asiatique*, Tome 202, Paris, 1923, ss. 37-69.
- MALKOÇ, M. Numan, *İstanbul'daki Protestan Kiliseler*, İstanbul: Lütuf Yay., 1999.
- MANTRAN, Robert, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, c. 1, Çev.: Mehmet Ali Kılıçbay, Enver Özcan, Ankara: T. T. K. Bas., 1990.
- MANUGYAN, Ardag Arkebisgobos, *Hay Yegeğetsu Doneri*, 6-rt Dbakrutyun, Tehran: Nayiri Hradargçutyun, 1999.
- MATEOS, Urfalı, *Mateos Vekayi-Namesi(952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli(1136-1162)*, Çev.: Hrant Der Andreasyan, 2. bas., Ankara: T. T. K. Bas., 1987.
- MELİK S.-PAHŞYAN, "Bavligyan Şarjum", *Haygagan Sovedagan Hanrakidaran*, hador 9, Yerevan, 1983, ss. 140-141.
- MESROB, Kevork, *Badmutyun Hay Yegeğetsioy, Hador I*, G. Bolis: O. Arzuman, 1913, *Hador II*, G. Bolis: O. Arzuman, 1914.
- MESROB, Kevork, *Hovuagan Asduadzapanutyun Hayasdanyayts S. Yegeğetsioy*, Antilias-Lipanan: Gatoğigosutyun Hayots Medzi Dann Giligioy, 1979.
- MORGAN, Jacques de, *Histoire du Peuple Armenien*, Paris: Publication de L'Academie de Marseille, 1919.

- MURADYANTS, Melkiseteg Yebisgobos, *Yergu Hosk Rusasdani Hayot Gro-nagan yev Grtagan Viçakin Vray*, G. Bolis: Nşan G. Berberyan, 1888.
- NIKITINE, B., “Nestûrîler”, *M.E.B.İ.A.*, c. 9, Eskişehir, 1997, ss. 207-212.
- NU'MAN, el-Abâtî Bolis (Paul Naaman), *el-Mârûniyyetü Lâhûtun ve Hayâtun min Cibâli Kûriş ila Suhuli Âfâmiye*, Mektebetü Câmî'atü'r-Rûhü'l-Kuds, el-Kaslîk-Lübnan, 1992.
- OLGUN, Hakan, *Luther ve Reformu Katolisizmi Protesto*, 1.bas., Ank.: Fecr Yay., 2001.
- Oradedr 2002*, İstanbul: Ohan Matbaacılık, Aralık 2001.
- ORMANIAN, Malachia, *The Church of Armenia*, Translated from French by G. Mancar Gregory, Second English Edition, London.: A. R. Mowbray & Co. Limited, 1955.
- ORMANYAN, Mağakia Arkebisgobos, *Azkabadum Hay Uğğapar Yegeğetsioy Antskerî Sgizpen Minçev Mer Orerî Haragits Azkayin Barakanerov Badmuadz, A. Hador Minçev 1221 Darin, P. Hador Minçev 1808 Darin*, Antilias-Lipanan: Gatoğigosutyun Hayots Medzi Dann Giligioy, 2001.
- ORMANYAN, Mağakia Arkebisgobos, *Hayots Yegeğetsin yev ir Badmutyuni, Vartabedutyuni, Varçutyuni, Paregarkutyuni, Kraganutyuni, u Nergay Gatsutyuni*, Gosdantnubolis: H. Der-Nersesyan, 1911.
- ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 11. bas., İstanbul: İletişim, 2002.
- Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi Ermeni Meselesi*, c. III, İstanbul: Tarih Araştırmaları ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, 1989.
- Osmanlı İmparatorluğu'nun 700. Türkiye Ermeni Patrikliği'nin 538. Kuruluş Yıldönümleri*, İstanbul: Türkiye Ermeni Patrikliği, 1999.
- OSTROGORSKY, Georg, “Bizans İmparatoru ve Hiyerarşik Dünya Düzeni”, İngilizceden Çev.: Özden Arıkan, *Cogito*, S. 17, Kış 1999, İstanbul: Yapı Kredi Yay., 1999, ss. 51-67.
- OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev.: Fikret Işıltan, 4. bas., Ankara: T. T. K. Bas., 1995.
- OVANNESYAN, Vahan, “el-Kenisetü'l-Ermeniyye Fi't-Tarihi”, *Bayn al-Nahraysn*, No. 73-74, Vol. 19, 1991, Musul, Irak, ss. 87-98.
- ÖZ, Tahsin, *Zwei Stiftungsurkunden des Sultansmehmed II Fatih*, İstanbul, 1935.

- ÖZKAYA, Yücel, "Arşiv Belgelerine Göre XVIII. Yüzyıl ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler'in Durumu", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984 Erzurum)*, Ankara: Kurtuluş Ofset., 1985, ss. 149-158.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 2, İstanbul: M. E. B. Yay., 1993.
- PAMUKÇİYAN, Kevork, "Ermeniler", *D. B. İ. A.*, c. 3, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı'nın Ortak Yay., 1994, ss. 190-194.
- PAMUKÇİYAN, Kevork, "Kumkapı Patrikhane Kilisesi Ne Zamandan Beri Ermenilerin Elindedir?", *Tarih ve Toplum*, c. 14, S. 81, Eylül 1990, İstanbul: İletişim Yay., 1990, ss. 39-41.
- PAMUKÇİYAN, Kevork, "Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Tarihi Kronolojisi", *Tarih ve Edebiyat Mec.*, Yıl. 15, S. 6, Haziran, 1979, ss. 44-49.
- PAMUKÇİYAN, Kevork, "Onsekizinci Yüzyılda Patrik Basmacıyan'a Verilen Cülus Fermanı", *Tarih ve Toplum*, c. 15, S. 88, İstanbul: İletişim Yay., Nisan 1991, ss. 37-40.
- PAMUKÇİYAN, Kevork, "Sulumanastır Surp Kevork Kilisesi Ne Zamandan Beri Ermenilerin Elinde?", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, S. 5, Yıl. 16, Mayıs 1980, İstanbul: 1980, ss. 87-90.
- PAPKEN, A. Atoragits Gatoğigos, *Badmutyun Gatoğigosats Giligioy (1441-en inçev Mer Oren)*, Yergort Hradaragutyun, Antilias-Lipanan: Gatoğigosutyun Hayots Medzi Dann Giligioy, 1990.
- PARBETSİ, Ğazar, "Badmutyun Hayots, Tuğt", *Madenakirk, P. Hador, Ye. Tar*, Antilias-Lipanan: Gatoğigosutyun Hayots Medzi Dann Giligioy, 2003, ss. 2197-2394.
- Patriarcat Armenien Catholique de Cilicie*, Buenos Aires, Argentine, 1999.
- PAYPURTYAN, V., "*Badriarkutyun Hayots Turkiaı, Gonsdandnubolis Hayots Badriarkutyunı*", Haygagan Sovedagan Hanrakidaran, hador 9, Yerevan, 1983, s. 177.
- PEET, William Wheelock, "Kent Yönetimi", Ed. Clarence Richard Johnson, M. A., *İstanbul 1920*, Çev.: Sönmez Taner, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1995.
- Preces Sancti Nersetis Clajensis Armeniorum Patriarchae*, Venetiis: In Insula S. Lazari, tarihsiz.
- Protestan Cemaati Nizamname-i Esasisi*, Düstur, Dördüncü Cilt, ss. 615-616.

- PURGSTALL, Baron Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 2. bas., c. 1, Çev.: Mehmed Ata, İstanbul: Medya Ofset, Tarihsiz.
- PUZANT, Pavsdos, "Badmutyun Hayots", *Madenakirk, A. Hador, Ye. Tar*, Antilias-Lipanan: Gatoğigosutyun Hayots Medzi Dann Giligioy, 2003 ss. 273-428.
- REFİK, Ahmet, "Türkiye'de Katolik Propagandası", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, On Dördüncü Sene, Numara: 5(72), İstanbul, 1340.
- REFİK, Ahmet, *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1689-1785)*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988.
- REFİK, Ahmet, *Hicri On Üçüncü Asırda İstanbul Hayatı (1786-1882)*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988.
- Ruhani Meclis Yazmanı Kd. Papaz Krikor Damatyan'la 21. 03 2002 tarihli görüşmemiz.
- Rum Patrikliği Nizamı*, Düstur, cüz-ü sani, Dersadet: Matbaa-i Amira, 1289, ss. 902-937.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1302 (1885) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 40. Def'a, Tertib Eden: Maarif Nezareti, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1302 (1885), ss. 568-581.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1304 (1887) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 42. Sene, Tertib Eden: Maarif Nezareti, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1304 (1887), ss. 434-441.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1305 (1888) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 43. Def'a, Tertib Eden: Maarif Nezareti, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1305 (1888), ss. 345-355.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1306 (1889) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 44. Sene, Tertib Eden: Sicill-i Ahval Komisyon-ı Umumisi, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1306 (1889), ss. 746-755.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1313 (1895), 51. Sene, Tertib Eden: Sicill-i Ahval Daire-i Umumisi, İstanbul: Matbaa-i Amire, (1313/1895), ss. 962-976.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1314 (1896), 52. Sene, Tertib Eden: Sicill-i Ahval Daire-i Umumisi, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, (1314/1896), ss. 968-982.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1327 (1911) Sene-i Maliyesi, 66. Sene, İstanbul: Selanik Matbaası, 1327 (1911), ss. 146-165.

- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1328 (1912) Sene-i Maliyesi, 67. Sene, İstanbul: Selanik Matbaası, 1328 (1912), ss. 142-160.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1333-1334 (1918) Sene-i Maliyesi, 68. Sene, İstanbul: Hilal Matbaası, 1334 (1918), ss. 174-184.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1263 (1847), 1. Def'a, (İstanbul), (1263/1847) Numarasız.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1264 (1848), 2. Def'a, (İstanbul), (1264/1848), ss. 78-108.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1274 (1858), 12. Def'a, İstanbul: Takvimhane-i Amire, 1274 (1858), ss. 146-161.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1276 (1860), 14. Def'a, İstanbul: Takvimhane-i Amire, 1276 (1860), ss. Numarasız.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1277 (1861), 15. Def'a, İstanbul: Takvimhane-i Amire, 1277 (1861), ss. 86-101.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1281 (1864), 19. Def'a, İstanbul: Takvimhane-i Amire, 1281 (1864), ss. 100-117.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1290 (1873), 28. Def'a, İstanbul: Darü't-Tıbaat'ül-Amire, (1290/1873), ss. 172-188.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1294 (1877), 32. Def'a, İstanbul: Halil Efendi Matbaası, (1294/1877), ss. 584-599.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1296 (1879), 34. Def'a, İstanbul: Hacı Hüseyin Efendi Matbaası, (1296/1879), ss. 254-264.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1298 (1881), 36. Def'a, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1298 (1880), ss. 305-314.
- Samatya Surp Kevork Kilisesi'nde 24. 03. 2002 tarihindeki gözlemlerimiz.
- SAMİ, Şemseddin, *Kamûs-ı Türki*, 1. bas., İstanbul: ALFA Bas., 1998.
- SANDER, Oral, *Siyasi Tarih İlkçağlardan-1918'e*, 3. bas., Ankara: İmge, 1994.
- SANJIAN, Avedis K., *Colophons of Armenian Manuscripts, 1301-1480, A Source for Middle Eastern History*, Cambridge: Harvard University Press, 1969.
- SANJIAN, Avedis K., *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, Cambridge: Harvard University Press, 1965.

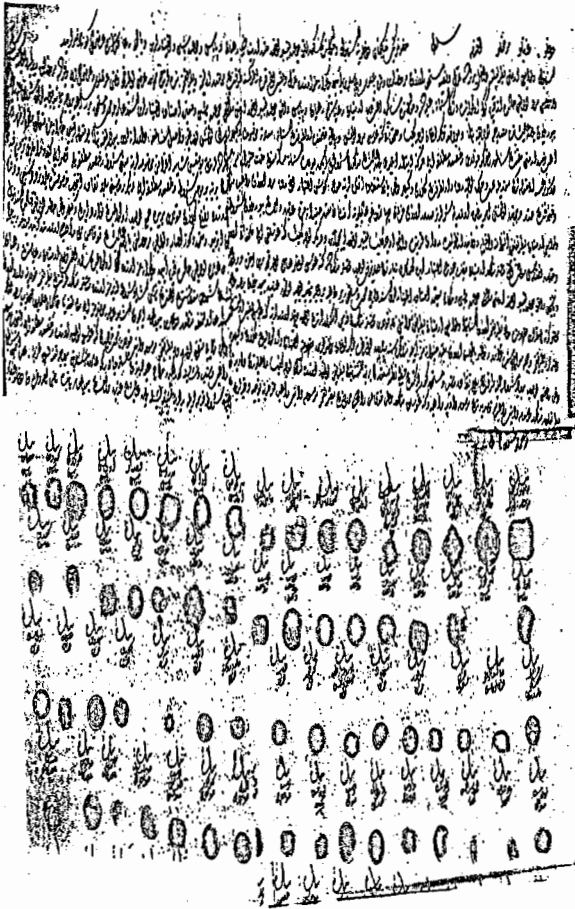
- SARIKÇIOĞLU, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 3. bas., İsparta, 2000.
- SAYCE, A. H., "Armenia(Vannic)", *Encyclopedia Religion and Ethics (ERE)*, Vol. I-II, Newyork: 1951, ss. 792-795.
- SAYDAM, Abdullah, "Trabzon Şer'îye Sicillerindeki Fermanlara Göre Katolik Ermeniler ve Mezhep Değiştirme Yasağı", *Tarih ve Toplum*, c. 34, S. 202, Ekim 2000, İstanbul: İletişim, 2000, ss. 4-10.
- SCHİMMELE, Annamari, *Dinler Tarihine Giriş*, İstanbul: Kırkambar Yay., 1999.
- SCHNEİDER, Alfons Maria, "XV. Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu", *Belleten*, c. XVI, S. 61, 62, 63, 64, Ankara: T. T. K. Bas., 1952, ss. 37-49.
- SEROPYAN, Sarkis, "Çingenelerin Ermenileşmişleri: Hay-Poşalar", *Tarih ve Toplum*, c. 34, S. 202, Ekim 2000, İstanbul: İletişim, 2000, ss. 21-25.
- SEROPYAN, Sarkis, "Her Dönemin Aynı Hikayesi", *Agos*, 3 Temmuz 1998, s. 12.
- SEROPYAN, Sarkis, *Ermeni Tanrıları Konuşuyor Cangülüm Anahut ve Kazben*, İstanbul: Belge Yay., 2003,
- SEROPYAN, Vağarşak, "Asdvadzadzin (Surp) Kilisesi", *D. B. İ. A.*, c. 1, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı'nın Ortak Yay., 1994, ss. 341-342.
- SEROPYAN, Vağarşak, "Cumhuriyet'in Beş Patriği", *Agos Gazetesi*, 29 Mayıs 1998, s. 12.
- SEROPYAN, Vağarşak, "Ermeni Okulları", *D. B. İ. A.*, c. 3, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı'nın Ortak Yay., 1994, s. 187.
- SEROPYAN, Vağarşak, "Ermeni Patikliği", *D. B. İ. A.*, c. 3, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı'nın Ortak Yay., 1994, s. 188.
- SEROPYAN, Vağarşak, "Hovagim I", *D. B. İ. A.*, c. 4, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı'nın Ortak Yay., 1994, s. 89.
- SEROPYAN, Vağarşak, "Krikor Lusavoriç (Surp) Kilisesi", *D. B. İ. A.*, c. 5, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı'nın Ortak Yay., 1994, ss. 106-108.
- SEVİM, Ali, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Ankara: T. T. K. Bas., 1983.
- SEYFELİ, Canan, "Ermeni Kilisesi'nde Katoğikosluk: Ahtamar Katoğikosluğu", *Ermeni Araştırmaları II. Uluslararası Kongresi*'nde Sunulan Bildiri, Ankara, 29-30 Mayıs 2004.

- SEYFELİ, Canan, "Ermeni Kilisesi'nde Katoğikosluk: Sis (Kozan) Katoğikosu Maraşlı Kefsizyan (1871-1894)", *I. Kahramanmaraş Sempozyumu*'nda sunulan bildiri, Kahramanmaraş, 6-8 Mayıs 2004.
- SEYFELİ, Canan, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimler: Tur-Abdin Bölgesi", *Geçmişten Günümüze Midyat Sempozyumu*'nda Sunulmuş Bildiri, 19-20 Haziran 2003, Midyat-Mardin, 2003.
- SEYFELİ, Canan, "Sis (Kilikya) Ermeni Katoğigosluğu", *Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi*'nde sunulmuş bildiri, 23-27 Eylül 2002, Mersin.
- SEYFELİ, Canan, "Sürp Krikor Lusavoriç: Ermenilerin Aydınlatıcısı", *Uluslararası Türk Dünyası İnanç Önderleri Kongresi*, 23-28 Ekim 2001, Ankara: Tüksev Yay., 2002, ss. 771-786.
- SEYFELİ, Canan, "The Administrative Structure of the Syrian Al-Kadim Church during the Ottoman Empire", *IX. Symposium Syriacum du 20 au 23 Septembre 2004*, Universite Saint-Esprit de Kaslik, Jounieh-Liban, 2004.
- SHAW, Stanford, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, 1. bas., c. 1, Çev.: Mehmet Harmancı, İstanbul: e Yay., 1982.
- SİMBAT, Başkumandan, *Simbat Vekayinamesi*, Çev.: Hrant D. Andreasyan, TTK Kütüphanesinde yayınlanmamış nüsha.
- SİMEON, Polonyalı, *Seyahatname (1608-1619)*, Çev.: Hrand Der Andreasyan, İstanbul: Baha Mat., 1964.
- SMITH, Eli, *Researches of the Rev. E. Smith and Rev. H. G. O. Dwight in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor and into Georgia and Persia, with a visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas*, Vol. II., Boston: Published by Crooker and Brewstar, 1833.
- SOYKAN, T. Tankut, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler*, İstanbul: Ütopya, 1999.
- STRECK, M., "Ermeniye", *M. E. B. İ. A.*, c. 4, Eskişehir: M. E. B. Yay., 1997, ss. 317-326.
- SÜRYANİ MİHAYİL, *Vekayiname*, Çev.: Hrant Der Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesinde el yazma, Ankara.
- ŞAHİN, Hayrettin, *Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Ermeni Patrikhanesi Dini İlişkileri*, Kayseri: Erciyes Üni. Sos. Bil. Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 1996.

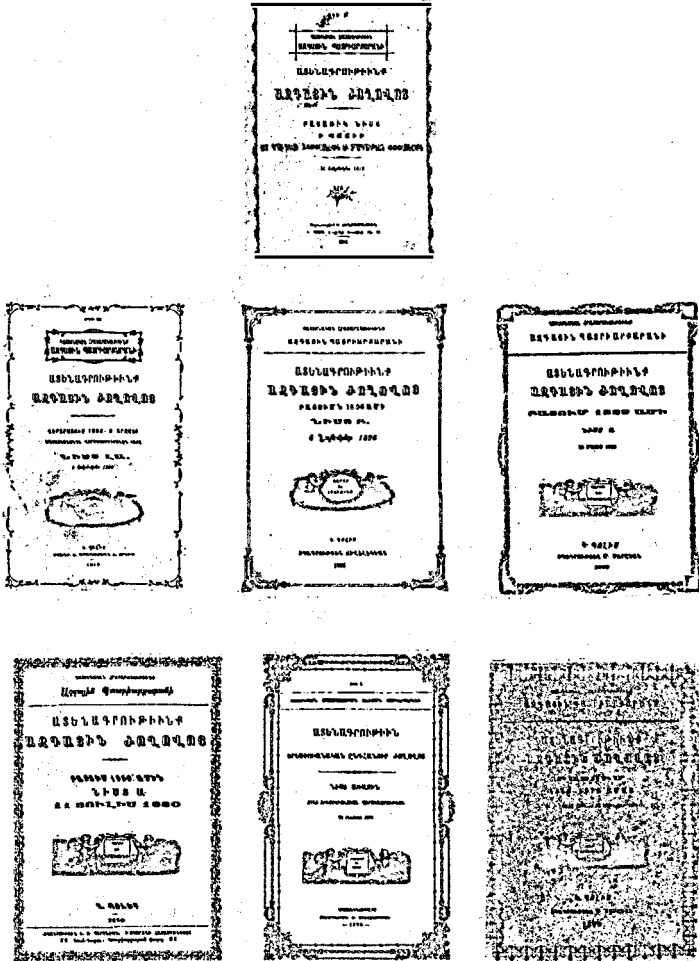
- ŞAHİN, Recep, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul: Ötügen, 1988.
- ŞAHİN, Süreyya, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, 2. bas., İstanbul: Ötügen, 1996.
- ŞİMSİR, Bilal N., *Lozan Telgrafları I (1922-1923)*, Ankara: T. T. K. Bas., 1990.
- ŞİMSİR, Bilal, "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984 Erzurum)*, Ankara: Kurtuluş Ofset, 1985, ss. 79-124.
- ŞİŞMAN, Adnan, "Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Gayr-i Müslim Osmanlı Öğrencileri", *X. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 22-26 Eylül 1986, c. V, Ankara: T. T. K. Bas., 1994, ss. 2515-2533.
- TCHOLAKIAN, Hovhannes J., *L'eglise Armenienne Catholique En Turquie*, İstanbul: Ohan Mat., 1998.
- TUĞLACI, Pars, *İstanbuli Hayots Yegeğetsineri (İstanbul Ermeni Kiliseleri)*, İstanbul: Pars Yay., 1991.
- TÜMER, Günay-KÜÇÜK, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, 3.bas., Ank.:Ocak Yay., 1997.
- TÜMER, Günay, "Günümüzde Doğu Hristiyanlığı", *Asrımızda Hristiyan-Müslüman Münasebetleri*, İstanbul: İSAV Yay., 1993, ss. 123-134.
- URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: Belge Yay., 1976.
- UZUN, Turgay, "Osmanlı Devleti'nde Milliyetçilik Hareketleri İçerisinde Ermeniler", *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ed.: Hasan Celal Güzel, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2000, ss. 81-91.
- Vağarşak Gisasargavak Seropyan ile 20. 03. 2002 tarihli görüşmemiz.
- Vakıflar Kanunu**, Düstur. Üçüncü tertip, c. 16, Ankara: Başvekalet Matbaası, 1935, ss. 1293-1303.
- Vakıflar Kanununun Bazı Maddelerinin Tadiline Dair Kanun**, 2. bas., Düstur, Üçüncü Tertip, c. 19, Ankara: Başvekalet Matbaası, 1956, ss. 731-732.
- VARDAN, Müverrih, "Türk Fıtuhatı Tarihi (889-1269)", Çev.: Hrant Der Andreasyan, *Tarih Semineri Der.*, Sayı: 1-2, İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fak. Yay., 1937, ss. 152-255.
- VARTANYAN, V., "Ağtamari Gatoğigosutyun", *Haygagan Sovedagan Hanrakidaran*, hador 1, Yerevan, 1975, s. 256.

- VASILIEV, A. A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, c. I, Çev.: Arif Müfid Mansel, Ankara: Maarif Matbaası, 1943.
- VEİNSTEİN, Gilles, "Fetihten Sonraki Osmanlı Millet Sistemi Üzerine Bazı Düşünceler", *I. Uluslar arası İstanbul'un Fethi Sempozyumu*, İstanbul, 24-25 Mayıs 1996, ss. 137-142.
- WIET, G.-GRUM, M., "Kıptiler", *M.E.B.İ.A.*, c. 6, Eskişehir: M.E.B.Yay., 1997, ss. 716-733.
- WIGRAM, W. A., *The Assyrians and Their Neighbours*, London: G. BELL-SONS, 1929.
- YARMAN, Arsen, *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi Tarihi*, 1. bas., İstanbul. Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi Vakfı, 2001.
- YILMAZÇELİK, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840) (Fiziki, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı)*, Ankara: T.T.K.Bas., 1995.
- YINANÇ, Mükrimin Halil, "Bursa", *M. E. B. İ. A.*, c. 2, Eskişehir: M. E. B. Yay., 1997, ss. 806-814.
- YUMUL, Arus, "Hoşgörü ve Sınırları", *Birikim*, S. 71-72 (Özel Sayı, Etnik Kimlik ve Azınlıklar), 3. bas., İstanbul: Birikim, Mart-Nisan 1995, ss. 176-180.
- YUMUL, Arus-BALİ, Rıfat N., "Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 1 (Cumhuriyet Devre-den Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi)*, Ed. Mehmet Ö. Alkan, 1. bas., İstanbul: İletişim, 2001, ss. 363-366.
- ZEKİYAN, Boğos Levon, *Ermeniler ve Modernite*, Çev.: Altuğ Yılmaz, İstanbul: Aras Yay., 2001.

شگلو کرانلو مهانلو قردلو وکتم اقم
 استانول اونی بطریقک اوج کنیا بطریقنه دت طرفه تخصیبه برنه آفرینک انتخابه بنی احادون بعضی بطن
 ماده سنه واقع اولو کونکون حرکت نده نانی مسفورک فیما بعد کله اوج کنیا بطریق نصیبه وکرک آستانه بطریقنه
 صلیحی فالمدفون عریل و نتیجه برنه آفرینک انتخاب استلای لوزم کدی حضور شاهان اربنه دی العوض اولبابو
 خط هادیو نکونو شاهان اری سر فیاتنه صدور اولمقدنه نانی قاعده اوزره بانه برینک آستار اونی بطریقنه انتخابه
 روسای سده خطایا بیاض اوزره فرهان عالی اصدار اوش اولمنه وبعده اولو رهبار ویا باری وکلی اوش نام
 تغییر اولور اونی متذلل جماعت بانیلوی طرفه بودنه تقیم اظان محضره سابقا بطریق وکلی اوش نام
 راهب تجیب الطوار اولوی جمله سنک فخرای اولو استانول اونی بطریقنه انتخاب و اختیار ایدکلی بایر مسفور
 بطریق نصیبه ساعده بیولوی مورد مستطاولدیننه باز منظور ملکام اری بیولوی اونی بطریقنه
 قلمنای قاعده اری اوزره نتیجه انتخابدیننه بنی مسفورک بطریق نصیبه خصوصه ساعده سنه شاهان اری بیولوی
 امروزیان شگلو کرانلو مهانلو قردلو وکتم اقم یار شام فیروز کدر

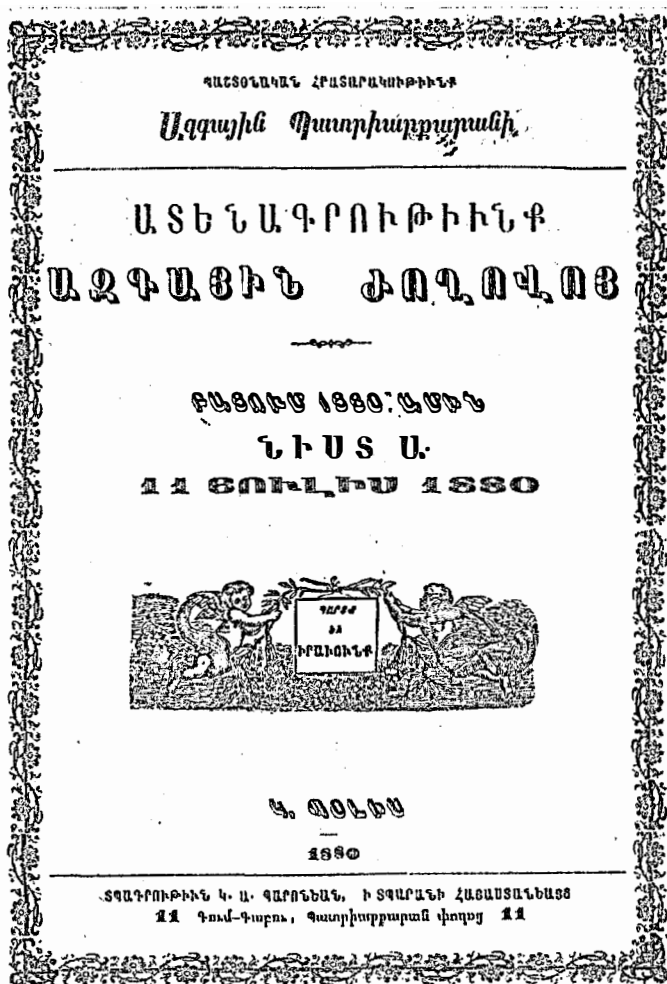
Ek III : İstanbul Ermeni Patriği'nin Revan civarındaki Üçkilise manastırına Gatoğigos nasbı hakkında İstanbul altı cemaat papazları tarafından padişaha hitaben yazılan 1214 (1799-1800) tarihli arz-yazının sureti. BOA, HH.,13182. B.

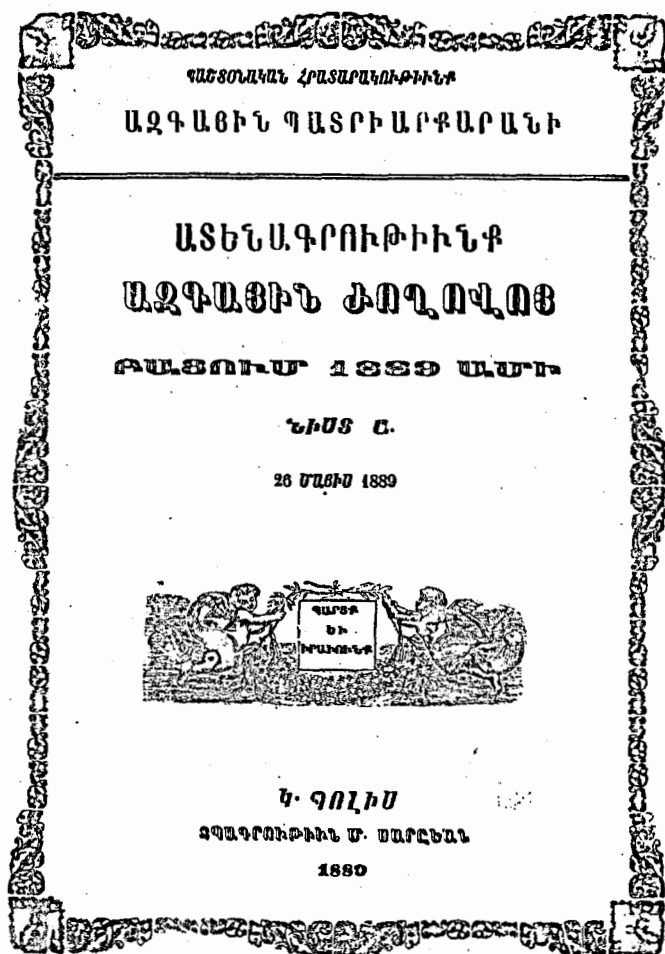
Ek VI : 1863 Ermeni Millet Nizamnamesi Uyarınca toplanan genel meclis tutanaklarının ön kapakları:

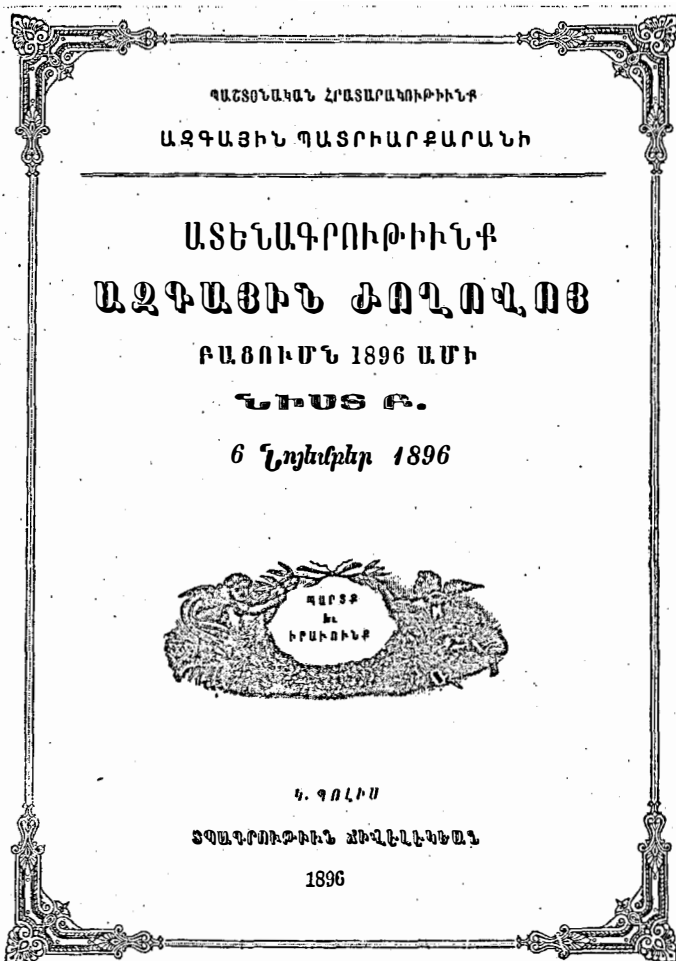
Tutanak II : Adenakrutyunk Yerespuanagan Inthanur Joğovoy
(21 Okostos 1870),
İstanbul: H. Mühendisyan Matbaası, 1870.

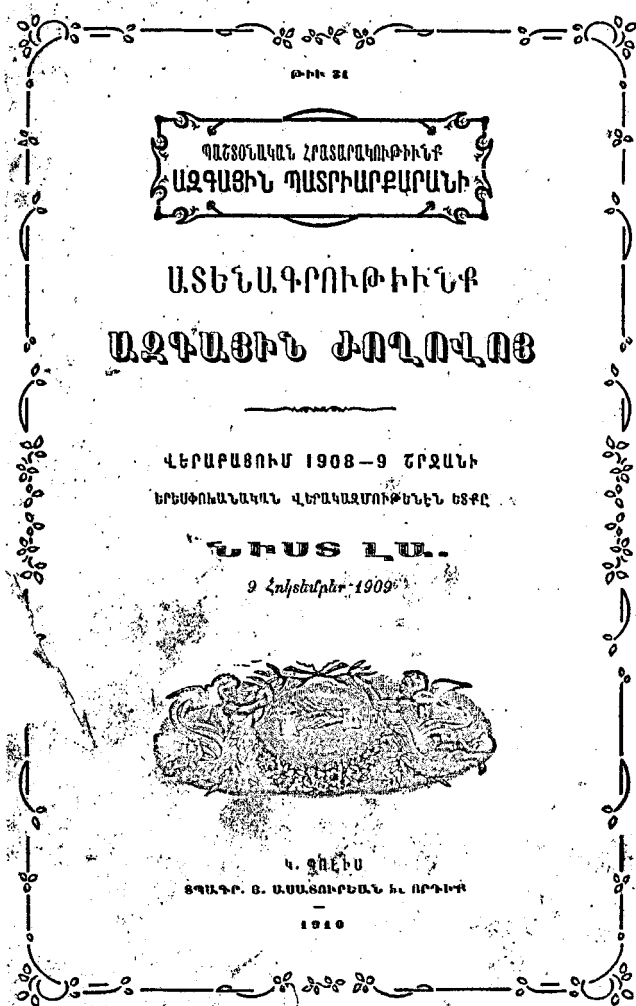
Tutanak III : Adenakrutyunk Azkayin Joğovoy (11 Hulis 1880),
İstanbul: A. Baronyan Matbaası, 1880.

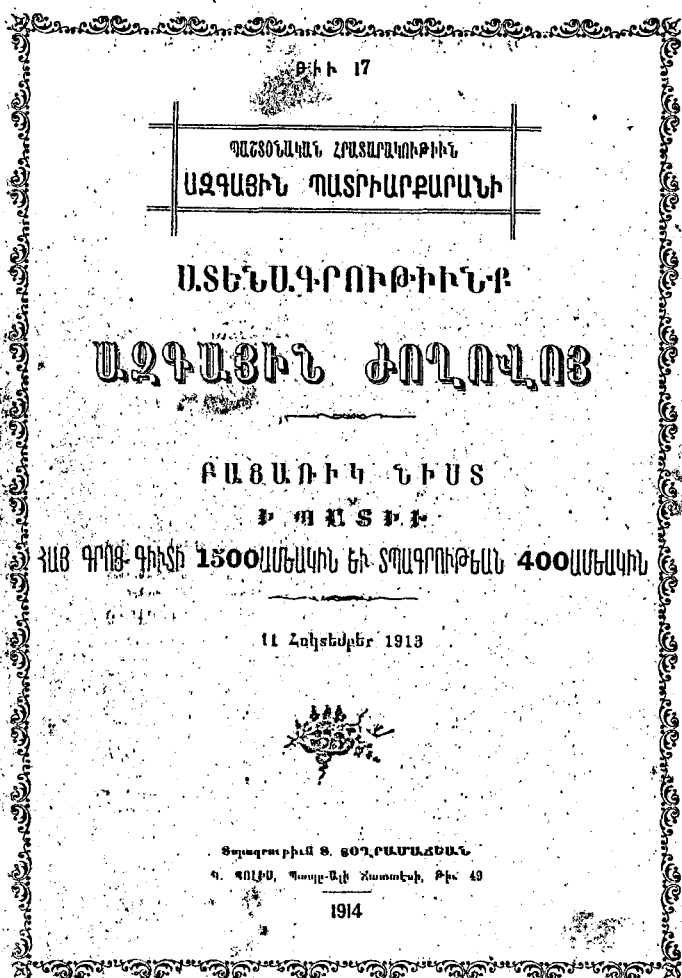
*Tutanak IV : Adenakrut'yunk Azkayin Joğovoy (26 Mayıs 1889),
İstanbul: M. Sarıyan Matbaası, 1889.*

Tutanak V : Adenakrut'yunk Azkayin Joğovoy (6 Noyemper 1896),
İstanbul: Civelekyan Matbaası, 1896.

Tutanak VI : Adenakrutyunk Azkayin Joğovoy (9 Hogdemper 1909),
İstanbul: H. Asaduryan ve Vortik Matbaası, 1910.

Tutanak VII : Adenakrut'yunk Azkayin Joğovoy
(11 Hogdemper 1913), İstanbul: D. Doğramacıyan Matbaası, 1914.

DİZİN

- Abraham Ütüciyan, 51
Adana, 46, 70, 94, 95, 178
Aday, 19
adet-i pişkeş, 86, 91
aforoz, 12, 13, 14, 17, 19, 20, 21,
51, 57, 106
Afrodit, 25
Agay, 19
Ahtamar, 41, 42, 43, 44, 45, 64,
92, 93, 94, 95, 96, 97, 126,
152, 154, 155, 182
Ahtamar Gatoğigosluğu, 43, 44,
94, 95, 154, 182
Ahtamar Piskoposu David, 43
Ahuramazda, 24
Akad, 25
Akatankeğos, 24, 25, 26, 28, 30,
31
Akilisen, 24, 26
Akmeşe, 154
Aksum, 23
Almanya, 14, 17
Altı Cemaat, 73, 98
Amanor, 24
Amasya, 154, 178
Amerika, 20, 46, 51, 53
amiralar, 79, 116, 120, 124, 125
Amirdovlat, 71, 72
Amnar, 48
Anadolu, 8, 9, 19, 27, 43, 58, 59,
67, 68, 69, 73, 78, 95, 96,
101, 115, 177, 178
Anahit, 24, 25, 26
Anglikan, 17, 29
Ani, 25, 26, 42
Ani (Kemah), 25
Ankara, 3, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 12,
14, 16, 27, 30, 36, 42, 43, 46,
47, 48, 49, 51, 52, 56, 58, 59,
67, 68, 69, 70, 71, 76, 78, 84,
85, 90, 91, 94, 95, 103, 104,
114, 115, 116, 120, 121, 150,
151, 154, 162, 166, 168, 170,
178
Antakya, 6, 7, 8, 12, 14, 17, 18,
21, 39, 76, 95, 101, 106, 154
Antakya Piskoposluğu, 8
Antalya, 179
Antep, 95, 154
Antilias, 24, 27, 28, 29, 31, 32, 35,
36, 45, 46, 60, 175
Apar, 27
apokrif, 10
Apostolik, 1, 18, 29, 175
Aramazd, 24, 25, 26
Arapça, 22, 89
Arapkir, 154
Araplar, 58
Ardaşad, 26
Arek, 25
Arev, 25
Arisdages, 33

- Arjantin, 50
 Arkina, 42
 Armaş, 154
 Armavir, 26
 Armenianon, 61
 Artvin, 49
 Asitane, 89
 Astğig, 25
 Avustralya, 50
 Avusturya, 49, 50
 azınlıklar, 161, 162, 163, 168, 170
 Babiali, 45, 49, 52, 85, 89, 91, 95,
 96, 103, 108, 121, 123, 125,
 127, 128, 132, 133, 136, 141,
 147, 148, 149, 150, 151, 156,
 157, 182
 Badveli, 53
 Bağdat, 20, 154
 Bale-Ferrara-Florance Konsili, 62
 Bapken, 33
 Barnabas, 6
 Batı Roma, 18, 56
 Batı Süryani Kilisesi, 21
 Bayburt, 70, 71
 Behesni, 154
 Besni, 154
 Beylan, 154
 Beyrut, 46, 95, 154
 Beytlehem, 95, 154
 Bitlis, 154, 179
 Bizans İmparatorluğu, 7, 8, 9, 12,
 58, 63, 78
 Bizans Kilisesi, 14, 18, 57, 107
 Boğazlıyan, 178
 Bologenia, 117, 154
 Bozok, 154
 Brezilya, 50
 Bulgar Eksarklığı, 157
 Bursa, 49, 63, 65, 67, 68, 70, 73,
 76, 80, 94, 95, 98, 154
 Bzommar, 49, 50
 Calven, 17
 Canik, 154
 cemaatbaşı, 86
 Cevdet Paşa, 42, 95, 99, 150
 Chicago, 20
 cismani meclis, 127, 128, 129,
 130, 131, 134, 135, 136, 137,
 138, 139, 140, 141, 145, 147,
 148, 166, 167, 171, 183
 cizye, 76, 85, 88
 Çamçyan, 33, 67, 74
 Çar, 154
 Çin, 19
 Çuhacıyan, 51, 159
 Çüngüş, 154
 delegeler meclisi, 172, 174
 Deyrüzzaferan, 21, 97, 101, 102,
 103, 104
 din değiştirme, 34, 80
 Diocletien, 9, 47, 56
 Divan-ı Hümayun, 89
 Divriği, 154
 Diyarbakır, 11, 21, 103, 154, 178
 Diyarbekir, 156
 diyofizit, 19, 100
 Doğu Anadolu, 78, 96
 Doğu Ortodoks Kilisesi, 17, 18
 Doğu Roma, 14, 18, 181
 Doğu Süryani Kilisesi, 19, 105
 Drtad, 28, 44, 172
 Dura Evropos, 11
 Dünya Protestan Ermeni Kiliseleri,
 53
 Ebiyonitler, 7
 Eçmiadzin, 31, 36, 41, 42, 43, 44,

- 45, 64, 73, 89, 92, 93, 94, 95,
96, 97, 98, 117, 125, 152, 153,
154, 175, 182
Eçmiadzin Gatoğigosluğu, 41, 45,
94, 95, 96, 125, 152, 175, 182
Edirne, 154
Eğin, 154
ehli kitap, 85
ehli örf, 88
ekalliyetler, 161
ekümenik, 9, 13, 18, 34, 181
ekümeniklik, 14, 17, 56, 57, 64,
78, 181
el yazma, 55, 59, 60, 66, 71
Elazığ, 48, 178
Epifani, 36
Erivan, 41, 96
Ermeni Gatoğigos ve Patrikliği Ni-
zamnamesi, 153
Ermeni Millet Nizamnamesi, 86,
113, 114, 122, 124, 125, 126,
146, 149, 165, 166, 167, 171,
173
Ermeni Protestan Kiliseler, 50, 53
Ermenice, 3, 29, 32, 34, 38, 39,
40, 55, 60, 66, 75, 82, 90,
126, 149, 151, 179
Ermenistan, 8, 9, 27, 28, 30, 31,
37, 41, 50, 53
Erzurum, 49, 51, 84, 114, 154
Eski Ahit, 10, 35
Eski Yunanca, 5, 10, 11, 31, 32,
39, 75, 76
Etiyopya, 23
Evharistiya, 11, 35, 36
Evlilik (Bsag, Amusnutyun), 36
Evlilik Töreni, 11
Evliya Çelebi, 70
Ezana, 23
Fatih, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 73,
75, 76, 77, 80, 81, 98, 109,
122, 181
Fatih Sultan Mehmet, 66, 67, 80,
81, 109, 181
Fener Rum Patrikliği, 18
Fernus, 154
fetih öncesi durumun korunması,
83, 97, 100, 102
Filistin, 5, 8, 48
Fransa, 8, 17, 114, 120
Franz Babinger, 65, 68
Frumentius, 23
Galata, 60, 62, 65, 67, 70
Garmirvank, 154
Gatoğigos, 32, 33, 37, 38, 39, 40,
44, 45, 46, 49, 50, 57, 83, 93,
153, 154, 155, 175
Gatoğigos Sahag (387-439), 32
Gatoğigosluk, 39, 41, 42, 44, 45,
46, 80, 84, 151, 152, 153, 155
Gayrimüslim, 85, 100, 101, 122,
124, 155, 161, 162, 164, 165
Gayrimüslimler, 51, 68, 69, 78, 99,
100, 101, 108, 116, 118, 119,
123, 124, 164
Genç Ermeniler Ağrı Topluluğu,
121
genel meclis, 126, 127, 128, 129,
130, 131, 132, 134, 136, 138,
140, 141, 143, 144, 145, 147,
148, 155, 166, 171, 174
Gentileler, 7, 8
Girit Adası, 175, 182
Gregoryen, 29, 30, 36, 176
Guds (Van'da Manastır), 154
Gümrü Konferansı, 163